

Sr NO 50

Bibliotheca Indica

Parasara Smriti

Call No II E 40.

Acc. No. 5901.

—————
Tissue and Gathering by
A.C. Ghosh

II. E. 46

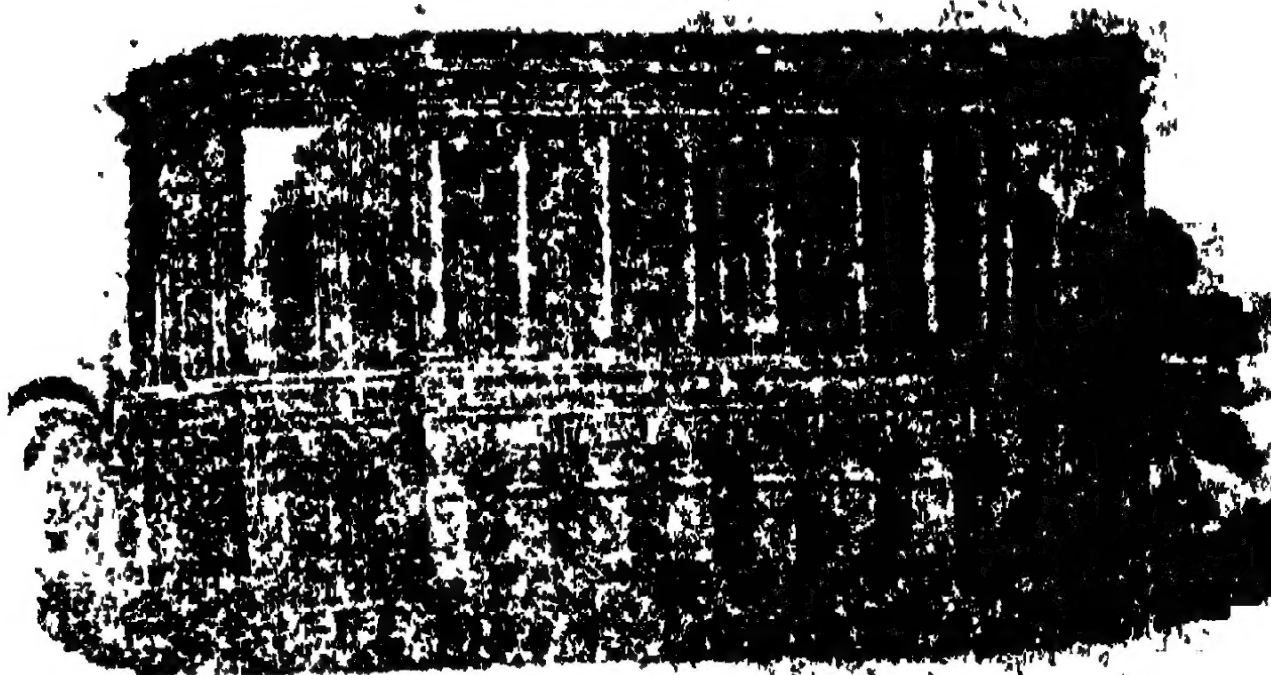
BIBLIOTHECA INDICA

LECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 461.

पराशर-स्मृतिः

PARASARA SMṚITI

BY

ANUMALOTADHARAYA CHANDOLIKANTA

TARKALANKARA,

ESQ. LL.

VYĀKHYANAKANDA

FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 37, PARK STREET.

1890.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER &
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi. Fasc. I—IV @ /6/ each	..	Rs
Agni Purāṇa, (Sansk.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	..	..
Anu Bhāṣyam, Fasc. I	..	..
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sansk.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	..
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc. I	..	..
Aphorisms of the Vedānta, (Sansk.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	..	..
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—VI @ /6/ each	..	..
Āsvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	..
Avadāna Kalpalatā by Kṣhemendra (Sansk. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—2	..	..
@ 1/	..	..
Bhāṇottī, (Sansk.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	..
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	..	..
Bṛhaddevatā, (Sansk.) Fasc. I—II @ /6/ each	..	..
Bṛhadbhārata Purāṇa, Fasc. I—II @ /6/ each	..	..
Bṛhat Aranyaka Upanishad, (Sansk.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	..
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	..
Bṛhat Saṃhitā, (Sansk.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	..	..
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sansk.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	..
Chaturvarga Chintamani, (Sansk.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III	..	..
Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	..
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	..	..
Daśarupa, Fasc. II and III @ /6/	..	..
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sansk.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	..
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	..
Kāla Mādhava, (Sansk.) Fasc. I—IV @ /6/	..	..
Kātantra, (Sansk.) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	..
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	..
Kaushitaki Brahman Upanishads, Fasc. II	..	..
Kūrma Purāṇa, (Sansk.) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	..
Lalitā-Vistara (Sansk.) Fasc. II—VI @ /6/	..	..
Lalitā-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	..	..
Madana Pārijāta, (Sansk.) Fasc. I—VII @ /6/ each	..	..
Manuṣṭkā Saṅgraha, (Sansk.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	..
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sansk.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	..	..
Mārkaṇḍeya Purāṇa (Engl.) Fasc. I—II @ /12/ each	..	..
Mīmāṃsā Darśana, (Sansk.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	..	..
Nāṭya Pañcharātra, (Sansk.) Fasc. IV	..	..
Nārada Smṛiti, (Sansk.) Fasc. I—III @ /6/	..	..
Nayavārtikam, (Sansk.) Fasc. I	..	..
Nirukta, (Sansk.) Vol. I, Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.	..	..
Nītiśāra, or The Elements of Polity, By Kāmaṇḍaki, (Sansk.) Fasc. II—V	..	..
@ /6/ each	..	..
Nyāyabinduṭīkā (Sansk.)	..	..
Nyāya Darśana, (Sansk.) Fasc. III	..	..
Nyāya Karmasānjali Prakaraṇam (Sansk.) Vol. I, Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	..
Parīkṣita Paryan (Sansk.) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	..

(Continued on next page of list)

19302

5901

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

श्रुतं ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	१	प्रजा	प्रजा
२	१३	पूर्वे	पूर्वे
४	२	सूचितं	सूचितं
५	२४	सूतिष	सूतिषु
६	१०	प्रत्येक	प्रत्येक
७	१२	वृत्त्यत्सु	वृत्त्यत्सु
८	२४	दस्य	दस्य
९	३	धाय्या मध्याकौ ...	धाय्यासंश्रयौ
१०	१६	वस्ये	वस्ये
११	१७	न्याय कुम्भा	न्यायकुम्भा
१२	३	सामि	सामि
१३	१५	निर्गयाख्य	निर्गयाख्य
१४	१७	लेष्ट	लेष्टे
१५	१८	अनिर्विष्टे कर्णीयान् निर्विष्टम्	(अनिर्विष्टे कर्णीयान् (निर्विष्टम्
१६	२१	महावह	महावह
१७	२६	महिष	महिष

शब्दे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२०	२१	मुख्य ...	मुख्य
२१	६	नेक ...	नैक
२१	१०	कृष्ण ...	कृष्ण
२१	११	ज्ञात्वा ...	ज्ञात्वा
२१	१३	मथ ...	यथ
२४	१४	सुत् ...	सुत्
२४	१८	मनीषिणः ...	मनीषिणः
२६	५	घृतं ...	घृतं
२८	८	घत् ...	घत्
२८	१२	मन्य ...	मान्य
२८	४	समुच्चया ...	समुच्चया
३१	२६	खलुष्यः ...	खलुष्यः
३२	२	ध्यास ...	ध्यास
३४	२४	हेतो, ...	हेतोः
३६	११	क्षुरे ...	क्षुरि
३७	२४	चित्तम्य ...	चित्तम्य
३८	४	कार ...	कार
३८	२४	पारस्पर्य्य ...	पारस्पर्य्य
३८	८	सर्जनी ...	सर्जनी
३८	१७	सम्पिता ...	सम्पिता
३८	१८	(१, सू) ...	(२ पा० ३ सू०)
३८	२२	ममं ...	ममं
४०	१४	श्रुष्य ...	श्रुष्य
४५	१६	देवानाञ्च ...	देवानाञ्च
४५	१८	श- ...	स-

श्रुति ।	पञ्ची ।	अष्टादश ।	युक्तम् ।
४६	८,१०	(अ०, १ पा०, २ सू०)	(६ अ०, ८ पा०, २२ सू०)
४८	२२	प्र. १. का. १. ...	प०, १ का०, १
५८	१३	धम्म ...	धम्म
६१	८	सव ...	सर्व
६६	५	गान ...	याज्ञ
८०	१०	भूतत्वेन ...	भूतत्वेन
८२	१	' अशुते ' ...	' अशुते '
८४	७	प्राकृत्येन ...	प्राकृत्येन
८६	११	तद्वत्ता ...	तद्वत्ता
१०२	८	तनुभवाय ...	तनुभवाय
११५	५	निष्कृतम् ...	निष्कृतम्
११६	१४	योऽम् ...	योऽम्
११७	३	ये नेता ...	ये नेताः
११८	११, १५	मानि ज्यो, मन्त्रिणः	मन्त्रीर्जाति, मन्त्रिणे
१२५	३	महत्ता ...	महत्ता
१३५	५	मिमांसिनां ...	मिमांसिना
१४१	८	प्रातमायका	प्रातमायका
१४३	७	मन्वादिनां ...	मन्वादिनां
१४५	१	ते च ...	ते च
१४६	७	मानसनाय ...	मानसनाय
१८०	१५	उत्तिष्ठान् ...	उत्तिष्ठान
२०३	१६	वर्णिताः ...	वर्णिता
२०५	२४	पञ्चमा ...	पञ्चमा
२८५	६	अष्टौत्तर ...	अष्टौत्तर
२८६	८	वाग्भूतः ...	वाग्भूतः

श्रुति ।	पञ्चमी ।	अथर्वम् ।	अथर्वम् ।
२८८	४	तीर्थे ...	तीर्थे
२९०	१६	श्रप ...	श्रितप
२९२	१०	कृतादारो ...	कृतदारो
३००	१	गुणोपेतो ...	गुणोपेता
३०८	१६	तेनैवोक्तम् ...	तेनैवोक्तम्
३०९	७	वृद्धार्थं...	वृद्धार्थं
३१२	१५	भेद ...	भेद
३२७	१५	चिरन्वाहाप ...	चिरन्वाहाप
३३३	१८	ब्राह्मणे...	ब्राह्मणे (एवं ३३४ पृष्ठे)
३७२	८	उशनाः...	उशना (एवमन्यत्र)
३७३	२५	श्रुते ...	श्रुते
३८२	१५	रात्रौ ...	रात्रौ
३८६	२०	क्षिति ...	क्षितिं
३९०	२	इवराभे...	इवराभे
३९०	४	दुष्ट ...	दुष्ट
३९०	७	मांसाङ्गनोच्छिष्ट ...	मांसाङ्गनोच्छिष्ट
३९०	२१	स्वधर्माधिकितान ...	स्वधर्माधिकितान्
४१८	१४	शुश्रूषा ...	शुश्रूषा
४१८	१७	शुश्रूषैव ...	शुश्रूषैव
४१९	१२	परम् ...	परम
४२१	७	वैश्यां ...	वैश्यं
४३१	६	अन्येन ...	अन्येन
४३२	१४	आयो ...	आयो
४३७	३	चातुर्मास्या ...	चातुर्मास्य
४६४	२	पतिनी " *	पतिनी "

शब्दे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४६४	३	इत्यर्थः ...	इत्यर्थः *
४६६	१६	निवृत्तेरभावात्	निवृत्तेरभावात्
४७१	२	गर्हितम्	गर्हितम्
४८३	१	समां ...	मासां
४८४	१६	श्रुमाणा	श्रुमा
५००	७	न स्नातां	न स्नातां
५००	१५	नितोः ...	नितोः (एवं परत्र)
५०६	११	सदाऽभ्यर्च्य	सदाऽभ्यर्चा
५१४	५	क्षत्रियाश्च	क्षत्रियपाशा
५२३	५	ध्यानं...	ध्यानं
५२८	४	तर्तये ...	तर्पये
५३०	१०	कुट्टनतश्चननं	कुट्टनमवहननं
५३९	८	लोम्य ...	लोम्यं
५४०	६	कोशा...	कोशा
५४३	२०	कुटीपः	कुटीपः
५४५	३	समागामं	समागामं
५४८	४	तत्त्व ...	तत्त्व
५५१	२	सखाम	सखामा
५५१	२०	दगडन ...	दगडेन
५५४	१३	विदिदिद्य	विदिदिद्य
५५५	१३	नान्यदा	नान्यथा
५५८	२१	द्यनौद्वय	द्यनौद्वय
५६०	१२	शरीर ...	शरीरे
५६४	२२	मिच्छाटनममुद्योगान् प्राक् कनापि	{ मिच्छाटनममुद्योगात् { प्राक् कनापि

शब्दे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
५०२	१७	गृह्णतः ...	गृह्णतः
५०३	१८	चरन्त ...	चरन्त
५०६	१८	यथेष्टो ...	यथेष्टा
५०७	१८	उत्पादका ...	उत्पादको
६२१	११	गृहः ...	गृहे
६२४	१८	दशरात्रसन्निपाते यदाद्यं	दशरात्राः सन्निपतेयुराद्यं
६२४	१६	न पूर्वार्धौच ...	पूर्वार्धौच
६४०	२	मिरस ...	शिरस
६४१	१२	आप्ताति ...	आप्ताति
६४३	१७	दर्शा ...	दर्श (एवं परञ्च)
६४४	१५	करिष्यति ...	गमिष्यति
६४४	२१	हार ...	हारि
६४६	४	तिथियुग्मेषु ...	तिथ्युग्मेषु
६५२	२१	देवखातश्च ...	देवखातश्च
६५३	१५	ब्रह्माण्डपुराणोऽपि	ब्रह्माण्डपुराणोऽपि
६६०	६	धनमार्यस्ते ...	धनमार्यस्ते
६७१	१०	चण्डिका ...	चन्द्रिका
६७६	३	विषयत्वागमात् ...	विषयत्वावगमात्
६७६	६	ओतिया	ओत्रिया
६८२	३	निर्विष्ट ...	निर्विष्ट (एवं परञ्च)
६८६	६	समृद्धोऽपि ...	समृद्धोऽपि
६८६	१३	दा ...	दौ
७०३	१७	प्रदगा ...	प्रदगा
७१२	१६	या ...	यः
७१७	१६	मांसं ...	मांसं

श्लो.	पङ्क्ति.	अथर्व.	अथर्व.
७२२	१	वैजा ...	वैज (एवं परच)
७२२	५	विंशामवत् ...	विंशारयेत्
७२३	६	उपनीयं ...	उपनीय
७२३	१०	सर्वपात्रेषु ...	सर्व पात्रेषु
७२३	२१	सप्ततादि ...	सप्ततं वि
७२५	२	सप्ततां ...	सप्ततं
७२५	२१	पात्रिणि ...	वात्तिन
७२६	१०	रक्षोग्रः ...	रक्षोग्रः
७५०	०	उच्छिष्ट ...	उच्छिष्टं
७५०	२२	वयसासाम्भ ...	वयसासाम्भ
७५६	१६	उच्छिष्टा ...	उच्छिष्टा
७७२	१	पराङ् ...	पराङ्
७७२	१८	वाऽप्याभिमान् ...	वाऽप्याभिमान्
७७३	२०	द्वादशाह ...	द्वादशाह
७८०	६	गोमाक्षि ...	गोमाक्षि (एवं परच)
७८२	६	कर्कन्धु ...	कर्कन्धु
७८०	१५	मातामहानामिति ...	मातामहानामिति
७८०	२१	पूरणीयम् ...	संबन्धीयम्
७८०	२२	मातामहये ...	मातामहयो

वयोः पर्यावर्तनं कार्यम् ।

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अकृतगार्हस्थ्यस्यापि वानप्रस्थाश्रमेऽधिकारः ...	५२७	१८
अक्षमाणाविधिः ...	२८४	१२
अधौकण्डोमः ...	७३७	१२
अध्याधानम् ..	१५१	१३
अङ्गुलिमानम् ...	५८५	१६
अज्ञातदन्तवानानामभिसंस्काराद्यभावः ...	६०१	१७
अज्ञातदन्तादीनामभिसंस्कारेऽधौम ...	६०४	१७
अतिथ्यभ्यागतयोर्लक्षणे ...	३५२	४
अधिवेदनद्वैविध्यम् ...	५०८	१५
अधिवेदननिमित्तानि ...	५०७	६
अध्ययनाध्यापनप्रक्रमम् ...	१२६	१
अध्यापनकालः ...	१३६	१६
अध्यापनविधिविचारः ...	१३७	४
अध्याप्याः ...	१३६	६
अनग्नेः सपिशङ्गौ कर्गकालः ...	७७३	२०
अनग्नेर्वैश्वदेवः ...	३७०	१७
अनध्यायाः ...	१४५	१
अनुदितादिकालानां लक्षणानि ...	२८८	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्ति ।
अनुपनीतमरणोऽतिक्रान्ताशौचाभावः ...	५६६	१३
अनुपनीतस्य कृतघ्नस्यैव पित्रोः आर्द्धेऽधिकारः	७६०	१
अनुपनीतस्य धर्माः ...	४४४	८
अनुपनीतस्य आर्द्धे वेदमन्त्रपाठविचारः ...	७६०	२
अनुपनीतस्याक्षराभ्यासः ...	४४५	३
अनुपनीत्यायः ...	१०५	४
अनौरसपुत्राद्यशौचम् ...	६११	४
अन्तर्वासस आवश्यकत्वम् ...	२४३	१४
अन्नप्राशनम् ...	४४२	१६
अन्येऽपि गृहस्थधर्माः ...	५२२	१३
अपमृत्युहृतानां चतुर्दश्यां आर्द्धम् ...	६७०	६
अपूर्वस्य प्रलङ्कारत्वविचारः ...	१६७	१५
अभक्ष्यद्रव्याणि ...	७११	३
अभिवादनप्रकरणम् ...	२६६	६
अभोज्यान्नाः ...	७१५	६
अभ्यङ्गादिनिषेधः ...	२६२	७
अम्बाहृकाविवाहविचारः ...	४७४	१०
अयाज्यथाजकलक्षणम् ...	१६४	१
अर्घ्यपात्राणि ...	७२२	१
अर्घ्यलोभात् सवर्णश्रवदाहेऽशौचम् ...	६३२	१८
अर्घ्यलोभात् सवर्णश्रवनिर्हरणाशौचम् ...	६३२	१०
अवशिष्टगृहस्थधर्माः ...	५१८	११
अविज्ञेयद्रव्याणि (ब्राह्मणस्य) ...	४२१	१७
अविज्ञेयद्रव्याणि (शूद्रस्य) ...	४२३	६
अवेद्यधिकरणम् ...	६६३	१७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अशक्तौ धान्येन तिक्तविनिमयः ...	४३०	१५
अशौचनिमित्तसन्निपातेऽशौचव्यवस्था ...	६२१	१३
अशौचप्रकरणम् ...	५०५	३
अशौचक्रान्तेऽपि दण्डपिण्डदानम् ...	६४२	३
अशौचापवादः ...	५६०	१५१
	६१३	१६१
अशौचिनां वापनकालः ...	६४६	१५
अशौचिसंसर्गे तत्तुल्याशौचम् ...	६२०	३
अशौचे केषाञ्चिदसङ्गत्पितृव्याणामपि श्रद्धता	६२१	०
अशौचेन मुख्यकालातिक्रान्तेऽशौचान्ते भाज्यम् ...	६०३	२
अशौचे सन्धादिकरणविचारः ...	५८०	६
अशुक्तानिरूपणम् ...	६५५	२१
असत्प्रतिग्रहोचितावस्था ...	१८५	११
असवर्णशवनिर्हरणाशौचम् ...	६५२	६
असवर्णाविवाहविचारः ...	४६३	१६
अस्थिसञ्चयनकालः ...	६४५	१०
अस्थिसञ्चयने निषिद्धतिथिवारनक्षत्राणि ...	६४६	२
अहतवस्त्रभक्षणम् ...	०२४	६
अहःशेषकृत्यम् ...	३८५	६

आ ।

आचमनविधिः ...	२२०	२
आचमनापवादः ...	२२६	४
आचमने वर्ज्याः ...	२२८	६
आचारकर्मकोर्भेदः ...	४२५	१०

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आचारनिरूपणम् ...	१३३	९
आचारलक्षणम् ...	१३३	६
आचार्यलक्षणम् ...	३०४	२१
आतुरव्यञ्जनाशौचम् ...	६३७	२
आतुरसंन्यासे प्रेषमात्रोच्चारणम् ...	५३४	१६
आतुरादिसंन्यासः ...	५३४	११
आतुराश्वासमानन्तरकृत्यम् ...	६४४	१६
आतुराश्वासनम् ...	६४४	२२
आदित्यानां नामानि ...	३२१	१४
आद्यश्राद्धकालविचारः ...	६४७	१३
आमश्राद्धविचारः ...	६७५	११
आशौचिनियमाः ...	६४५	४
आश्रमचातुर्विध्यविचारः ...	५२४	१५
आश्रमचातुर्विध्यम् ...	४३६	६
आश्रमधर्मप्रकरणम् ...	४३६	२
आश्रमाणां क्रमेणानुष्ठानम् ...	५३३	५
आश्रमाणां व्युत्क्रमेणानुष्ठाननिषेधः ...	५३३	८
आश्रमाणां सर्वेषामवान्तरभेदाः ...	५७२	२
आश्रमाधिकारविचारः ...	४५६	१४
आसुरादिविवाहोपायाः पत्नीत्वाभावः ...	७८८	२
आसुरादिविवाहोपायाः सपिण्डीकरणविचारः ...	७७६	६
आहतलक्षणम् ...	१४५	६
आह्निकप्रकरणम् ...	२०५	१

(५)

ई ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ईश्वरस्य फलप्रदत्वम् ...	२००	७

उ ।

उच्छिष्टसन्निधिपदार्थनिरूपणम् ...	१५१	१६
उत्सर्जनम् ...	५२१	१२
उपनयनप्रकरणम् ...	७७६	१
उपनयनादूर्ध्वं त्रिरात्रं ब्रह्मचर्याचरणेनापि ब्रह्म- चर्यासमनिर्वाहः ...	५०२	८
उपसंग्रहशालक्षणम् ...	२००	१०
उपाकर्म्मणो गृहस्थादिकर्त्तव्यता ...	५२०	११
उपाकर्म्मविधिः ...	५१८	१२
उपाकर्म्मतिकर्त्तव्यता ...	५०१	६
उपाकर्म्मात्सर्जनप्रशंसा ...	५०२	८
उपाध्यायलक्षणम् ..	७०४	१८

ऊ ।

ऊनमासिकस्य कालविकल्पाः ...	७७१	७
ऊनघाण्याभिकाशीनां कालः ...	७७०	१०
ऊनानां वर्ज्यकालः ...	७७१	६
ऊर्द्धपुण्ड्रमन्त्राः ...	२४७	१२
ऊर्द्धपुण्ड्रविधिः ...	२४६	१२

क ।

कटुकालानभिगमनदोषापवादः ...	५०५	१५
----------------------------	-----	----

विषयः ।

पङ्क्तौ ।

अविभेदेन चूडानियमः	...	...	४४४	२
--------------------	-----	-----	-----	---

ए ।

एकोद्विष्टस्य त्रैविध्यम्	...	...	७६८	१२
एकोद्विष्टलक्षणम्	...	...	७६८	४

औ ।

औदुम्बरवानप्रस्थलक्षणम्	...	...	५७३	३
औरसपुत्रस्यानुपनीतस्यापि दाहाद्यधिकारः	...	...	७८६	१०

क ।

कदर्यलक्षणम्	...	...	...	७१५	१२
कन्यादातारः	...	...	...	४८७	२
कन्यादोषाः	...	...	...	४६०	१८
			...	४६१	१६
कन्याया आन्तराणि लक्षणानि	...	...	...	४६३	१५
कन्याया बाह्यलक्षणानि	...	...	...	४६२	१७
कन्यायाः सप्तहानविचारः	...	...	...	४६०	३
कन्यालक्षणम्	...	...	...	४८२	८
कन्याशब्दस्यार्थः	...	...	...	४८४	१४
करयज्ञप्रकारः	...	...	...	४०४	३
कर्माङ्गशब्दम्	...	...	...	७३१	७
कलावाधारप्रायश्चित्तयोः सङ्गोपविचारः	...	...	...	२०	७
कलौ वर्णानि	...	...	...	१२३	५

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
काम्यस्वरूपं तद्वेदाच्च	८४	८
कामार्थाधिवेदनम्	५०८	१६
काम्यकर्मणो मोक्षसाधनत्वाभावः	५४	१२
काम्यश्चाद्धकालाः	६५७	७
काम्यज्ञानम्	२६०	१
कालविशेषेणातिक्रान्ताशौचविशेषः	५६८	१
कुटीचरलक्षणम्	५७३	१०
कुटीचरस्य वृत्तिविशेषाः	५४४	३
कुतपलक्षणम्	७२१	१२
कुलगुणाः	६८२	८
कृतचृङ्मरुगोऽशौचम्	६०४	१४
कृतीदाहस्योपगमनियमः	४६७	३
क्षुधनिन्दा	४३२	८
क्षुधीवलस्य तिलादिविक्रयनिषेधः	४३०	११
क्षुधीवलस्य देयधान्यपरिमाणम्	४३४	१०
क्षुधीवलस्य धान्यदानस्यावश्यकत्वम्	४३३	१७
क्षुधौ फलितस्य धान्यस्य विनियोगः	४२८	१८
क्षुधौ वर्ज्यावलीवर्द्धाः	४२७	१८
क्षुधौ बलीवर्जसंख्या	४२७	१४
क्षुधौ विहितबलीवर्द्धाः	४२८	४
क्षुद्युत्पन्नपापप्रतीकारः	४३३	८
क्रियाङ्गज्ञानम्	२६३	१५
क्रियाम्ज्ञानम्	२६४	१
कोशलक्षणम्	५८५	१८
क्षत्रियधर्माः	३८८	१५

विषयः ।	प्रश्ने ।	पङ्क्तौ ।
कारादीनां भस्मनि होमः ...	३४०	१०
ग ।		
गजच्छायाजस्तयम् ...	६५६	१७
गजसूत्रविधिः ...	२१८	१०
गयाशौर्ध्वनिरूपणम् ...	६५५	७
गर्भस्त्रावगर्भपातयोरशौचम् ...	६०३	१०
गर्भस्त्रावगर्भपातयोर्लक्षणे ...	६०३	१८
गर्भस्त्रावाशौचम् ...	६०१	१७
गर्भाधानादीनां कालविशेषाः ...	४३७	१४
ग्रान्धर्वादिविवाहोद्गाथाः पितृगोत्रेण पिण्डोदककरणम्	४६८	१३
गायत्र्यब्रह्मचारिकक्षयम् ...	५७२	८
गुणानुसारेणाशौचसङ्गोचस्तत्कर्मस्वेव न सर्वकर्मसु	५८५	८
गुणानुसारेणाशौचसङ्गोचः ...	५८४	१२
गुरवः ...	३०२	१३
गुरुपूजाप्रकरणम् ...	३३६	१
गुरुपुत्रस्योच्छिद्यभक्षणनिषेधः ...	५५७	६
गृहस्थद्वैविध्यम् ...	३०८	१०
गृहस्थानामपि मुक्तिः ...	५२	६
गृहस्थानां चातुर्विध्यम् ...	५७२	१३
गृहिणां पलाशपत्रे भोजननिषेधः ...	३६६	१
भोजननिरूपणम् ...	४७६	१
भोजनप्रवर्तकानुवसः ...	४७६	८
भोजनभेदेऽपि प्रवर्तकम् ...	४७६	३
भोजनाणामवान्तरभेदाः ...	४७६	१४

(६)

विषयः ।

गोत्रैक्येऽपि प्रवरभेदः	...	...	४८६	१५
गौर्यादिसंज्ञानिर्यायः	...	...	४८२	१६
ग्रन्थानुक्रमशिका	...	...	१४	४
ग्रन्थारम्भः	...	...	४२	८
ग्रहणे गौत्रनिषेधः	...	...	४८१	१५
ग्रहणे आश्रयकालः	...	...	४५०	२
ग्राममध्ये शवस्थितौ ग्रामस्थाशौचम्	...	...	४१४	७

घ ।

घोरसंन्यासकष्टदृष्ट्यनक्षयम्	...	...	५७२	२०
------------------------------	-----	-----	-----	----

च ।

चण्डालाद्यभेरग्राह्यत्वम्	...	...	४२८	१४
चतुर्थभागकर्तव्यम्	...	...	४११	२
चतुर्थाश्रमनिरूपणम्	...	...	५४२	१४
चतुर्दश्यां महालयआश्रयैकोदित्वम्	...	...	४००	२०
चूडाकरणम्	...	...	४४२	१५

ज ।

जननाशौचेऽङ्गास्पृश्यत्वाभावः	...	...	५८१	१८
जननाशौचे पितुः स्नानादस्पृश्यत्वनिवृत्तिः	...	...	५८२	७
जननाशौचे स्तुतिकाया अस्पृश्यत्वम्	...	...	५८२	१
जननेऽतिक्रान्ताशौचाभावः	...	...	५८८	२१
जन्मदास्यानां देवतानां पूजनेऽशौचाभावः	...	...	५८३	१७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
जन्मदिने दानादावशौचाभावः ...	५८२	२१
जपयज्ञभेदानां लक्षणानि ...	२८०	२१
जपयज्ञस्य भेदाः ...	२८०	१७
जपसंख्यानियमः ...	२८३	१६
जपसंपत्तिहेतवः ...	३८१	१५
जर्जिललक्षणम् ...	७५१	३
जलस्थस्य तर्पणो विशेषः ...	२४२	६
जातकर्मकालः ...	४३६	११
जातश्राद्धादि हेम्ना कार्यम् ...	४४०	५
जातश्राद्धे पक्वान्निषेधः ...	४४०	८
जातिभेदप्रकरणम् ...	५११	१०
जातिभेदेन ऋतुधारणकालभेदः ...	५०४	२०
जारोपपत्योभेदः ...	६६३	१४
जीवत्पितृकस्य तर्पणो विशेषः ...	३२३	१
ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः ...	२६१	२६

त ।

तर्पणपात्राणि ...	६१८	१
तर्पणविधिः ...	३१५	६
तर्पणीयाः ...	३२०	३
तर्पणो तिलानां वर्णभेदेन विनियोगविशेषः ...	३१६	४
तिलतर्पणनिषेधः ...	५१६	१०
तृतीयभागकर्तव्यम् ...	३०८	१
त्रिरात्राशौचे दशपिण्डदानप्रकारः ...	६४३	६

द।

विषयः।	अङ्कः।	पङ्क्तौ।
दण्डस्य चतुर्विधत्वम्	३६८	१४
दण्डस्य दण्ड स्थानानि	३६९	२
दन्तधावनविधिः	३६९	१०
दन्तलघुविषये व्यनस्या	३७६	५
दर्मीविधिः	३७५	८
दशाष्टमश्रे दर्शनाते कर्त्तव्यनिर्णयः	४४३	२
दानप्रकरणम्	१६४	६
दानप्रशंसा	१६४	७
दानस्वरूपदानेति कर्त्तव्यं	१६६	१६
दाहानन्तरं तर्पणम्	४४०	१२
दिनक्षयलक्षणम्	१८०	१०
दिनच्छिन्नलक्षणम्	१८०	११
दिवामैथुननिर्णय	४६७	१५
दुर्गभेदाः	४०६	१३
दुर्गसंविधानप्रकाशः	४०६	१६
दुर्मृतानामुदकदानाद्यभयः	५६१	३
दुर्मृतानां नाशायशक्तिः	५६३	३
दुर्मृतानां अस्मादुर्ममौर्द्ध्वदक्षिककरणम्	५६३	२
देवतानां धनदानत्वम्	१६७	१२
देवतापूजाकालः	५६४	७
देवतास्वरूपनिरूपणप्रकरणम्	१६७	६
देवलक्षणलक्षणम्	१७५	३
देवलक्षणलक्षणम्	६८६	१७
देवार्चनप्रकरणम्	३७६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
देशान्तरमृतस्य मरणदिनाज्ञानेऽशौचग्रहणप्रकारः	६००	१८
देशान्तरमृतस्याशौचम्	५६५	३
देशान्तरजलक्षयम्	५६५	७
दौहित्रभागिनेयमरणाशौचम्	६०६	१४
प्रथार्जनस्य पुरुषार्थत्वम्	१६०	१
द्विजातीनां वासोपयोगिदेशः	५२२	१४
द्विजादिस्थितिप्रयोजनम्	१५०	१६
द्विजानां गर्भाधानादिसंस्काराणां समन्वयत्वम्	४३७	१०
द्वितीयभागकृत्यम्	३०६	१४
द्विराचमननिमित्तानि	२२५	६

ध ।

धर्मस्य वज्रविधत्वम्	७४	१
धर्मशास्त्राध्ययनविधिः	१४३	५
धर्मस्य स्थूलसूक्ष्मत्वभेदेन द्विविध्यम्	८१	१७
धर्मस्वरूपविषये मतभेदाः	७६	२
धर्माचारयोर्भेदः	१३०	६
धर्मार्थश्रवणवहने सद्यः शौचम्	६६०	१५
धर्मार्थाधिवेदनम्	५०८	१५

न ।

नम्रजक्षयम्	२४५	१४
नवमिश्रधातुम्	७६६	११
नवधातुम्	७६८	३
नामकरणकालः	४४०	१८

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
नामधारकविप्रलक्ष्यम्	५८६	६
नामधेयस्वरूपम्	४४१	११
निराकृतातिशयानुगमनाशौचम्	६३५	१०
नित्यकर्मणां द्वैविध्यम्	५५	१०
नित्यकर्मलोपे प्रायश्चित्तम्	१५६	११
नित्यकाम्ययोर्भेदः	५४	६
नित्यनैमित्तिककाम्यानि	१५४	२
नित्यश्राद्धम्	३४४	२
नित्यानामङ्गहान्याप्यनुष्ठानम्	१५७	८
निराकृतिलक्षणम्	६६३	२
निर्विच्छेदार्थः	१६४	५
निष्कामम्	४४२	८
नैमित्तिकश्राद्धम्	७३१	१५
नैमित्तिकश्राद्धानां बह्वनामप्येकदिने कर्मणम्	७६५	१०
नैमित्तिकस्नानम्	२५७	८
नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः	४५८	३

प ।

पङ्क्तिपावनप्राश्निकाः	६८०	१२
पञ्चमपुरुषादावशौचान्यत्वम्	५८६	१४
पञ्चमादावपि क्वचित् सापिण्ड्यनिवृत्तिः	५८६	७
पत्न्याः पार्वणाधिकारः	७८१	२
परमहंसवृत्तिः	५४६	१५
परमहंसलक्षणम्	५४६	१५
पराशरमाधवकारिका	१३	३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
परौषधशब्दार्थनिर्वचनम्	६७	८
परिवेत्तपरिविन्द्योर्लक्ष्यम्	६८०	८
परिवेदनविचारः	६८०	८
परिव्राजकानां चातुर्विध्यम्	५७३	८
पाकयक्षादयः	१५३	८
पाङ्क्त्येवाक्षय्याः	६८२	८
पापरोगाः	६८६	१०
पारमहंस्यस्य वैधत्यविचारः	५७६	१८
पार्वण्यैकोद्दिष्टसन्निपाते निर्णयः	७८५	६
पिण्डदानाधिकारिणः	६४२	१०
पिण्डदाने द्रव्यनियमः	६४२	२१
पिण्डनिर्वपणकालः	७५२	६
पिण्डनिर्वपणेति कर्त्तव्यता	७५३	१
पितुर्न्यस्तुभ्यामुच्छिष्टभोजनम्	४५७	५
पितुः श्रोत्रियत्वेन पुत्रस्य श्रेष्ठम्	६७८	३
पितृतर्पणे क्रमः	३२२	११
पितृमातृमरणे वर्षमध्येऽन्यश्चाद्धकरणविचारः	७८२	५
पितृमातृश्राद्धयोः कालैको प्रौर्वापर्यनिर्णयः	७८३	११
पितृयज्ञः	३४३	१८
पितृदिशवनिर्हरणे ब्रह्मचारिणोदोषाभावः	६३३	१२
पितृदौ विदेशस्थे मृते विशेषः	५८८	३
पितृमर्मरणे विवाहितस्त्रीणामशौचम्	६०८	१०
पितृदक्षिणादाने प्राचीनावीतित्वम्	७५७	१६
पुत्रिकायाः पितृगोत्रत्वम्	४७५	१३
पुनर्भूतिरूपणम्	४६४	४

विषय ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पुंसवनकालः	४३७	२६
पुंस्त्वपरीक्षोपायः	४८०	२
पुराणश्राद्धम्	७६६	१२
पूर्वसप्तलितद्रव्येऽशौचाभावः	६२०	११
पूर्वसप्तलितपक्वद्रव्ये विशेषः	६२०	२१
पोष्यवर्गः	२०८	७
प्रक्षतप्रसवकालः	६०३	२०
प्रतियहप्रकरणम्	१८२	११
प्रत्याब्धिकश्राद्धनिरूपणम्	७६५	१०
प्रत्याब्धिकश्राद्धे पार्वणिकोद्दिष्टविधिकस्वविचारः	७६५	१४
प्रदोषनिर्णयः	१४०	६
प्रभादतोऽभ्यादिमृतानामशौचादि	५६३	१५
प्रयोजनलोपे पदार्थस्थाननुष्ठानम्	१३६	६
प्रलयभेदनिरूपणम्	८५	६
प्रवरनिरूपणम्	४७५	१८
प्राकृतप्रलयनिरूपणम्	८६	४
प्राजापत्यब्रह्मचारिलक्षणम्	५७२	७
प्राणायामसंज्ञणम्	२७०	१३
प्राणाहुतिकल्पः	३६७	२
प्रातःसन्ध्याकालः	२६६	१७
प्रातःसायंसन्ध्ययोगीशकालः	२७०	१
प्रेतनिर्हरणे ब्रह्मचारिणो व्रतलोपः	६३३	६
प्रेतपिण्डसंख्या	६४१	२२
प्रेतस्योदकदानानन्तरं पिण्डदानम्	४४१	१६
प्रेतानुगमनविधिः	६३८	२०

विषयः ।	प्रश्ने ।	पङ्क्तौ ।
प्रेतगमनाशौचम्	...	६१५ १

फ ।

प्रेतपदानप्रक्षालनम्	...	५०३ ८
----------------------	-----	-------

ब ।

बह्वदकलक्षणम्	...	५०३ ११
बह्वदकस्य दृष्टिविशेषः	...	५०५ १
बह्वनां पत्नीनामृतयौगपद्ये उपगमक्रमनियमः	...	५०८ ५
बालखिल्यलक्षणम्	...	५०३ ४
बालमरणाशौचम्	...	५६५ १६
बृहद्ब्रह्मचारिलक्षणम्	...	५०२ १३
ब्रह्मचारिणां चातुर्विध्यम्	...	५०२ ७
ब्रह्मचारिणां दैविध्यम्	...	४५८ २
ब्रह्मचारिणां वर्ज्यानि	...	४५६ ८
ब्रह्मचार्यादीनामशौचाभावः	...	६१३ १०
ब्रह्मयज्ञविधिः	...	६११ ५
ब्राह्मब्रह्मचारिलक्षणम्	...	५०२ १०
ब्राह्मणलक्षणम्	...	१०८ १
ब्राह्मणस्य भेषजदृष्टिनिषेधः	...	४८६ १५
ब्राह्मणस्यापि ह्यधिकर्म्म	...	४२६ ७
ब्राह्मणस्यासाधारणोधर्म्मः	...	१३५ ११
ब्राह्मणादीनामपि पैशाचविवाहः	...	४८० १२
ब्राह्मण्या सह भोजनविचारः	...	३०३ ४
ब्राह्मणमुहूर्त्तकालम्	...	२०६ ५

विषयः।	पृष्ठे।	पङ्क्तौ।
ब्राह्मणादिविवाहाः	४८५	१८
ब्राह्मणादिविवाहोपाया भर्तृगोत्रेण पित्र्योदकदानम्	४८६	१९

भ ।

भक्तिमार्गस्य षड्दर्शनानि	४२७	१६
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धम्	६६३	२
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धस्य गौणकालः ...	६६७	६
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धस्य पञ्चम्यादिकल्पाः ...	६६६	५
भाद्रपदापरपक्षस्य कन्याकार्त्स्नित्वेन प्रशस्तत्वम्	६६५	१
भाद्रपदापरपक्षस्य महालयगजक्षायामंशे ...	६६४	१
भाद्रपदापरपक्षे एकदिनेऽपि श्राद्धम् ...	६६७	९
भाद्रपदापरपक्षे पञ्चम्यादिकल्पे चतुर्दशीवर्जनम्	६६६	१८
भाद्रपदापरपक्षे भान्नादीनामेकोद्विष्टम् ...	६७१	१८
भाद्रपदापरपक्षे षोडशतिथिषु श्राद्धम् ...	६६४	९
भाद्रपदापरपक्षे सकृत् श्राद्धकाले तर्ज्यादिनाभि	६६८	१९
भिक्षादिस्तक्षणाणि	४४७	८
भिक्षुकाः	४६२	९
भिन्नजातीयानां सापिण्ड्यम्	५८६	९
भूतयज्ञः	४४१	४
भृग्विस्मरणविधिः	५६४	६
भैक्षस्य पञ्चविधत्वम्	५६४	१४
भोजनपात्रस्य यन्त्रिकतामारोपणम् ...	४६६	१०
भोजनपात्राणि	४६५ } ४२१ }	११ } १६ }
भोजनप्रकरणम्	४६३	१८

विषयः ।			पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
भोजनविधेरुदीच्याङ्गानि	...	...	३७७	१८
भोजने ग्राससंख्या	...	...	३७०	४
भोजनेतिकर्तव्यता	...	...	३६४	१३
भोजने मौनविचारः	...	...	३७५	१

म ।

मघात्रयोदशीश्चाद्धविचारः	...	...	६६८	२१
मघात्रयोदशीश्चाद्धे पिण्डनिषेधः	...	...	६७०	१
मङ्गलवीक्षणदि	...	...	२६४	१८
मत्स्येषु भक्ष्याः	...	...	७१७	१८
मधुरादिरसानां भोजनक्रमः	...	...	३६६	१७
मध्यमपिण्डप्रतिपत्तिः	...	...	७५८	१७
मध्याह्नसन्ध्याकालः	...	...	२७५	६
मनुष्ययज्ञः	...	...	३४६	१८
मन्त्राणामृथादिज्ञानम्	...	...	१६२	१
मन्वादयः	...	...	१४६ } ६५८ }	१ } ७ }
मलापकर्षणस्नानम्	...	...	२६२	५
महाव्रतीपातलक्षणम्	...	...	६५६	१२
मातामहादिमरणाशौचम्	...	...	६०६	२०
मातामहादिश्चाद्धाधिकारनिर्णयः	...	...	७६०	१२
मातुलकन्याविवाहविचारः	...	...	४६६	१७
मातृसपिण्डीकरणविचारः	...	...	७७७	६
मातुः सपिण्डीकरणे गोत्रनियमः	...	...	७८०	५
माध्याह्निकस्नानम्	...	...	२५०	२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
मानसपापप्रायश्चित्तम्	१२८	११
मासिकश्राद्धानां विघ्नेन मुख्यकालेऽकरणे मासा- न्तरे तत्तिथौ करणम्	६७२	११
माहिषिकलक्षणम्	६८४	५
मांसभक्षणविचारः	७१८	२२
मांसेषु वर्ज्यानि	७१६	२२
मुख्यकल्पसम्भवेऽनुकल्पस्याननुष्ठानम्	६८४	१४
मूत्रपुरीषोत्सर्गः	२०८	१२
मृतभार्यस्य पुनर्विवाहाभावे संन्यासः	४२६	३
मृताङ्गे ध्यामश्राद्धनिषेधः	६७६	१
मृत्युविशेषेणाशौचविशेषः	६२५	१४

य ।

यजनप्रकरणम्	१४८	१६
यज्ञोपवीतप्रकरणम्	४४८	१०
यज्ञोपवीतस्य कायादुद्धरणनिषेधः	४४१	१
यज्ञोपवीतादीनां ओटनादौ प्रतिपत्तिः	४४१	७
यतिधर्मः	४४७ } ४६६ }	४ } १ }
यतीनां सपिण्डनिषेधः	७८१	११
यमतर्पणम्	४२३	२१
यवाग्नौकन्यायः	२०५	६
यजनप्रकरणम्	१४८	७
यायावरगृहस्थकक्षणम्	४७२	१८
यावज्जीवाधिकरणम्	१०८	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
यावज्जीवाशौचबोधकवाक्यस्य निन्दार्थवादत्वम्	५८७	६
युगादयः	१४६ } ६५७ }	८ } १६ }
युद्धकालादि	६६६	१६
युद्धजयानन्तरकृतम्	४०३	८
युद्धप्रकारः	४०२	१
युद्धमृत्युप्रशंसा	६२६	४
योजनलक्षणम्	५६५	१८

र ।

रसविनिमये विशेषः	४३१	७
रसादीनां रसान्तराविभिर्विनिमयः	४३१	४
राज्ञोदिनधर्मा	४०६	१७
रात्रौ वैश्वदेवः	३८६	६
रुद्राणां नामानि	३२१	१०
रोगादौ नित्यकर्माकरणे दोषाभावः	१२६	७

स ।

सिद्धापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यविचारः	२७६	१६
---	-----	----

व ।

वदरिकाश्रमभाहात्यम्	६३	६
वयोऽवस्थाविशेषेणाशौचविशेषः	६०६	३
वरदोषाः	४६०	१६
वर्णचतुष्टयस्य साधारणोधर्मः	४२४	५

विषयः	पृष्ठः	पङ्क्तौ ।
वर्णसन्निपाताष्टाशमः	५८७	१०
वर्णानुपूर्वस्य विवाहसिद्धिः	५८७	१
वसिकर्मणि प्रतिनिधयः	५९१	१२
वस्तूनां नामानि	५९१	५
वस्त्रविषये विशेषः	५९७	१३
वानप्रस्थधर्मैर्निरूपणम्	५९८	१४
वानप्रस्थानां चातुर्विध्यम्	५९८	५२
वार्ताकवृत्तिरुद्धम्यसद्यसम्	५९२	
वार्द्ध्यासमद्यसम्	५९६	
वार्द्ध्यधिकनक्षत्रम्	६००	५
वानि परिभाषम्	६०३	६
विघ्नपणित्यादिकालः	६०३	७
विददिविदिभूतदेव परमार्थसंदाविध्यः	६४४	१४
विवाहपक्षकालम्	६६५	६
विवाहभेदाः	६८५	१५
विवाहः दत्तः कालनिर्देशः तन्मन्त्रप्रयोगनिर्देशः	७१८	२०
विवाहे कन्यायाः तयोर्विवाहेण दत्तः अनाश्रिताः	७८२	१७
विवाहे कुलनिरूपणम्	७८८	८
विवाहे वरकन्यायोर्विविधाः	७८८	१
विवाहे वरनिधयः	७८८	१३
विवाहे स्त्रीमानवशेषकृतवर्जम्	७८८	१४
वृत्तयः	७९०	८
वृत्तिसङ्कोचेनाशोधसङ्कोचः	७८८	१६
वृत्तम् (षोडश गुणाः)	६८२	१७
वृद्धिप्रादुर्भासितानि	७८८	१९

विषयः ।	पङ्क्तिः ।
सिद्धिआद्यप्रकरणम् ...	७७२ ६
सप्तमीलक्षणम् ...	४६४ ८
वेदाभ्यासः ...	२०६ १६
वैखानसलक्षणम् ...	५७४ १
वैधर्म्यमगादिमरणोऽप्यौचविशेषः ...	५६४ ४
वैश्वधर्मप्रकरणम् ...	४१६ १
वैश्वदेवप्रकरणम् ...	३३७ १
वैश्वदेवप्रकरणमुक्त्यः ...	३३० ३
वैशाखदर्शनानुसारौ पूजाक्रमः ...	३२७ १८
व्यतीपातलक्षणम् ...	६५६ १४
व्यभिचारिण्या अपि भरणम् ...	५०६ १५
व्यसनानि ...	४१३ ११
व्युत्क्रममृतानां सपिण्डीकरणविचारः ...	७७७ ३
व्यूहभेदाः ...	४०१ ११

श ।

शब्दान्तराधिकरणम् ...	१६१ ११
शयनप्रकारः ...	३८७ १
शस्त्रहतआद्यविचारः ...	६७१ १
शाकीनवृत्तिगृहस्थलक्षणम् ...	५७२ १६
शिल्पिप्रभृतीनामशौचाभावः ...	६१४ १४
शिशुलक्षणम् ...	१३४ ७
शौनम् (त्रयोदशविधम्) ...	६८२ ६
शुक्ललक्षणम् ...	४८६ ४
शूद्रधर्मप्रकरणम् ...	४१८ ११

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
श्रद्धास्य सपिण्डीकरणकालः ...	७७४	७
श्रद्धास्यामन्वतोविवाहः ...	५३७	१५
श्रद्धास्याश्रमविचारः ...	५३७	१२
श्रद्धाविवाहविचारः ...	४६४	४
शौचप्रकरणम् ...	२१९	५
श्राद्धकर्तृनिरूपणम् ...	७८५	६
श्राद्धकर्तृणां मुख्यानुक्तत्पभावनिरूपणम् ...	७८६	२
श्राद्धकालः ...	६५५	१२
श्राद्धदिनव्रतम् ...	७०२	७
श्राद्धदिने तैश्चदेवकालविचारः ...	७६०	१८
श्राद्धदेशनिरूपणम् ...	६५२	१२
श्राद्धदेशे प्रकृत्यानि दद्याणि ...	७२०	१८
श्राद्धदद्याणि ...	७०२	७
श्राद्धप्रकरणम् ...	६४८	७
श्राद्धमंदाः ...	६४८	११
श्राद्धभेदे तैश्चदेवभेदः ...	७२१	२
श्राद्धविघ्न आत्मस्यादिना न कर्तव्यः ...	६७४	२१
श्राद्धविघ्ने आत्मश्राद्धविचारः ...	६७५	८
श्राद्धविषे पितृदानकालविशेषः ...	७५२	११
श्राद्धशेषभोजनम् ...	७६९	३
श्राद्धशेषाभावेऽन्नान्तः न्यापि भोजनम् ...	७६९	५
श्राद्धादावेकहस्तेनोदकदानम् ...	६१७	२
श्राद्धीयपुण्याणि ...	७२२	४
श्राद्धीयान्नपरिवेशननिरूपणम् ..	७४२	८
श्राद्धीयान्नपरिवेशने प्राचीनावीतित्वाभावः ...	७४२	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आङ्घ्रियार्घपात्राणि	७३२	१५
आङ्घ्रे अनुलेपनद्रव्याणि	७३३	१४
आङ्घ्रे कदलीपत्रनिषेधः	७३२	१०
आङ्घ्रे कृष्णमाषाणां ग्राह्यत्वम्	७०२	१६
आङ्घ्रे गोधूमस्यावश्यकत्वम्	७०३	५
आङ्घ्रेतिकर्तव्यता	७२८	१६
आङ्घ्रे दीपार्घद्रव्याणि	७२३	१५
आङ्घ्रे धूपद्रव्याणि	७२३	७
आङ्घ्रे निमन्त्रितब्राह्मणभ्यो देयवस्तूनि	७२०	३
आङ्घ्रे ब्राह्म्यदेयापुत्रादिप्रशंसा	६८०	२०
आङ्घ्रे भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा	६७७	१५
आङ्घ्रे भोजनीयब्राह्मणानुकल्पः	६८३	१
आङ्घ्रे भोजनीयब्राह्मणानामनुकल्पानुकल्पः	६८४	५
आङ्घ्रे धतिप्रशंसा	६७६	१७
आङ्घ्रे लौकिकामावप्यसौकर्यहोमः	७३८	१०
आङ्घ्रे वर्जनीयपुष्पाणि	७२५	१४
आङ्घ्रे वर्जनीयब्राह्मणाः	६८६	२
आङ्घ्रे विश्वेदेवाः	७३०	१४
आङ्घ्रोत्तरं दाढभोक्तोर्नियमाः	७६३	१६
अतम् (षड्विधम्)	६८२	६
अनुसारेण जगदुत्पत्तिरूपम्	६०	१२
अतस्मार्त्तानुष्ठानाशक्तस्य सदाचारपालनम्	२६३	५

ष ।

षोडशआङ्घ्रानि	७७०	६
----------------------	-----	---

स ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सङ्कल्पपञ्चाङ्गनिर्णयः	७६४	१०
सङ्कल्पपञ्चाङ्गलक्षणम्	७६५	५
सदाचारलक्षणम्	११७	२
सन्ध्याङ्गजपविधिः	१८०	४
सन्ध्याङ्गजपसंख्या	१८१	१८
सन्ध्याङ्गजपस्य दर्शादौ संख्याविशेषः	१८४	५
सन्ध्याविधिः	१९७	१५
सन्ध्यास्वरूपम्	१९७	१६
सन्ध्यापामनप्रकारः	१९०	५
सप्तमीमातुर्देशान्तामरणो विंशत्यः	५८४	८
सप्तमिहोक्ताङ्गकालः	७७२	२
सप्तमिहोक्ताङ्गकालानां व्यवस्था	७८२	७
सप्तमिहोक्ताङ्गपञ्चाङ्गम्	७७०	५
सप्तमिहोक्ताङ्गस्य गौणकालः	७७६	८
सप्तमिहोक्ताङ्गापकर्षे पुनरपि स्वभक्तानि भावि- कानामावृत्तिविचारः	७७५	२
सप्तमिहोक्ताङ्गोत्तिकर्तव्यता	७७६	१५
समादावभिवादननिषेधोपमन्त्रादि विधिश्च	१००	५
समानोदकप्रेतनिर्द्धरणोऽशौचम्	६७३	५
समावर्जनम्	७६०	८

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
समिन्धियमः	४५२	६
समिन्धियमम्	४५२	२
सम्पूर्णानुष्ठानशक्तौ सत्यामेव काम्यस्यानुष्ठानम्	१५८	१४
सर्पहतानां नागवन्तिः	५६३	१०
संचेपतर्पणम्	४२३	१८
संघातमरणे आद्रकमः	७६१	१२
संन्यासाधिकारिविचारः	५३६	१४
संन्यासाश्रमग्रहणे आद्रम्	५३६	११
संन्यासिनां चातुर्विध्यम्	५४३	६
संमार्गन्यायः	३४८	६
संस्काराणां ब्राह्मणदेवभेदेन द्वैविध्यम् ...	४३६	१५
साधारणधर्माः	७६	१०
सापिण्ड्यविचारः	४६५	६
सापिण्ड्यस्य साप्तपौरुषत्वम्	५८६	२०
सायं होमस्य कालभेदाः	२८८	१
सीमन्तोन्नयनकालः	४३८	१४
सीमन्तोन्नयनस्य सप्तत्वरणम्	४३८	२१
सुवासिनीप्रभृतीनां स्वभोजनायत एव भोजनम्	३६४	५
स्त्रीणामुपनयनस्य कल्पान्तरविषयत्वम् ...	४८५	८
स्त्रीणां पुनरुद्वाहविधिः	४६०	२१
स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्य युगान्तरविषयत्वम् ...	४६१	१३
स्त्रीणां ब्रह्मवादिनी-सद्योवधूभेदेन द्वैविध्यम् ...	४८५	५

विषयः।	पृष्ठे।	पङ्क्तौ।
स्वप्नपथमरणेऽशौचम्	६०७	१२
स्नातकानां त्रैविध्यम्	४६१	१०
स्नातकानां धर्माः	४६१	१६
स्नातकानां नवविधत्वम्	४२६	८
स्नातस्याद्रवत्तमो विष्णुवक्त्राप्रयुक्तम् ...	२४४	११
स्नानप्रकरणम्	२३६	६
स्नानभेदेनिरूपणम्	२४८	६
स्नानभेदानां लक्षणानि	२४८	१६
स्नातप्रादौपाणिभ्यां गात्रमाग्नीनिधेयः ...	२४४	१
स्नानाङ्गवर्षणस्य स्नानानन्तरमेव कर्तव्यम् ...	२४२	१६
स्नाने विधिद्वयत्वम्	२६४	७
स्नानोपयोगिं जलम्	२६४	१२
स्नेहादिव्या घृतनिर्द्धातव्यौचम्	६४१	१६
स्फूर्तिर्वा पाठादधिकम् पाठ्यं न तत्रानु ...	४०७	११
स्मृतिनिर्णयानां सुवीनां निर्णयम्	६८	४
स्मृतिप्रामाण्यविचारः	४	१
स्मृतीनां परस्परविरोधं निकृष्टम्	२७	१
स्मृतीनां निबन्धकत्वं कर्तुं कथं विधेयम् इत्यव्यापनं मन्दमतित्यन्तादनमाचार्यम्	२४	७
स्मृत्यन्तरानुसारेण स्मृत्यन्तरस्य विषयव्यवस्थायाः स्वयङ्गम्	२०	१२

(२८)

संज्ञाखाध्ययनम् ...	...	...	१४२	१३
संज्ञाखापरित्यागनिषेधः	...	...	१४२	१३

इ ।

होमविधिः ...	...	...	२८६	१७
हंसलक्षणम् ...	...	...	५७३	१३
हंसस्य वृत्तिविशेषाः	...	...	५७५	१७

---

(२६)

पराशरमाधवोस्त्रिखितप्रवक्तृणामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डः)

अ ।

अथर्व ६१ । ६ ॥

छ ।

कुन्दोग वा सामग ७१ । २ ॥ ६२ । ४ ॥ २२७ । ५ ॥ २६६ । ४ ॥ ५०२ ।
११ ॥ ५२५ । २ । २० ॥

ज ।

जाबाम ५२५ । १५ ॥ ५५५ । १ ॥

त ।

तैत्तिरीय ६१ । २ ॥

य ।

यजुर्वेदी ५२५ । २ ॥

व ।

वाजसनेय ६१ । १० ।

पराशरमाधवोस्त्रिखितसर्गुणामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

अङ्गिराः १७८ । १२ ॥ १८५ । २ ॥ २०८ । १२, १७ ॥ २०६ । ६ ॥
२१८ । ६ ॥ २३३ । ८ ॥ २५७ । १२ ॥ २६१ । १२ ॥ २६७ । ७ ॥
३३८ । ११ ॥ ३५३ । ४ ॥ ५३४ । ७ ॥ ५८४ । ६ ॥ ५६३ । १५ ॥
६०४ । २० ॥ ६१२ । १८ ॥ ६१७ । १२ ॥ ६२२ । ६ ॥ ६३१ । १६ ॥
६६८ । १७ ॥ ७१६ । १२ ॥ ७२२ । १० ॥ ७६८ । १४ ॥

अग्नि २३२ । ११ ॥ २३८ । १६ ॥ २६८ । ६ ॥ २७६ । ४ ॥ २७६ । ८ ॥
२४१ । ११ ॥ ३०४ । २ ॥ ३०५ । ४ ॥ ३०६ । १२ ॥ ३८५ । १४ ॥
५४७ । १३ ॥ ५५२ । ६ ॥ ५५८ । १७ ॥ ५६६ । ४ ॥ ५६६ । २ ॥
६२० । ८ ॥ ६७३ । ६ ॥ ६८३ । १६ ॥ ७०० । ६ ॥ ७०३ । ५ ॥
७२१ । १८ ॥ ७४४ । १६ ॥ ७४६ । ३ ॥ ७५१ । १६ ॥ ७७२ । २ ॥

आ ।

आपस्तम्ब १२७ । १० ॥ १४७ । ६ ॥ २११ । ७ ॥ २१२ । १२ ॥ २१६ ।
११ ॥ २२८ । ८ ॥ २२६ । ८ ॥ २८४ । ८ ॥ २८८ । ४, १० ॥ २६७ ।
३, ८ ॥ २६६ । १ ॥ ३०१ । ११, १५, १७ ॥ ३०६ । ७, १० ॥ ३१४ ।
१५ ॥ ३३६ । १४ ॥ ३४० । ११ ॥ ३४२ । १ ॥ ३७० । ३ ॥ ३३१ ।
६ ॥ ३३८ । १६ ॥ ३४६ । १३ ॥ ३४७ । ४ ॥ ३५७ । ५ ॥ ३६५ ।
३ ॥ ३७७ । ६ ॥ ५२७ । २२ ॥ ५८१ । २१ ॥ ५८८ । ६ ॥ ५६१ ।

१२ ॥ ई०७ । १७ ॥ ई४७ । ७ ॥ ईई२ । १४ ॥ ई७२ । १ ॥ ई८० ।
 ६ ॥ ई८२ । ८ ॥ ई८४ । १ ॥ ७१२ । १४ ॥ ७१६ । ८ ॥ ७२१ ।
 ६ ॥ ७५८ । १५ ॥ ७८७ । ४ ॥

आश्वलायन २८८ । १ ॥ ३२२ । ६ ॥ ३३८ । १० ॥ ३३५ । ४ ॥ ३५२ ।
 २१ ॥ ३५३ । ८, १५ ॥ ३५५ । १२ ॥ ३६८ । ११ ॥

उ ।

उशना २३४ । १ ॥ ३१० । १५ ॥ ३७२ । ८ ॥ ३८८ । १८ ॥ ४०१ ।
 ८ ॥ ४०५ । १२ ॥ ४११ । १२ ॥ ५६४ । १५ ॥ ६२२ । १८ ॥
 ६७५ । १४ ॥ ६८२ । १७ ॥ ७०८ । ८ ॥ ७८१ । १२ ॥

कृ ।

कृष्णपटङ्ग ४४८ । १८ ॥ ६४३ । ४ ॥ ६७३ । ३ ॥ ६७४ । १६ ॥ ७७६ ।
 ८ ॥ ७८१ । ५, १२, १८ ॥

क ।

कसव ५५८ । १८ ॥

कपिल ५४२ । १६ ॥

कश्यप ६३५ । १० ॥

कात्यायन १५७ । ४ ॥ २०८ । ७ ॥ २३३ । १७ ॥ २३६ । ८ ॥ २३८ । ८ ॥
 २४१ । १, ४ ॥ २७३ । ६ ॥ २८७ । १३, १७ ॥ २८८ । १ ॥ २८८ ।
 १८ ॥ ३२३ । ७ ॥ ३२५ । १० ॥ ३३८ । ७, १७ ॥ ३४१ । ८ ॥ ३४३ ।
 २० ॥ ३४६ । १८ ॥ ३७६ । ७ ॥ ३८३ । ५ ॥ ३८८ । १८ ॥ ४४८ ।
 २ ॥ ४५० । ५ ॥ ४५२ । २ ॥ ४८१ । १ ॥ ४८० । १६ ॥ ४८१ । ६ ॥
 ४८२ । २० ॥ ४८३ । ८, १२ ॥ ५१० । ४, १५ ॥ ५११ । ५ ॥

(३२)

५२२ । ८ ॥ ५३६ । १८ ॥ ५४२ । १३ ॥ ५७२ । ६ ॥ ५६६ । २ ॥
 ६३६ । २२ ॥ ६४० । १३ ॥ ६४४ । ११ ॥ ६६२ । ७ ॥ ६६६ । १६ ॥
 ६७२ । ४ ॥ ६७५ । १७ ॥ ६६१ । ८ ॥ ७०० । २२ ॥ ७२० । ३ ॥
 ७२५ । १२ ॥ ७३२ । १५ ॥ ७३७ । ६ ॥ ७३६ । ३ ॥ ७४० । ५ ॥
 ७४१ । ११ ॥ ७४६ । ६ ॥ ७५० । ११ ॥ ७५३ । ८, १८ ॥ ७५४ ।
 ६ ॥ ७६६ । २ ॥ ७६८ । ६ ॥ ७७६ । ७, १६ ॥ ७८३ । १ ॥ ७८७ ।
 २ ॥ ७६१ । ८ ॥ ७६५ । ७ ॥

कार्याजिनि २४२ । ८ ॥ ३१७ । १, १८ ॥ ३४७ । ३ ॥ ५२१ । ६ ॥
 ६०६ । १ ॥ ६६६ । २, १२ ॥ ६६६ । ६ ॥ ६७३ । १४ ॥ ७४२ । १४ ॥
 ७७३ । १० ॥ ७७५ । १२ ॥ ७८५ । १ ॥ ७६३ । १२ ॥

काश्यप ४६४ । ४ ॥ ४८८ । ६ ॥ ६०६ । १७ ॥

कौशिक २३० । ३ ॥ २३६ । ३ ॥

क्रतु १२३ । ६ ॥ ६२० । १६ ॥ ७२२ । ११ ॥

ग ।

गद्यविष्णु ५६८ । १८ ॥

गद्यव्यास ३७८ । ६ ॥

गर्ग २६२ । १७ ॥ २६३ । ४ ॥ २६२ । ६, १५ ॥ ३०७ । १७ ॥ ६६० ।
 १४ ॥

गार्ग्य ३५६ । १५ ॥ ३८७ । १० ॥ ५१६ । २२ ॥ ६६८ । ११ ॥ ७३३ । १३,
 १६ ॥ ७७१ । ६ ॥

गालव ३८७ । १६ ॥ ६४३ । १३ ॥ ७७० । १७ ॥ ७७३ । ३ ॥

गृह्यकार ७३६ । १२ ॥

गृह्यपरिशिष्टकार ७४१ । २ ॥

गोभिल २३० । ११ ॥ २३५ । १७ ॥ २४४ । ३ ॥ २४६ । ५ ॥ २७८ ।
 १५ ॥ २८६ । ४ ॥ ३१७ । ४ ॥ ३४६ । ११ ॥ ३६७ । २ ॥ ३७४ ।

(૩૨)

૧૫ ॥ ૩૭૭ ॥ ૬ ॥ ૫૧૬ ॥ ૮ ॥ ૫૮૦ ॥ ૮ ॥ ૭૭૧ ॥ ૭ ॥ ૭૭૩ ॥
૧૦ ॥ ૭૭૫ ॥ ૩ ॥

ગૌવમ ૧૭૭ ॥ ૫ ॥ ૧૫૩ ॥ ૧૦ ॥ ૧૭૩ ॥ ૮ ॥ ૨૨૦ ॥ ૧૦ ॥ ૨૨૭ ॥ ૧૬ ॥
૨૨૬ ॥ ૧૭ ॥ ૨૫૭ ॥ ૧૫ ॥ ૨૮૨ ॥ ૧૬ ॥ ૨૮૭ ॥ ૧૭ ॥ ૨૮૫ ॥ ૧૧ ॥
૨૮૬ ॥ ૬ ॥ ૨૬૬ ॥ ૧૩ ॥ ૩૦૦ ॥ ૭, ૮ ॥ ૩૫૬ ॥ ૧ ॥ ૩૭૧ ॥ ૩ ॥
૩૭૬ ॥ ૧૦ ॥ ૩૭૮ ॥ ૧૧ ॥ ૩૩૧ ॥ ૬ ॥ ૩૩૬ ॥ ૨૦ ॥ ૩૩૭ ॥ ૮ ॥
૩૩૫ ॥ ૧ ॥ ૩૩૮ ॥ ૬, ૧૦ ॥ ૩૫૭ ॥ ૧૨, ૨૦ ॥ ૩૬૬ ॥ ૨૦ ॥
૩૬૮ ॥ ૬ ॥ ૩૭૫ ॥ ૭ ॥ ૩૬૬ ॥ ૧૩ ॥ ૩૬૦ ॥ ૧૫ ॥ ૫૨૭ ॥ ૧૬ ॥
૫૫૮ ॥ ૧૬ ॥ ૫૮૭ ॥ ૧૭ ॥ ૫૮૬ ॥ ૧૨ ॥ ૫૬૦ ॥ ૭ ॥ ૫૬૧ ॥ ૧૬ ॥
૫૬૮ ॥ ૧૫ ॥ ૬૦૩ ॥ ૭ ॥ ૬૧૨ ॥ ૭ ॥ ૬૧૬ ॥ ૬ ॥ ૬૨૭ ॥ ૮ ॥
૬૩૨ ॥ ૭ ॥ ૬૪૦ ॥ ૨૦ ॥ ૬૪૨ ॥ ૧૧ ॥ ૬૪૫ ॥ ૧૦ ॥ ૬૬૬ ॥ ૬ ॥
૬૮૬ ॥ ૧૨ ॥ ૬૮૮ ॥ ૧૬ ॥ ૭૦૨ ॥ ૬ ॥ ૭૧૨ ॥ ૧૧ ॥

ઝ ।

ઝાગલેય ૫૨૬ ॥ ૧૩ ॥ ૬૭૭ ॥ ૨૨ ॥ ૭૨૮ ॥ ૧૦ ॥

જ ।

જાતુંકર્ણ ૫૮૧ ॥ ૩, ૧૨ ॥ ૬૭૩ ॥ ૭ ॥ ૭૩૬ ॥ ૮ ॥ ૭૫૬ ॥ ૧૫ ॥ ૭૬૫ ॥
૧૩ ॥ ૭૬૭ ॥ ૧૦ ॥ ૭૭૦ ॥ ૮ ॥

જાબાલ ૫૮૧ ॥ ૫ ॥

જાબાલિ ૨૪૧ ॥ ૭ ॥ ૨૪૪ ॥ ૧૦ ॥ ૪૫૬ ॥ ૧૫ ॥ ૬૬૫ ॥ ૩ ॥ ૭૬૫ ॥ ૭,
૧૬ ॥

જેમિનિ ૪૩૬ ॥ ૨૧ ॥ ૫૬૬ ॥ ૧૬ ॥

(३० .)

द ।

दद्या १४३ । १३ ॥ २१३ । ११ ॥ २१७ । ३ ॥ २१८ । ६, १२ ॥ २१९ ।
६ ॥ २२२ । १०, १७ ॥ २३० । १४ ॥ २३६ । १२ ॥ २४० । ४ ॥
२५१ । २ ॥ २६७ । १६ ॥ २६९ । १६ ॥ २७५ । १३ ॥ २७८ । १२ ॥
२८६ । १७ ॥ २९४ । १७ ॥ ३०६ । १५ ॥ ३०८ । २, ७ ॥ ३११ ।
२ ॥ ३३७ । २ ॥ ३८४ । १४ ॥ ३८५ । १० ॥ ३८६ । १ ॥ ५३३ ।
८ ॥ ५५१ । १६ ॥ ५५३ । ६ ॥ ५५५ । ११ ॥ ५५८ । १ ॥ ५७० ।
८ ॥ ५७१ । १७ ॥ ५७६ । २ ॥ ५७८ । १ ॥ ५७९ । १० ॥ ५८५ ।
५ ॥ ५८६ । १६ ॥ ५८९ । ६, २० ॥

दक्षानेय ५५२ । २ ॥

देवता १५३ । १५ ॥ १६४ । २ ॥ १६६ । १६ ॥ १८१ । १४ ॥ २०२ । ८ ॥
२१० । ५, १५ ॥ २१३ । ८ ॥ २१४ । १७ ॥ २१५ । १ ॥ २१७ । १२ ॥
२२६ । ७ ॥ २२९ । ५ ॥ २४५ । ३ ॥ २१६ । १, ४ ॥ ३७७ । १६ ॥
३७८ । ८ ॥ ४१६ । १३ ॥ ४३६ । २ ॥ ४४८ । १६, २० ॥ ४४९ । ८ ॥
४५० । १०, १५ ॥ ४५१ । ३ ॥ ४७३ । ४ ॥ ४८६ । ८, १३ ॥ ४८८ ।
३ ॥ ५०४ । ५, १० ॥ ५११ । २० ॥ ५१३ । ७, १४ ॥ ५१४ । ३, १६ ॥
५७६ । ५ ॥ ५७७ । ११ ॥ ५८८ । ३ ॥ ५८८ । २, १७ ॥ ५८९ ।
२२ ॥ ६१४ । ३ ॥ ६२३ । १७ ॥ ६२५ । १ ॥ ६३१ । ७ ॥ ६३३ । २,
६, १२ ॥ ६३६ । १४ ॥ ६४६ । १५ ॥ ६५३ । २ ॥ ६५७ । १० ॥
६६४ । ८ ॥ ६७३ । १३ ॥ ६८६ । ६ ॥ ६८६ । १८ ॥ ६८३ । ३, ७,
१३, २० ॥ ६८४ । ४ ॥ ६८६ । १७ ॥ ७०२ । ११ ॥ ७१० । १६ ॥
७१२ । १८ ॥ ७१३ । ५ ॥ ७१४ । ५ ॥ ७१८ । ४, १६ ॥ ७२० । १३ ॥
७५८ । २ ॥ ७५९ । २० ॥ ७६३ । ६ ॥ ७६२ । ४, १३ ॥ ७६३ । ८ ॥

ध ।

धर्म ०२७ । ४ ॥ ७३६ । १७ ॥

धौम्य ६६६ । ३ ॥

—

न ।

नारद १४४ । ५, ११ ॥ १४५ । १४ ॥ १८८ । १४ । २६५ । ८ ॥ ३८४ ।

१७ ॥ ३६० । १४ ॥ ३६१ । १३ ॥ ४२७ । ३ ॥ ४३० । १७ ॥ ४३२ ।

४ ॥ ४६४ । १२ ॥ ४८० । २ ॥ ४८३ । २, १३ ॥ ४८६ । १६ ॥ ४८० ।

६ ॥ ४८१ । १७, १६ ॥ ४८२ । ६ ॥ ४८३ । १ ॥ ४८४ । १० ॥ ५३६ ।

२२ ॥ ६७६ । २२ ॥

नागायण २७५ । ३ ॥ २७६ । ६ ॥ ३३८ । ३ ॥ ७०१ । ८ ॥ ७४३ । ८ ॥

७५६ । १२ ॥

—

प ।

पराशर ७८८ । ७ ॥

पारस्कर ४३८ । १० ॥ ४४७ । २ ॥ ४६४ । १५ ॥ ६३० । ३ ॥ ६३८ ।

५ ॥ ६४१ । २२ ॥ ६४२ । ६ ॥ ६५० । २ ॥ ६५१ । ३ ॥ ७३१ । ७ ॥

७५६ । १८ ॥ ७५७ । १२ ॥

पितामह २२७ । १५ ॥ ३१८ । १ ॥ ५४३ । १४ ॥ ५४५ । ६ ॥ ५४६ ।

४ ॥ ५५२ । २ ॥ ५५३ । १५ ॥ ६५६ । १ ॥

पुनर्व २४५ । ६ ॥ २६० । २ ॥ ३७० । १६ ॥ ५८० । १२ ॥ ६०८ । ८ ॥

६७० । २ ॥ ७६० । १६ ॥

मैत्रीनसि ६८ । ५ ॥ १४७ । ७ ॥ ३२१ । २, ७, १८ ॥ ३६५ । १३ ॥

३७५ । १७ ॥ ४४८ । १४ ॥ ४६७ । १६ ॥ ४६८ । ४ ॥ ४६९ । २१ ॥

(५५)

४६४ । १६ ॥ ४६६ । १८ ॥ ५८० । १७ ॥ ५८२ । ५ ॥ ५८६ । ७ ॥
 ५८८ । ४ ॥ ६१७ । ६ ॥ ६१८ । १४ ॥ ६४० । १८ ॥ ६४३ । १० ॥
 ६४८ । ११ ॥ ६८१ । १७ ॥ ६८८ । ८ ॥ ७१० । १७ ॥ ७३६ । १५ ॥
 ७६१ । ४ ॥ ७६२ । ४ ॥ ७६७ । १४ ॥ ७७५ । ७ ॥ ७८० । १२ ॥
 प्रचेताः २२१ । १६ ॥ २५६ । २ ॥ २६३ । ८ ॥ ३४४ । १२ ॥ ३५१ । १५ ॥
 ३६६ । ४ ॥ ६१० । १० ॥ ६१५ । २२ ॥ ६४० । २२ ॥ ६५० । १८ ॥
 ६७० । १४ ॥ ६८७ । १४ ॥ ७०० । १४ ॥ ७०२ । ८, १८ ॥ ७२० ।
 १६ ॥ ७३२ । १२ ॥ ७३५ । ६ ॥ ७४४ । १५ ॥ ७४५ । ११ ॥ ७४८ ।
 ११ ॥ ७४८ । १७ ॥ ७५० । ८, १८ ॥ ७६० । १५ ॥ ७६७ । ४ ॥
 ७८३ । ७, १२ ॥ ७८६ । १७ ॥ ७८३ । १६ ॥
 प्रजापति १४७ । १५ । १५१ । १४ ॥ १५६ । १२ ॥ २४४ । १६ ॥ २७३ ।
 १० ॥ २८५ । ५ ॥ ५४४ । ३ ॥ ६११ । २१ ॥ ६७१ । १५ ॥

५।

बृहत्प्रचेताः ५६७ । ३ ॥

बृहन्मनु २७० । २ ॥ ५६६ । २२ ॥ ६१२ । १२, २१ ॥ ६६५ । ८ ॥
 बृहस्पति ७५ । ५ ॥ ७६ । १० ॥ ७७ । ३ ॥ १११ । १ ॥ ११३ । ११ ॥
 ११५ । ६ ॥ १४३ । ५ ॥ १७२ । ७ ॥ १७६ । १६ ॥ २२४ । ३ ॥
 २७० । १० ॥ २६३ । १० ॥ ३११ । १० ॥ ३१५ । १० ॥ ३७२ । ५ ॥
 ३७६ । १३, १८ ॥ ३८८ । १३ ॥ ३८९ । ६ ॥ ४२७ । ५ ॥ ४७४ । ५ ॥
 ४८६ । १ ॥ ५०१ । ७ ॥ ५७० । ११ ॥ ५७६ । १७ ॥ ५७९ । १७ ॥
 ५८१ । ६ ॥ ५८८ । १५ ॥ ५८५ । ११ ॥ ५८६ । १६ ॥ ६०६ । २१ ॥
 ६१४ । ६ ॥ ६१६ । ३ ॥ ६२० । ४ ॥ ६५४ । २ ॥ ६७८ । २० ॥
 ६८८ । ५ ॥ ७१४ । ११ ॥ ७३० । १४ ॥ ७५५ । ८ ॥ ७५६ । १२ ॥
 ७६३ । १६ ॥ ७८५ । १० ॥ ७८६ । ११ ॥

वैजवाप ४३८ । ६, १७ ॥ ४४२ । १ ॥ ४४३ । १६ ॥ ४५१ । १६ ॥ ७२२ ।

१ ॥ ७३६ । ३ ॥ ७३७ । ४ ॥

बोधायन वा बौधायन १०८ । १४ ॥ १३४ । ७ ॥ १५७ । ६ ॥ १६३ । ११ ॥

२१५ । १६ ॥ २१६ । १० ॥ २२५ । ४, १२ ॥ २२६ । ४ ॥ २२८ ।

१५ ॥ २४५ । ६ ॥ २६३ । १ ॥ २७२ । १७ ॥ २८० । १६ ॥ २८२ ।

७ ॥ २८६ । ८ ॥ २८९ । ३ ॥ २८६ । १५ ॥ ३०० । १४ ॥ ३१६ ।

१७ ॥ ३२६ । १६ ॥ ३३० । १२ ॥ ३३३ । १० ॥ ३४१ । १४ ॥ ३४७ ।

२ ॥ ३५७ । १७ ॥ ३६४ । १३ ॥ ३६८ । १४ ॥ ३६४ । १० ॥ ३७२ ।

१६ ॥ ४७३ । १२ ॥ ४७६ । १०, १५ ॥ ४७७ । २ ॥ ४८१ । १०,

१८ ॥ ४८३ । १८ ॥ ४८८ । ६ ॥ ४८६ । १६ ॥ ४८८ । ६ ॥ ५१० ।

२ ॥ ५१६ । ६ ॥ ५२१ । ६ ॥ ५२८ । १४ ॥ ५३६ । १५ ॥ ५४० । ३ ॥

५४७ । ६, २० ॥ ५४४ । १५ ॥ ५४६ । ६ ॥ ५४७ । ५ ॥ ५५० ।

२२ ॥ ५५६ । १३ ॥ ५५७ । ५ ॥ ५६३ । १४ ॥ ५६५ । १७ ॥ ५६६ ।

१, १५ ॥ ५६७ । ५, १६ ॥ ५८३ । १० ॥ ६१० । १६ ॥ ६२४ । १८ ॥

६४७ । ३ ॥ ६८२ । ६ ॥ ६८७ । १० ॥ ७१२ । १३ ॥ ७२५ । १७ ॥

७४८ । ८ ॥ ७७२ । ३ ॥ ७७८ । ७ ॥

ब्रह्मगर्भ ५६४ । २० ॥

ब्रह्मा २७२ । ४, ६ ॥

भ ।

भगवान् ५४ । १५ ॥ ५५ । १४ ॥ २५० । १, ६ ॥ १७१ । ३ ॥ १६२ ॥

४ ॥ २०३ । १० ॥ ३६१ । ११ ॥ ५५५ । ८ ॥

भारद्वाज वा भरद्वाज १८० । ३ ॥ १८६ । १६ ॥ २१२ । १७ ॥ २२२ ।

४ ॥ २४२ । १६ ॥ २७३ । ३ ॥ २८१ । ३ ॥ २८६ । ७ ॥ ३०० । ६ ॥

३०६ । १ ॥

(३८)

भृगु २२८ । १० ॥ २४४ । १३ ॥ २४५ । १३ ॥ २८३ । १० ॥ ४५० । १२,
१७ ॥ ७६४ । १२ ॥

म ।

महालक्ष्मी १५४ । ४ ॥ ७५१ । १ ॥

मनु १२ । ३ ॥ ५२ । ३ ॥ ८० । ७ ॥ १०६ । १० ॥ ११६ । १६ ॥
१३४ । ४ ॥ १३५ । १५ ॥ १३६ । १६ ॥ १३७ । ८ ॥ १४० । २,
५ ॥ १४४ । ८ ॥ १४८ । १० ॥ १४९ । ४ ॥ १५७ । १५ ॥ १५८ ।
४ ॥ १६५ । ५ ॥ १७४ । ६ ॥ १७६ । १० ॥ १७७ । ८ ॥ १७९ ।
१६ ॥ १८२ । १५ ॥ १८३ । ३, १५ ॥ १८५ । ८, १७ ॥ १९० । ८,
१३ ॥ २०३ । २, १६ ॥ २०६ । ६ ॥ २१० । ८, १८ ॥ २११ । ८,
११ ॥ २१४ । ६ ॥ २१५ । ११ ॥ २१७ । ६ ॥ २२१ । १३ ॥ २२३ ।
७, १८ ॥ २२६ । १२ ॥ २२८ । २ ॥ २५७ । ६ ॥ २६५ । १५ ॥
२७० । १३ ॥ २८० । ५ ॥ २८१ । १७ ॥ २८६ । ६ ॥ २८८ । ११ ॥
२९५ । १३ ॥ २९६ । ११, १४ ॥ २९७ । ११, १६ ॥ २९८ । १३ ॥
२९९ । २ ॥ ३०० । १०, १६ ॥ ३०१ । १, ६ ॥ ३०२ । १४ ॥ ३०३ ।
३, २० ॥ ३०४ । १८ ॥ ३०५ । २, ५, २० ॥ ३०६ । २, ४ ॥ ३०७ ।
४, १४ ॥ ३०८ । १०, १४, १६ ॥ ३०९ । ३, १७ ॥ ३१० । ८ ॥
३१२ । २ ॥ ३१४ । ५ ॥ ३३६ । १५ ॥ ३४६ । ४ ॥ ३४७ । ६ ॥
७४९ । १६ ॥ ३५० । ६ ॥ ३५१ । ६, ६ ॥ ३५३ । २, १७ ॥ ३५४ ।
६, २० ॥ ३५६ । १, १३ ॥ ३५८ । २ ॥ ३६४ । १ ॥ ३७० । १६ ॥
३७७ । ६ ॥ ३८१ । १५ ॥ ३८१ । १, १०, १७ ॥ ३८६ । १ ॥
३८७ । ३, १४ ॥ ३८८ । ७ ॥ ३८९ । २ ॥ ४०० । १७ ॥ ४०१ ।
१० ॥ ४०४ । १० ॥ ४०५ । १६ ॥ ४०६ । १२ ॥ ४०७ । ५ ॥
४०८ । ७ ॥ ४०९ । १२, १७ ॥ ४१० । ११ ॥ ४१२ । २० ॥ ४१३ ।

१०॥ ४१४। १४॥ ४१५। ११॥ ४१६। ५॥ ४१७। ४, १५॥
 ४२०। ८, २०॥ ४२१। ४॥ ४२२। ८, १६॥ ४२३। ११॥
 ४२६। ८॥ ४२७। ३, १०, १७, १८॥ ४२८। ८॥ ४२९। १८॥
 ४४०। १८॥ ४४१। ११॥ ४४२। ८॥ ४४३। २, १७॥ ४४४।
 ६, १४, १७॥ ४४८। ३, ७, ११॥ ४५१। ७, १०, १५॥ ४५२।
 ८, १२॥ ४५४। ८, २१॥ ४५५। १४॥ ४५६। ११॥ ४५७। ६,
 १५, २१॥ ४५८। ६॥ ४५९। ११॥ ४६०। १४॥ ४६१। १०,
 १८॥ ४६३। ५॥ ४६८। १७॥ ४७०। ५॥ ४७४। २, १२॥
 ४७५। ५॥ ४७७। ८॥ ४७८। ८, १६॥ ४८१। ४॥ ४८४। २॥
 ४८५। १५॥ ४८७। १॥ ४८८। १२॥ ४८९। ६॥ ४८१। १०॥
 ४८२। ३, १०॥ ४८३। ५, १८॥ ४८४। ७॥ ४८५। ३॥ ४८६।
 १२॥ ४८७। ३॥ ४८८। १४॥ ४८९। ६॥ ५०१। २०॥ ५०४।
 १८॥ ५०६। २॥ ५०८। २, ८॥ ५०९। ७, ११॥ ५११। १६॥
 ५१२। ३, १५॥ ५१३। १४॥ ५१८। २०॥ ५२१। ५, १६, २२॥
 ५२३। ७॥ ५२४। ८॥ ५२७। ३, १२॥ ५२८। ५, १२॥ ५२९।
 ८॥ ५३१। १३॥ ५३२। १४॥ ५३४। १८॥ ५३६। ११, १७॥
 ५३८। १८॥ ५३९। ११॥ ५५३। ४॥ ५५७। १४॥ ५६२। १७॥
 ५६६। ११॥ ५६७। ८॥ ५६८। ७॥ ५७५। १३॥ ५७६। १२,
 १५॥ ५७८। ८॥ ५८०। २०॥ ५८२। २२॥ ५८६। १॥ ५८७।
 १७॥ ५८९। २॥ ५९१। ४॥ ५९५। ४॥ ५९८। १३॥ ६००। २॥
 ६०५। १८, २०॥ ६०६। १८॥ ६०८। १२॥ ६१०। ४, ८, २२॥
 ६१३। ५॥ ६१६। १५॥ ६२१। २०॥ ६२५। २१॥ ६२९। २०॥
 ६३३। १२॥ ६३४। ८, १८॥ ६५२। ४॥ ६६१। ५॥ ६६६।
 २१॥ ६७८। ३॥ ६७९। १२॥ ६८३। ४॥ ६८४। २, १४॥ ६८५।
 १२॥ ६८७। ४॥ ६८९। ११॥ ६९७। ३॥ ६९८। ११॥ ६९९।
 ४॥ ७०१। २॥ ७०२। २॥ ७०५। १८॥ ७११। ११॥ ७१२। ६॥

७१६ । २२ ॥ ७१८ । १४ ॥ ७१९ । १, १४ ॥ ७२१ । ६ ॥ ७२५ ।
 ६ ॥ ७२६ । २१ ॥ ७२८ । १५ ॥ ७३६ । ६ ॥ ७४२ । १७ ॥ ७४४ ।
 ६ ॥ ७४६ । ८ ॥ ७४८ । १४ ॥ ७५० । ५, १४, १६ ॥ ७५१ । १३ ॥
 ७५२ । ६ ॥ ७५४ । ५ ॥ ७५७ । ६ ॥ ७५८ । ४ ॥ ७६० । ६ ॥

महीषि २१४ । ३ ॥ २१७ । ६ ॥ २५८ । २ ॥ २६५ । ३ ॥ २७६ । १४,
 १६, १८ ॥ २८६ । ११, १५ ॥ २८४ । ८ ॥ ३१८ । ४, ७, १३ ॥
 ४६७ । १६ ॥ ४८२ । १३ ॥ ६०२ । २१ ॥ ६०३ । ११ ॥ ६०७ ।
 १८ ॥ ६०८ । १६ ॥ ६११ । १८ ॥ ६१२ । ४ ॥ ६२१ । ८ ॥ ६४२ ।
 १३ ॥ ६४७ । १४ ॥ ६७० । १० ॥ ६७४ । ८ ॥ ६७६ । ४ ॥ ७०७ ।
 २० ॥ ७२३ । १०, १७ ॥ ७२७ । १६ ॥ ७५० । २० ॥ ७७१ । ६ ॥

मार्कण्डेय २०२ । ५ ॥ २३० । ८ ॥ २३८ । २, ११ ॥ २६१ । १० ॥ २६४ ।
 १६ ॥ २४२ । ७ ॥ ३४४ । ६ ॥ ३५२ । १६ ॥ ३८१ । ४ ॥ ३८८ । २ ॥
 ४०४ । १७ ॥ ४१४ । ४ ॥ ४१७ । २ ॥ ४४३ । ५, १० ॥ ४४५ । ३ ॥
 ४६५ । ११ ॥ ५२४ । १ ॥ ५७६ । १३ ॥ ५८४ । १ ॥ ६४५ । ७ ॥
 ६५२ । १० ॥ ६५८ । १ ॥ ६६३ । २ ॥ ७०३ । २ ॥ ७०४ । १७ ॥
 ७२० । ८ ॥ ७३८ । २० ॥ ७५७ । ३ ॥ ७६१ । ६ ॥ ७८० । ५ ॥

मेधातिथि २५६ । ५ ॥ ५५२ । ६ ॥ ५६० । ६ ॥

य ।

यज्ञपार्थ ७३३ । ८ ॥

यम १२१ । ५ ॥ १३६ । १६ ॥ १७१ । १६ ॥ १७२ । १७ ॥ १८३ । १० ॥
 २०६ । १६ ॥ २१२ । ३, १३ ॥ २१४ । १, १४ ॥ २२२ । १ ॥ २२४ ।
 ७ ॥ २२८ । ५ ॥ २२८ । ८ ॥ २३४ । १० ॥ २३६ । १५ ॥ २४२ । ५ ॥
 २६० । ६ ॥ २६३ । ११ ॥ २६६ । १२, १६ ॥ २७८ । ३ ॥ २८४ । ५ ॥
 २८६ । ३ ॥ २८८ । ६ ॥ ३२४ । ६ ॥ ३३८ । १७ ॥ ३५२ । ३ ॥

४५६ । १६ । ४५७ । ४ । ४५८ । १६ । ४५९ । १ । ४६० । १५ ।
 ४६१ । १६ । ४६२ । ११, २० । ४६३ । १६ । ४६४ । ८ । ४६५ ।
 १ । ४६६ । ६, ८ । ४६७ । ८, ११ । ४६८ । १६ । ४६९ ।
 १८ । ४७० । २ । ४७१ । १५ । ४७२ । १४ । ४७३ । १२ ।
 ४७४ । १६ । ४७५ । ८ । ४७६ । २१ । ४७७ । १२ । ४७८ । ६ ।
 ४७९ । २ । ४८० । ५ । ४८१ । ६ । ४८२ । १२ । ४८३ । ११ ।
 ४८४ । २२ । ४८५ । १४ । ४८६ । ५ । ४८७ । ७ । ४८८ । ७ ।
 ४८९ । ५ । ४९० । १७ । ४९१ । १५ । ४९२ । ८ । ४९३ । २१ ।
 ४९४ । १ । ४९५ । ७ । ४९६ । १६ । ४९७ । ५ । ४९८ । ५ ।
 ४९९ । २२ । ५०० । २० । ५०१ । ५ । ५०२ । १५ । ५०३ । २३ ।
 ५०४ । ६, ८ । ५०५ । ८ । ५०६ । ८, १८ । ५०७ । १६ । ५०८ ।
 ५ । ५०९ । ५ । ५१० । ५ । ५११ । ५ । ५१२ । १ ।

अमदमि वा अमदमि ५१३ । ११ । ५१४ । २ । ५१५ । १७ । ५१६ । १० ।

याज्ञवल्क्य- ५१७ । ५ । ५१८ । १२ । ५१९ । १२ । ५२० । ५ । ५२१ ।

१ । ५२२ । १८ । ५२३ । २ । ५२४ । १७ । ५२५ । १६ । ५२६ ।

१६ । ५२७ । १६ । ५२८ । ७ । ५२९ । १४ । ५३० । १२ । ५३१ ।

१२ । ५३२ । २, १६ । ५३३ । ६ । ५३४ । ५ । ५३५ । ५ । ५३६ ।

७, १४ । ५३७ । ८ । ५३८ । ८ । ५३९ । १२ । ५४० । १५ । ५४१ ।

१४ । ५४२ । ५ । ५४३ । ८, १६ । ५४४ । ५ । ५४५ । ८ । ५४६ ।

१८ । ५४७ । १७ । ५४८ । ११ । ५४९ । २२ । ५५० । ५, १८ ।

५५१ । १ । ५५२ । २ । ५५३ । ४ । ५५४ । १७ । ५५५ । १२ ।

५५६ । १० । ५५७ । २ । ५५८ । ५ । ५५९ । ५, १७ । ५६० ।

४, ७ । ५६१ । १५ । ५६२ । २, १२ । ५६३ । ८ । ५६४ ।

१६ । ५६५ । ६ । ५६६ । ८ । ५६७ । १८ । ५६८ । १६ ।

५६९ । १२ । ५७० । १ । ५७१ । ८, ११ । ५७२ । १५ । ५७३ ।

१५ । ५७४ । ८ । ५७५ । ११ । ५७६ । ५ । ५७७ । ५ । ५७८ ।

୧୧ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୧ ॥ ଖର୍ବ । ୨୦ ॥ ଖର୍ବ । ୧୯ ॥
 ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୧୯ ॥ ଖର୍ବ । ୮ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୧୯ ॥
 ଖ ॥ ଖର୍ବ । ୨ ॥ ଖର୍ବ । ୧ ॥ ଖର୍ବ । ୨୧ ॥ ଖର୍ବ । ୮ ॥ ଖର୍ବ । ୧୯ ॥
 ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୨, ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୮ ॥ ଖର୍ବ । ୧୯ ॥
 ଖର୍ବ । ୮ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥
 ଖର୍ବ । ୨, ୨୦ ॥ ଖର୍ବ । ୧୮ ॥ ଖର୍ବ । ୧ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥
 ୧୭ ॥ ଖର୍ବ । ୮ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୧୭ ॥ ୮ ॥ ଖର୍ବ । ୧୯ ॥ ଖର୍ବ ।
 ୧ ॥ ଖର୍ବ । ୧୮ ॥ ଖର୍ବ । ୧୭ ॥ ୧୭ ॥ ଖର୍ବ । ୨୦ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ଖର୍ବ ।
 ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୫ ॥ ଖର୍ବ । ୨୦ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ୧୩ ॥ ୧୩ ॥
 ଖର୍ବ । ୧୫ ॥ ଖର୍ବ । ୧୯ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ୧୫ ॥ ଖର୍ବ । ୧୭ ॥
 ଖର୍ବ । ୧୭ ॥ ଖର୍ବ । ୧୩ ॥ ଖର୍ବ । ୧୭ ॥ ୮ ॥ ଖର୍ବ । ୧ ॥ ଖର୍ବ । ୨ ॥
 ଖର୍ବ । ୧୫ ॥ ୭୧୩ । ୧ ॥ ୭୧୫ । ୫ ॥ ୭୧୩ । ୨୦ ॥ ୭୧୩ । ୧ ॥
 ୭୧୭ । ୧୧ ॥ ୭୧୩ । ୧୫ ॥ ୭୧୩ । ୧ ॥ ୭୧୩ । ୫, ୧୭ ॥ ୭୧୭ । ୨,
 ୭ ॥ ୭୧୭ । ୧୩ ॥ ୭୧୫ । ୧୫ ॥ ୭୧୩ । ୧ ॥ ୭୧୭ । ୧ ॥ ୭୧୮ ।
 ୮ ॥ ୭୧୦ । ୭ ॥ ୭୧୩ । ୧ ॥ ୭୧୮ । ୮ ॥ ୭୧୦ । ୧୩ ॥ ୭୧୩ ।
 ୧୩ ॥ ୭୧୩ । ୭ ॥

ଯୋଗିଆସବଳ୍ୟ ୨୪୧ । ୧୭ ॥ ୨୪୩ । ୧ ॥ ୨୪୩ । ୭ ॥ ୨୫୧ । ୮ ॥
 ୨୫୩ । ୮ ॥ ୨୫୩ । ୧୩ ॥ ୨୫୩ । ୧୩ ॥ ୨୫୩ । ୭ ॥ ୨୭୦ । ୧୯ ॥
 ୨୭୧ । ୧ ॥ ୨୮୦ । ୧୩ ॥ ୨୮୩ । ୧୩ ॥ ୨୮୩ । ୧୯ ॥ ୨୧୩ । ୧୭ ॥
 ୨୧୮ । ୧୩ ॥ ୨୨୦ । ୮ ॥ ୨୨୩ । ୫ ॥ ୨୨୩ । ୩ ॥ ୨୨୩ । ୧ ॥
 ୨୨୩ । ୧ ॥ ୫୨୭ । ୧ ॥

—
 ଲ ।

କପୁସ୍ୟମ ୭୪୫ । ୮ ॥

କୋକାସି ବା କୌଗାସି ୭୪୮ । ୧୫ ॥ ୭୪୩ । ୧୭ ॥ ୭୪୩ । ୧, ୨୦ ॥
 ୭୪୭ । ୧ ॥ ୭୭୫ । ୧୭ ॥ ୭୭୫ । ୧୮ ॥ ୭୭୩ । ୮ ॥ ୭୭୩ । ୧୩ ॥

୭୬୧ । ୧୩ ॥ ୭୬୫ । ୧୦ ॥ ୭୭୦ । ୬ ॥ ୭୮୦ । ୧, ୧୫ ॥ ୭୮୭ ।
୧୩ ॥ ୭୮୨ । ୭ ॥ ୭୮୩ । ୩ ॥ ୮୮୪ । ୪ ॥

—
ବ ।

ବମ୍ବିଳ ବା ବମିଳ ୧୩୬ । ୧୧ ॥ ୧୪୨ । ୧୫, ୧୭ ॥ ୧୪୩ । ୩ ॥ ୧୫୩ ।
୫ ॥ ୧୬୩ । ୧୦ ॥ ୧୭୨ । ୫ ॥ ୧୮୦ । ୧୦ ॥ ୧୯୫ । ୧୬ ॥ ୨୦୭ ।
୧୧ ॥ ୨୫୨ । ୧୨ ॥ ୨୫୫ । ୧୦ ॥ ୨୫୫ । ୧୧ ॥ ୨୫୬ । ୮ ॥ ୨୭୭ ।
୧୬ ॥ ୩୨୫ । ୭ ॥ ୩୮୧ । ୬ ॥ ୪୩୧ । ୮, ୧୫ ॥ ୪୪୭ । ୧୮ ॥
୫୪୬ । ୨୧ ॥ ୫୫୮ । ୧୭ ॥ ୫୫୮ । ୨୨ ॥ ୫୮୫ । ୧ ॥ ୫୮୬ । ୨୦ ॥
୫୮୮ । ୧୬ ॥ ୫୮୯ । ୧୭ ॥ ୫୮୯ । ୧୫ ॥ ୫୮୯ । ୨୧ ॥ ୫୯୬ ।
୧୩, ୧୫ ॥ ୫୯୮ । ୧୬ ॥ ୫୯୯ । ୧୬ ॥ ୫୯୯ । ୨୦ ॥ ୫୯୯ । ୮ ॥
୫୯୯ । ୧୦ ॥ ୫୯୯ । ୧୭ ॥ ୬୦୩ । ୧୫ ॥ ୬୦୩ । ୫ ॥ ୬୧୮ ।
୧୮ ॥ ୬୨୩ । ୧୫ ॥ ୬୨୬ । ୧୭ ॥ ୬୨୬ । ୭ ॥ ୬୨୬ । ୧ ॥ ୬୨୬ ।
୧୩, ୨୦ ॥ ୬୨୬ । ୧୦ ॥ ୬୨୬ । ୧୭ ॥ ୬୨୬ । ୧୭ ॥ ୬୨୬ । ୧୬ ॥

ବିଶ୍ଵାମିତ୍ର ୮୦ । ୨ ॥ ୨୧୩ । ୧୭ ॥ ୨୮୭ । ୪, ୭ ॥ ୪୫୬ । ୫ ॥ ୫୫୦ ।
୧୬ ॥ ୬୫୬ । ୧୬ ॥

ବିଷ୍ଣୁ ୭୬୧ । ୧୩ ॥ ୧୩୬ । ୧୦ ॥ ୧୮୦ । ୫ ॥ ୨୦୭ । ୫ ॥ ୨୦୭ । ୧୧ ॥
୨୨୬ । ୧୬ ॥ ୨୩୭ । ୧୬ ॥ ୨୩୭ । ୭ ॥ ୨୫୨ । ୧୧ ॥ ୨୫୬ । ୩ ॥
୨୫୬ । ୧ ॥ ୨୬୦ । ୧୫ ॥ ୨୬୬ । ୧୫ ॥ ୨୭୭ । ୪ ॥ ୨୮୧ । ୭ ॥
୨୮୭ । ୫ ॥ ୩୦୦ । ୮ ॥ ୩୦୩ । ୧୫ ॥ ୩୧୭ । ୮, ୨୦ ॥ ୩୪୧ । ୧ ॥
୩୫୫ । ୧୦ ॥ ୩୮୮ । ୧୭ ॥ ୩୮୮ । ୧୦ ॥ ୩୮୮ । ୪, ୧୭ ॥ ୪୫୬ ।
୧୮ ॥ ୪୮୭ । ୮ ॥ ୪୮୭ । ୧୮ ॥ ୫୧୭ । ୧ ॥ ୫୧୭ । ୧୬ ॥ ୫୨୬ ।
୬ ॥ ୫୩୦ । ୧୨ ॥ ୫୪୬ । ୧ ॥ ୫୫୬ । ୧୭ ॥ ୫୫୬ । ୨୦ ॥ ୫୮୮ । ୧୩ ॥
୫୮୮ । ୫ ॥ ୫୮୮ । ୮ ॥ ୬୦୨ । ୧୦ ॥ ୬୦୫ । ୬ ॥ ୬୦୭ । ୪ ॥ ୬୦୮ ।
୪ ॥ ୬୧୦ । ୩, ୧୬ ॥ ୬୧୧ । ୫ ॥ ୬୧୨ । ୧୭ ॥ ୬୧୫ । ୨୦ ॥ ୬୧୬ ।

७॥ ६२२। ५॥ ६३४। १२॥ ६४१। १६॥ ६४६। १॥ ६४८।
 २॥ ६५४। ६॥ ६६०। ३, ११॥ ७०८। ५॥ ७२३। ५, १२॥
 ७३५। १६॥ ७४४। १॥ ७५१। ४॥ ७५४। ८, १७॥ ७५५।
 १०॥ ७७४। ८॥ ७८७। ४॥

वृद्धमार्ग्यं ३८३। १३॥ ६६८। १४॥ ७८५। ६॥

वृद्धगौतम ३८२। २०॥ ३८३। २०॥

वृद्धपराशर १२७। १४॥ २१६। १३॥ २२०। ३॥ ५४४। ५॥ ५४५।
 ७॥ ५७७। ३॥ ५८६। ४॥ ६१६। ३॥ ६३१। ३॥

वृद्धवृद्धस्पति २६०। १५॥ ६६६। ६॥

वृद्धमनु १७५। ६॥ २६७। १॥ ३२३। २१॥ ३७०। १३॥ ३७३। १३॥
 ३७५। ८॥ ५६५। ७॥ ६०६। १०, १५॥ ६१३। ६, १२॥ ६४६।
 ७॥ ६५६। १६॥ ६६३। २१॥ ७०१। १७॥ ७८६। १४॥

वृद्धयाज्ञवल्क्य २३५। ३॥ ५८३। ४॥ ६३६। १८॥

वृद्धवशिष्ठ वा वृद्धवसिष्ठ १७६। ५॥ ३४०। १७॥ ३८२। १०॥ ३८३।
 १८॥ ६०३। १५॥ ६५०। १०॥ ६५७। ३॥ ६६२। १३॥ ७३१।
 ११॥

वृद्धशङ्ख २३१। १३॥

वृद्धशातातप ७४३। १२॥ ७४६। १४॥

व्याघ्र ५६६। ५, १०॥ ६३२। ११॥ ७५५। २॥ ७७४। ४॥

व्याघ्रपाद वा व्याघ्रपात् २१८। १६॥ २३१। १०॥ २४६। १२॥ ३१७।
 १॥ ५६६। १३॥ ६७५। २०॥

व्यास १०३। ५॥ १०६। ६॥ १४४। १४॥ १६६। ६॥ १७३। ६॥

१७७। ५॥ १८२। ५॥ १८४। १३॥ १८५। ५॥ १८६। ८॥ २३२।

१४॥ २३४। १५॥ २३६। ६॥ २४०। १॥ २४३। १२॥ २४४।

७॥ २५०। ६॥ २५१। ५॥ २६५। ६, ६॥ २६७। १०॥ २६८।

४, ११॥ २६६। १२॥ २७१। १०॥ २७३। १३॥ २७५। १५॥

୧୯୦ । ୧୧ ॥ ୧୯୧ । ୧, ୧ ॥ ୧୯୨ । ୧୦ ॥ ୧୯୩ । ୧୫ ॥ ୧୯୪ । ୦ ॥
 ୧୦୫ । ୧୫ ॥ ୧୦୬ । ୧୨ ॥ ୧୦୭ । ୮ ॥ ୧୦୮ । ୧ ॥ ୧୦୯ । ୧୨ ॥
 ୧୧୦ । ୧୦ ॥ ୧୧୧ । ୧୦ ॥ ୧୧୨ । ୧୦ ॥ ୧୧୩ । ୧ ॥ ୧୧୪ । ୧୨ ॥
 ୧୧୫ । ୧୦ ॥ ୧୧୬ । ୫ ॥ ୧୧୭ । ୧, ୧୧ ॥ ୧୧୮ । ୧୦ ॥ ୧୧୯ । ୫ ॥
 ୧୨୦ । ୫ ॥ ୧୨୧ । ୧୧ ॥ ୧୨୨ । ୧୦ ॥ ୧୨୩ । ୧ ॥ ୧୨୪ । ୧୦ ॥
 ୧୨୫ । ୧୫ ॥ ୧୨୬ । ୧୫ ॥ ୧୨୭ । ୧୦ ॥ ୧୨୮ । ୧୫ ॥ ୧୨୯ । ୧୫ ॥
 ୧୩୦ । ୧୫ ॥ ୧୩୧ । ୧୦ ॥ ୧୩୨ । ୧୫ ॥ ୧୩୩ । ୧୫ ॥ ୧୩୪ । ୧୫ ॥
 ୧୩୫ । ୧୫ ॥ ୧୩୬ । ୧୫ ॥ ୧୩୭ । ୧୫ ॥ ୧୩୮ । ୧୫ ॥ ୧୩୯ । ୧୫ ॥
 ୧୪୦ । ୧୫ ॥ ୧୪୧ । ୧୫ ॥ ୧୪୨ । ୧୫ ॥ ୧୪୩ । ୧୫ ॥ ୧୪୪ । ୧୫ ॥

११ ।

ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

१८१ । ६॥ २२१ । ३॥ ३१६ । १२॥ ४४२ । ५॥ ४५६ ।
 १॥ ४६६ । १०॥ ४६७ । १८॥ ५२७ । १५॥ ५८२ । २॥ ६२७ ।
 १४॥ ७४७ । १०॥

ସାମ୍ମ ୭୨୫ । ୫ ॥ ୭୨୬ । ୫ ।

(४६)

आद्यायमि ईई४ । २ ॥ ईई५ । २० ॥ ७७६ । ४ ॥

आतातम १ईई । १ई ॥ १७४ । ३, १८ ॥ १७८ । १७ ॥ २१५ । ८ ॥

२१८ । ३ ॥ २२७ । २ ॥ २३८ । ५ ॥ २५१ । १४ ॥ २ई५ । १२ ॥

२७१ । १ई ॥ २७५ । २१ ॥ २६२ । ६ ॥ २६६ । १७ ॥ ३०२ । १० ॥

३३८ । १४ ॥ ३५ई । ७ ॥ ३५७ । ८ ॥ ३७४ । ५, १२ ॥ ३७५ ।

१४ ॥ ३७६ । १७ ॥ ४ई६ । १८ ॥ ४७७ । ३ ॥ ४६० । २१ ॥ ५७ई ।

२२ ॥ ५८६ । ४ ॥ ५६४ । ४ ॥ ६२४ । १ई ॥ ६४२ । ४ ॥ ६७६ ।

५ ॥ ६६० । १८ ॥ ६६१ । ५ ॥ ७२५ । १५ ॥ ७ई३ । १३ ॥ ७७८ ।

११ ॥ ७७६ । ७ ॥ ७८४ । ५ ॥ ७८८ । ३ ॥

मुनःपुच्छ ई४२ । २२ ॥

भौनक १४६ । ७ ॥ २४१ । १७ ॥ २५२ । ६, १ई ॥ २८१ । १२ ॥

२६० । २, ५ ॥ ३१२ । २१ ॥ ३१३ । १० ॥ ३२० । २० ॥ ३४१ ।

१७ ॥ ३ई७ । १३, १६ ॥ ४४४ । १ ॥ ५२० । १५ ॥ ५५ई । १८ ॥

६५५ । २२ ॥ ६ई२ । १३ ॥ ६६८ । १२, १५ ॥ ७३५ । २० ॥ ७३ई ।

१२ ॥ ७४० । १५ ॥ ७४२ । १० ॥ ७४४ । ११ ॥

श्लोकगौतम ई४३ । १७ ॥ ईई५ । १७ ॥ ६७ई । १ई ॥ ७७१ । १ ॥

स ।

सत्यव्रत २४८ । ३ ॥ ३२० । ३ ॥ ३२२ । ११ ॥ ४३६ । ८ ॥ ७२१ । ३ ॥

सुमन्तु १ई३ । ६ । ४५५ । १७ ॥ ४ई६ । २२ ॥ ६१६ । १ई ॥ ६ई७ । ८ ॥

६७० । २१ ॥ ६७१ । १६ ॥ ७१३ । १ ॥ ७१ई । १५ ॥ ७२ई । १ई ॥

७४८ । ४ ॥ ७५३ । १२ ॥ ७ई७ । १४ ॥ ७७३ । १४ ॥ ७८० । २ ॥

७८१ । ३ ॥ ७८६ । ११ ॥ ७६० । ६ ॥

सुश्रुत ७११ । १० ॥

संवर्त्त १७३ । २ ॥ १८७ । २ ॥ २५८ । ४ ॥ २८२ । १ई ॥ ४३६ । १५ ॥

४८२ । २, १६॥ ४८७ । १३ ॥ ५८२ । १३ ॥ ६१८ । २१ ॥ ६४५ ।
१८ ॥

सांख्यायन २०६ । १३ ॥

४ ।

हारीत १३४ । १ ॥ १४४ । १ ॥ १४५ । २ ॥ १५१ । ३ ॥ १५३ । ७ ॥
२१२ । ६ ॥ २२४ । १० ॥ २२० । १७ ॥ २३५ । ६ ॥ २३७ । ३,
१० ॥ २७२ । २ ॥ २७४ । ३ ॥ २८४ । १२ ॥ २८४ । १० ॥ ३०३ ।
६, १३ ॥ ३१० । २१ ॥ ३१७ । ११ ॥ ३२२ । १८ ॥ ३२५ । ७ ॥
३४१ । ७ ॥ ३६३ । ८ ॥ ३८७ । १ ॥ ४२७ । १४ ॥ ४२८ । १० ॥
४३३ । ११ ॥ ४३६ । १५ ॥ ४३८ । २२ ॥ ४३८ । १६ ॥ ४५२ ।
१२ ॥ ४५७ । १८ ॥ ४५८ । १ ॥ ४६१ । ७, १३ ॥ ४७८ । ६ ॥ ४८५ ।
४ ॥ ५०४ । १४ ॥ ५४३ । ६ ॥ ५४७ । २ ॥ ५५२ । २, १२ ॥ ५७६ ।
७ ॥ ५८६ । १५ ॥ ६११ । ८ ॥ ६१७ । ३ ॥ ६२३ । ६ ॥ ६३१ ।
६ ॥ ६३४ । २१ ॥ ६३८ । १६ ॥ ६७५ । ६ ॥ ६८२ । ७ ॥ ६८६ ।
१३ ॥ ७११ । १० ॥ ७६६ । १३ ॥ ७७२ । ७ ॥

(४८)

पराशरमाधवोद्धिखितानां दार्शनिकाना-
मकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

—*—

आ ।

आचार्य २७७ । १३ ॥ ४२४ । १६ ॥ ५२४ । १७ ॥ ५२५ । १३, १६ ॥

—
ज ।

जैमिनि ४ । २ ॥

—
त ।

तार्किक ७६ । २ ॥ ८९ । ११ ॥

—
प ।

पतञ्जलि ३७ । ११ ॥ ४० । ३ ॥ ६५ । ५ ॥

प्रभाकर ३७ । ५ ॥

प्रभाकर ७६ । ११ ॥ ८९ । ११ ॥

—
भ ।

भट्टपाद १०४ । ७ ॥

भट्टाचार्य ११ । १४ ॥

भाट्ट ७६ । ६ ॥ ८९ । १२ ॥

—
म ।

मीमांसक ७६ । ५ ॥

—
व ।

वादर्शयण ४८ । ११ ॥ ८८ । २ ॥ ८६ । ६ ॥

वार्त्तिककार ५५ । ७ ॥

विवरणकार ३४ । १ ॥ १४० । १४ ॥

विश्वरूपाचार्य ५१ । १४ ॥

(४६)

पराशरमाधवोत्तिष्ठितनिबन्धकर्तृखामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

ॐ नमः शिवाय ॥

द ।

देवसामी ६७१ । ११ ॥ ६७२ । १६ ॥ ६८७ । ८ ॥ ७६६ । ५ ॥

—

स ।

संग्रहकार २८५ । ७ ॥ ४४६ । ४ ॥ ४८२ । १० ॥ ५८५ । ६ ॥ ६०६ ।
१० ॥ ६८६ । ७ ॥ ७३० । ११ ॥

—

पराशरमाधवोत्तिष्ठितानां प्रवचनानामका-
रादिकसेण प्रज्ञापनपथम् ।

(आचारकाण्डम्)

आ ।

आथर्वणशाखा वा आथर्वण १५४ । ४, १२ ॥ १५५ । ६ ॥

आथर्वणी श्रुतिः ४६७ । १६ ॥

आथर्वणश्रुतिः ५४८ । १३ ॥

—

उ ।

उत्तरतापवीय ६७ । ७ ॥

—

क ।

काठका ७२६ । २२ ॥ ७३५ । ३ ॥

कवल्योपनिषत् ३६ । ६ ॥

कौषितकिब्राह्मण १६१ । ६ ॥ ५४१ । १३ ॥

क्षुरिका ३६ । ११ ॥

—

छ ।

छन्दोगब्राह्मण १६२ । २ ॥

छन्दोगशाखा १८८ । ७ ॥

(५९)

छन्दोगश्रुतिः ४६१ । ३ ॥

छान्दोग्य ५१ । ३ ॥

—
ज ।

जाबालश्रुतिः ५३२ । १८ ॥ ५३५ । १६ ॥ ५३७ । २० ॥

—
त ।

तापनीयश्रुति ४६१ । ४ ॥

तैत्तिरीयक १६१ । १४ ॥

तैत्तिरीयब्राह्मण १६१ । ७ ॥ २६८ । ५ ॥ ३११ । ६ ॥

—
प ।

परमहंसोपनिषत् ५५७ । ७ ॥

पिप्पलादब्राह्मण ५४८ । ६ ॥

—
ख ।

अथर्वब्राह्मण ५५५ । १७ ॥

अथर्वोपनिषत् ८० । १४ ॥

ब्राह्मण ५२५ । १४ ॥

—
म ।

मन्त्रोपनिषत् २६ । १४ ॥

(५२)

मैत्रावरुणश्रुतिः ५४६ । ४ ॥

मैत्रेयशाखा ६७ । ३ ॥ ११६ । ८ ॥

य ।

यजुर्वेद २५३ । ४ ॥

व ।

वाजसनेयक ४७१ । १४ ॥ ५०३ । ४ ॥ ५३६ । १५ ॥ ५५४ । १५ ॥

६२६ । १२ ॥ ६२७ । ६ ॥

वाजसनेयब्राह्मण १६३ । २ ॥ १६९ । ६ ॥ १६७ । ६ ॥ ५५४ । १५ ॥

वाजसनेयिब्राह्मण १०० । ६ ॥

वाजसनेयिशाखा १० । ६ ॥ १५४ । ६ ॥

वंशब्राह्मण १० । ६ ॥

श ।

श्वेताश्वतरशाखा ६८ । ४ ॥ १६६ । ३ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषत् ८६ । १, ६ ॥

---

(५३)

पराशरमाधवोत्तिष्ठितानामनिर्दिष्टप्रवचनानां श्रुतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डम्)

-०३ ०३-२६-६६-

म ।

मन्त्र वा मन्त्रवर्गः । १८६ । ८, १२ ॥ ४७१ । ६ ॥ ५०१ । १६ ॥ ५३५ । ८ ॥

श ।

श्रुति ६ । १ ॥ २० । ५, १० ॥ २१ । ४ ॥ ३४ । ५ ॥ ३५ । ८ ॥ ४२ ।
१३ ॥ ४३ । ४, ८ ॥ ४४ । ५ ॥ ४५ । ३ ॥ ४७ । १२ ॥ ४८ । ६ ॥
५२ । १३, १७ ॥ ५८ । १३ ॥ ६१ । १३ ॥ ६२ । ५ ॥ ६८ । ८ ॥
८२ । ६ ॥ ८८ । १३ ॥ ८२ । ८, १२ ॥ ८३ । ६, १३ ॥ ८५ । ३, ७,
१५ ॥ ८६ । ७, १२ ॥ ८७ । ३ ॥ १०५ । ६ ॥ १०८ । ७ ॥ १०९ ।
७ ॥ ११६ । ५ ॥ १३० । १०, ११ ॥ १३७ । ४ ॥ १३८ । १ ॥ १४१ ।
२ ॥ १५१ । १० ॥ १५२ । ६ ॥ १५४ । १४, १६ ॥ १६२ । ८, १२ ॥
१६४ । ७, ८ ॥ १८२ । १२ ॥ १८२ । १ ॥ १८२ । १२ ॥ १८५ । ६ ॥
१८७ । १४ ॥ १८८ । ४ ॥ १८८ । ४, ७, १० ॥ २०१ । ६ ॥ २०५ ।
७, १२ ॥ २०४ । १० ॥ २०६ । १६ ॥ २०७ । ८ ॥ २११ । १७ ॥
२१२ । ५ ॥ २१३ । ४ ॥ २१४ । २०, १८, १८ ॥ २१६ । ४ ॥ २१७ ।
१३ ॥ २१७ । १३ ॥ २१८ । १८ ॥ २१७ । २ ॥ २१८ । ७ ॥ २१९ ।
१६ ॥ २१६ । १८ ॥ २१७ । २ ॥ २१७ । १० ॥ २१८ । १२ ॥ २१९ ।
१२ । ५०१ । १३ ॥ ५०२ । ३ ॥ ५०२ । ८ ॥ ५०५ । ६, ७ ॥
५०८ । १० ॥ ५०९ । ५ ॥ ५०५ । ५, २२ ॥ ५०८ । २२ ॥ ५०८ ।
१, १० ॥ ५५१ । ११, १२ ॥ ५५५ । २ ॥ ५५८ । ८ ॥ ५६० । १८ ॥
५६५ । ५ ॥ ५६२ । १६ ॥ ६६० । १ ॥ ७१५ । २२ ॥ ७७३ । १ ॥

(५४)

पराशरमाधवोत्तिष्ठितानां स्मृतौनामका- रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आपस्तम्बसूत्र १६१ । २ ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट ४३८ । १३ ॥

—

क ।

कर्मप्रदीप ७५४ । १३ ॥

कल्पसूत्र ५६ । १३ ॥

—

ग ।

गृह्यपरिशिष्ट २६१ । ५ ॥ ३४० । ७ ॥ ३४६ । ६ ॥ ४४१ । ६ ॥ ४८६ ॥

१६ ॥ ६४२ । १७ ॥

—

घ ।

चतुर्विंशतिमत १० । १ ॥ १८४ । १६ ॥ २४० । ७ ॥ २४१ । १० ॥

२४२ । १३ ॥ २५६ । ५ ॥ २६१ । १५ ॥ ३४० । ३ ॥ ६०४ । ३ ॥

६२२ । १५ ॥ ७०७ । १२ ॥ ७३३ । ३ ॥ ७३६ । ७ ॥ ७८४ । ६ ॥

—

(५५)

प ।

परिशिष्ट ३४० । १४ ॥

व ।

वैखानससूत्र ५२६ । १५ ॥ ५२७ । १ ॥ ५२८ । ६ ॥

प ।

षट्त्रिंशन्मत ३२५ । ५ ॥ ३२७ । ५ ॥ ३६६ । ६ ॥ ३८५ । २ ॥ ५६३ ।

४ ॥ ६०५ । ८ ॥ ४२२ । १२ ॥

षड्विंशन्मत ६७४ । ५ ॥ ७१० । १५ ॥

स ।

सांख्यायनगृह्य ४३८ । १८ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानामनिर्दिष्टसर्तकानां

स्मृतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

स ।

स्मृति वा स्मृत्यन्तर ४६ । ६ ॥ ५१ । ११ ॥ ५२ । १५ ॥ ५५ । ११ ॥
६६ । १२ ॥ १४१ । २ ॥ १८१ । १७ ॥ २०६ । ८ ॥ २१० । १८ ।
२३१ । ३ ॥ २६८ । १८ ॥ २७२ । १४ ॥ २८४ । २ ॥ २६३ । १३ ॥
३१८ । १० ॥ ३२६ । ६ ॥ ३२७ । ११ ॥ ३३५ । १३ ॥ ३५० । ३ ॥
३५३ । १६ ॥ ४०६ । २० ॥ ४४४ । १५ ॥ ४६८ । ८ ॥ ४८७ । ६ ॥
४६६ । ८ ॥ ५०८ । १७ ॥ ५१७ । १२ ॥ ५२० । ५, ८ ॥ ५३६ । ८ ॥
५३७ । १८ ॥ ५३८ । ७ ॥ ५४७ । ८ ॥ ५५१ । २, ६ ॥ ५५५ । १४ ॥
५५६ । ३ ॥ ५६७ । २ ॥ ५७४ । ७ ॥ ५७८ । २२ ॥ ५६२ । १७ ॥
५६५ । १४ ॥ ५६६ । १३ ॥ ५६७ । ११ ॥ ६०७ । १ ॥ ६१६ । ७ ॥
६२० । २१ ॥ ६२१ । ४ ॥ ६४६ । १८ ॥ ६५६ । १७ ॥ ६६६ । ६ ।
६७१ । ५ ॥ ६७६ । ११ ॥ ६८० । ६ ॥ ६८२ । ५, ८ ॥ ७०७ । १६ ॥
७०८ । ८ ॥ ७१० । ६ ॥ ७१३ । ११ ॥ ७१५ । १५ ॥ ७२० । १२ ॥
७२१ । ११ ॥ ७२४ । ४, १२ ॥ ७२८ । ३ ॥ ७३८ । १५ ॥ ७४७ ।
८ ॥ ७५२ । १७ ॥ ७६२ । ६ ॥ ७६३ । १० ॥ ७६४ । ११ ॥ ७६५ ।
६ ॥ ७६८ । ३ ॥ ७८१ । ६ ॥ ७८० । ३ ॥ ७८२ । १२ ॥ ७८४ । ८ ॥

(५०)

पराशरमाधवोक्तिखितानां पुराणानामैका-
रादिकमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

आ ।

आदित्यपुराण ७६ । ५ ॥ १७७ । १२ ॥ १६४ । ११ ॥ २१६ । ६, ६ ॥
३२३ । १० ॥ ३७२ । ११ ॥ ३७३ । १० ॥ ४४० । ८, ११ ॥ ४६६ ।
८ ॥ ७०४ । १४ ॥

आदिपुराण २६२ । १ ॥ ४६२ । १३ ॥ ६०६ । ७ ॥ ६१५ । ७ ॥ ६२६ ।
८ ॥ ६५२ । १७ ॥ ६५५ । ७ ॥ ६६५ । १३ ॥ ६६७ । २० ॥ ६७० ॥
६ ॥ ७०१ । १२ ॥ ७०७ । ६ ॥ ७२७ । ७ ॥

क ।

कालिकापुराण ५५६ । ७ ॥

कूर्मपुराण ५२ । ६ ॥ ६३ । ८ ॥ ८४ । १२ ॥ ८५ । १० ॥ ८७ । ५ ॥
११८ । २ ॥ १२६ । १ ॥ १७१ । ५ ॥ १७२ । १० ॥ १७६ । १७ ॥
१७६ । १, १२ ॥ १५२ । १ ॥ २०१ । १७ ॥ २०२ । १५ ॥ २०७ ।
१ ॥ २२३ । १० ॥ २२५ । १५ ॥ २४८ । ६ ॥ २५० । २ ॥ २५८ ।
१० ॥ २७० । ५ ॥ २७४ । ११ ॥ २७६ । २ ॥ २८३ । १६ ॥ २८६ ।
१४ ॥ २८७ । ५ ॥ २८४ । १२ ॥ २०६ । १७ ॥ २०८ । ४ ॥ २०८ ।
६ ॥ ३२१ । १५ ॥ ३२६ । ७ ॥ ३२७ । ७ ॥ ३३२ । १०, १८ ॥
३३५ । १४ ॥ ३३८ । ६ ॥ ३४१ । ११ ॥ ३४२ । १० ॥ ३४४ । ६ ॥
३४५ । ५ ॥ ३४७ । ६ ॥ ३६० । ५ ॥ ३६५ । ७, ११ ॥ ३६६ । ७ ॥

(५८)

इई८ । ११ ॥ इ७२ । १४ ॥ इ७७ । १५ ॥ इ७९ । १ ॥ इ८९ । ६ ॥
 इ२६ । २० ॥ इ३० । ५ ॥ इ३४ । १४ ॥ इ५७ । २ ॥ इ६१ । १६,
 १७ ॥ इ०१ । ११ ॥ इ१९ । ३ ॥ इ२२ । ३ ॥ इ३० । १३ ॥ इ३२ ।
 ५ ॥ इ३८ । १० ॥ इ३९ । २ ॥ इ६८ । १७ ॥ इ७६ । १५ ॥ इ७९ ।
 ९ ॥ इ८२ । ३ ॥ इ८६ । १६ ॥ इ८७ । २२ ॥ इ८८ । १० ॥ इ१३ ।
 २१ ॥ इ३२ । १९ ॥ इ३५ । ७ ॥ इ३६ । १२ ॥ इ६० । १४ ॥
 इ९६ । १४ ॥

ग ।

गण्डपुराण १८६ । ५ ॥

न ।

नन्दिकेश्वर ३३५ । ८ ॥

नृसिंहपुराण २४२ । १० ॥ २८० । १७ ॥ न२६ । १६ ॥ न३७ । ६ ॥
 न५८ । १२ ॥ न५९ । ६ ॥ न३४ । ४ ॥ न३९ । ८ ॥ न६८ । २ ॥

प ।

पद्मपुराण २२३ । १६ ॥ प४७ । १६ ॥ प५५ । १९ ॥

प्रभासखण्ड ६७६ । १९ ॥

पुराणसार ६९ । ७ ॥ ७४ । ९ ॥ १२४ । ७ ॥ प३२ । ६ ॥ प०५ । १६ ॥
 प२४ । १८ ॥ प२७ । १५ ॥ प५३ । १३ ॥ प३४ । १५ ॥

ख ।

ब्रह्मपुराण १२० । २ ॥ १२३ । ५ ॥ ख६६ । १ ॥ ख६५ । ६ ॥ ख६० ।
 १२ ॥ ख६६ । १७ ॥ ख७१ । ६ ॥ ख०८ । ५ ॥ ख९२ । १ ॥ ख९३ ।
 १८ ॥ ख०२ । २ ॥ ख०७ । २० ॥ ख०९ । ७ ॥ ख१७ । ९, १६ ॥ ख३४ ।
 ३ ॥ ख३७ । १०, १८ ॥ ख४९ । ८ ॥ ख११ । १६ ॥ ख३६ । ९ ॥

(୫୯)

ମହାବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ ୧୮୯ । ୧ ॥ ୨୧୫ । ୫ ॥ ୨୨୯ । ୧୧ ॥ ୨୪୨ । ୨ ॥ ୨୫୬ ।
 ୧୨ ॥ ୨୬୯ । ୨୨ ॥ ୨୮୩ । ୧୫ ॥ ୨୯୬ । ୮ ॥ ୩୦୯ । ୧୩ ॥ ୩୨୦ ।
 ୩ ॥ ୩୩୩ । ୧୧ ॥ ୩୪୬ । ୧୧ ॥ ୩୬୯ । ୩ ॥ ୩୮୨ । ୧୪ ॥ ୩୯୫ ।
 ୪ ॥ ୪୦୮ । ୧୫ ॥ ୪୨୧ । ୫ ॥ ୪୩୪ । ୧୬ ॥ ୪୪୭ । ୧୭ ॥ ୪୬୦ । ୧୮ ॥ ୪୭୩ ।
 ୧୯ ॥

—
 ଖ ।

ଭବିଷ୍ୟପୁରାଣ ବା ଭବିଷ୍ୟନ୍ତପୁରାଣ ୨୯୮ । ୧ ॥ ୩୧୮ । ୧ ॥ ୩୩୧ । ୫ ॥
 ୩୪୫ । ୨ ॥ ୩୬୦ । ୩ ॥ ୩୭୩ । ୭ ॥ ୩୮୬ । ୧୩ ॥ ୩୯୯ । ୧ ॥
 ୪୧୨ । ୮ ॥ ୪୨୫ । ୭ ॥ ୪୩୮ । ୮ ॥ ୪୫୧ । ୭, ୨୧ ॥ ୪୬୪ । ୧୦ ॥
 ଭବିଷ୍ୟୋତ୍ତରପୁରାଣ ୧୦୫ । ୧୭ ॥ ୧୧୮ । ୧୩ ॥ ୧୩୧ । ୧ ॥ ୧୪୪ । ୧୨ ॥

—
 ଙ ।

ମତ୍ସ୍ୟପୁରାଣ ବା ମତ୍ସ୍ୟ ୧୦୨ । ୧ ॥ ୧୧୬ । ୧ ॥ ୧୩୦ । ୧ ॥ ୧୪୩ । ୨ ॥
 ୧୫୬ । ୧ ॥ ୧୬୯ । ୧ ॥ ୧୮୩ । ୧୧ ॥ ୧୯୬ । ୧୫ ॥ ୨୦୯ । ୧ ॥
 ୨୨୩ । ୨ ॥ ୨୩୬ । ୮ ॥ ୨୪୯ । ୧୩ ॥ ୨୬୨ । ୧ ॥ ୨୭୫ । ୧୧ ॥
 ୨୮୮ । ୧୫ ॥ ୩୦୧ । ୭ ॥ ୩୧୪ । ୧୩ ॥ ୩୨୭ । ୫ ॥ ୩୪୦ । ୧୪ ॥
 ୩୫୩ । ୧୫ ॥ ୩୬୬ । ୧୦ ॥ ୩୭୯ । ୧୩ ॥ ୩୯୨ । ୧ ॥ ୪୦୫ ।
 ୧୪ ॥ ୪୧୮ । ୫, ୧୭ ॥ ୪୩୧ । ୨ ॥ ୪୪୪ । ୧ ॥ ୪୫୭ । ୧୬ ॥
 ୪୭୦ । ୧୬ ॥

ମାର୍କଣ୍ଡେୟପୁରାଣ ୧୫୯ । ୧୧ ॥ ୧୭୩ । ୧୫ ॥ ୧୮୬ । ୧୫ ॥ ୧୯୯ । ୧୨ ॥
 ୨୧୨ । ୧ ॥ ୨୨୬ । ୧୦ ॥ ୨୩୯ । ୧୦ ॥ ୨୫୨ । ୧୧ ॥ ୨୬୫ । ୭ ॥
 ୨୭୮ । ୧ ॥

—
 ଣ ।

ନିଳପୁରାଣ ୭୫ । ୧୦ ॥ ୮୫ । ୧ ॥ ୧୧୧ । ୮ ॥ ୧୨୪ । ୧୨ ॥ ୧୩୭ । ୧ ॥

(६०)

व ।

वराहपुराण २७४ । ७ ॥ ४१६ । १४ ॥ ६६७ । ६ ॥

वज्रपुराण वा आग्नेयपुराण वा आग्नेय १६५ । ८ ॥ २४८ । १३ ॥ ३१६ ।

४ ॥ ३२७ । ३ ॥ ३२८ । १३ ॥

वामनपुराण १०७ । १६ ॥ २६२ । ६ ॥ २६५ । १६ ॥ ५३७ । ६ ॥

५६७ । ८ ॥

वायुपुराण २८१ । २० ॥ ४५२ । ६ ॥ ७०३ । ७ ॥ ७३८ । ११ ॥ ७४० ।

११ ॥ ७४३ । १ ॥ ७४७ । ८ ॥ ७५४ । २ ॥ ७५८ । १७ ॥

विष्णुपुराण ७६ । २ ॥ ११५ । ११ ॥ १३२ । ४ ॥ १४२ । १ ॥ १४६ । ६ ॥

२०७ । ४ ॥ २११ । ४ ॥ २१४ । ६ ॥ २४६ । २ ॥ २६४ । ११ ॥

२७८ । १८ ॥ २७६ । ११ ॥ २६५ । ३ ॥ ३१५ । १३ ॥ ३१६ । १४ ॥

३२२ । १४ ॥ ३२३ । १८ ॥ ३२६ । ६ ॥ ३४२ । १६ ॥ ३४७ । १६ ॥

३५२ । ११ ॥ ३५७ । १० ॥ ३६४ । ४ ॥ ३६६ । १६ ॥ ३८० । २ ॥

३८५ । १६ ॥ ३८६ । ८ ॥ ३८७ । ७ ॥ ३८८ । १५ ॥ ४१८ । २० ॥

४१६ । १५ ॥ ४१९ । ३ ॥ ४४४ । ११ ॥ ४६७ । ६ ॥ ४७४ । ८ ॥

४६६ । १० ॥ ६३२ । १५ ॥ ६५७ । २० ॥ ६८३ । १२ ॥ ७०८ । १ ॥

७१६ । १८ ॥ ७४३ । १७ ॥ ७८५ । १३ ॥ ७८८ । ७ ॥

श ।

शिवपुराण वा शैवपुराण ३३६ । ७ ॥ ४३४ । २ ॥

स ।

स्कन्दपुराण वा स्कन्द ८६ । ४ ॥ ६७ । १० ॥ १०६ । १४ ॥ ११० । १ ॥

१२१ । १ ॥ १६६ । ६ ॥ १७२ । ११ ॥ १७५ । ३ ॥ १७८ । ७ ॥

१८१ । ६ ॥ १८४ । ६ ॥ १८५ । ११ ॥ १८७ । ५ ॥ ३२४ । ६ ॥

३८४ । ७ ॥ ४३६ । ६ ॥ ५४४ । ११ ॥ ५४५ । १, १७ ॥ ५४६ ।

१४ ॥ ७७७ । ६ ॥ ७६१ । २ ॥

(६१)

पराशरमाधवोस्त्रिखितामनिर्दिष्टपुराणनाम्ना
पुराणसन्दर्भानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ ।

उमामहेश्वरसंवाद ७३ । १८ ॥ ४८४ । २१ ॥

प ।

पितृगाथा ३२५ । १६ ॥ ०४४ । २ ॥

पुमान् वा एशानान्तर १२३ । १२ ॥ २२२ । ६ ॥ २३५ । १४ ॥ २६३ ।
१७ ॥ २८० । २१ ॥ २८४ । १० ॥ २९६ । १३ ॥ ३२५ । १ ॥ ३५६ ।
१५ ॥ ३६२ । ३ ॥ ३६३ । ११ ॥ ३७५ । १ ॥ ३८७ । १३ ॥ ४४२ ।
१४ ॥ ४७८ । ६ ॥ ४८२ । ७ ॥ ५०३ । २२ ॥ ५४३ । १८ ॥ ६०५ ।
३ ॥ ६५६ । २१ ॥ ६६७ । ११ ॥ ६७३ । २० ॥ ६८५ । ४, १५ ॥
६६७ । १८ ॥ ७०८ । १७ ॥ ७२० । १८ ॥ ७२८ । १८ ॥ ७७६ । १२,
१७ ॥ ७३० । ५ ॥ ७३५ । ११ ॥ ७३८ । ३ ॥ ७६१ । २० ॥

व ।

वायतीयसंहिता ५३ । २ ॥

स ।

सुतसंहिता ८६ । ४ ॥

(६२)

परमेश्वरमाधवोत्तिष्ठितानां इतिहासग्रन्थानां

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

अनुशासनपत्रं १२ । ८ ॥ ७३ । १८ ॥ १३३ । ७ ॥ १५६ । १ ॥ २१६ ।

१६ ॥ ३६७ । १७ ॥ ४०८ । १४ ॥ ४१६ । १७ ॥ ४१६ । ३ ॥ ४२० ।

५ ॥ ४८४ । १६ ॥ ४६६ । ५ ॥

अश्वमेधपत्रं ६६ । २ ॥ १०६ । १७ ॥ १२० । ४ ॥ १५० । १६ ॥ १५२ ।

१० ॥ ३१३ । १७ ॥ ३२७ । १८ ॥ ३५० । १५ ॥ ३५५ । ३, १३ ॥

३५६ । ४ ॥ ३६३ । २ ॥ ३६५ । ८ ॥ ३६७ । १६ ॥ ३७० । ६ ॥

३७४ । ८ ॥ ३७५ । ११ ॥ ३७६ । २ ॥ ४१८ । ४ ॥ ४२८ । १२ ॥

४६५ । १४ ॥ ५५६ । १६ ॥

आ ।

आरण्यपत्रं ११८ । ११ ॥ १२१ । १३ ॥ १२२ । १८ ॥ १३४ । ६ ॥

ग ।

गीता ५४ । १५ ॥ ५६ । ३ ॥ ७७ । १२ ॥

(६१)

म ।

महाभारत , ७६ । १२ ॥ ८१ । २ ॥ ८२ । ३ । १० ॥ १०४ । ६ ॥ १०६ ।
७ ॥ २०३ । १३ ॥ २०४ । २ ॥ २१० । १२ ॥ २०५ । १८ ॥ ३६३ ।
५ ॥ ३६५ । १० ॥ ५०२ । १६ ॥ ५३४ । १२ ॥ ५७२ । ३ ॥ ६६६ ।
२२ ॥

र ।

राजधर्म ११६ । ८ ॥
रामायण ४१५ । ६ ॥

श ।

शाल्यपर्व ४८४ । १६ ॥
शान्तिपर्व ३६६ । ४ ॥ ३६८ । २ ॥ ३६९ । १८ ॥ ४०४ । २ ॥ ४०६ ।
१६ ॥ ४०८ । २१ ॥ ४१३ । ७ ॥ ४१४ । १७ ॥ ४१५ । १२ ॥ ४१६ ।
२२ ॥ ४१८ । ७ ॥ ४१९ । २० ॥ ४२० । १४ ॥

(६४)

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां श्रुतिस्मृतिपुराणेति-
हासातिरिक्तग्रन्थानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

ज ।

ज्योतिःशास्त्र १८० । १३ ॥ २६२ । ११ ॥

न ।

निगम ६७५ । ६ ॥ ७०६ । १५ ॥ ७२६ । १० ॥ ७४७ । १२ ॥ ७४८ । ७ ॥

प ।

प्रपञ्चसार ३५ । ३ ॥

व ।

ब्रह्मनिरुक्तं ७२६ । १० ॥

व ।

विष्णुधर्मोत्तर १६५ । १३ ॥ १७१ । १० ॥ १७२ । ६ ॥ १७५ । ११ ॥
१७८ । १५ ॥ १७९ । १२ ॥ १८७ । १३, १८ ॥ २०२ । १२ ॥ ३६३ ।
५ ॥ ३८३ । १६ ॥ ४४० । २ ॥ ६५१ । १४ ॥ ६६० । १६ ॥ ७०६ ।
६ ॥ ७२३ । ७ ॥ ७६० । ४ ॥ ७८२ । १० ॥

श ।

शिवधर्मे १७७ । २ ॥

शैवागम १२६ । ६ ॥

(६५)

पराशरमाधवोद्धिखितानां दार्शनिकग्रन्थानां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

उ ।

उत्तरमीमांसा ५२६ । ५ ॥ ५३३ । १५ ॥

ज ।

जमिनिसूत्र ४६ । १० ॥ ५४ । ३ ॥

य

योमसूत्र ३७ । १२ ॥

व ।

वार्तिक ५१ । १४ ॥

वैयासिकभाष्य ३७ । १२ ॥

वाससूत्र ४१ । ४ ॥ ५१ । ११ ॥

(१०)

पराशरमाधवोद्धितानां निबन्धग्रन्थानां
प्रज्ञापनपत्रम् ।
(आचारकाण्डस्य)

अ ।

अपरार्क ६७१ । १० ॥

—

च ।

चन्द्रिका ६७१ । १० ॥

—

स ।

सूतिसंग्रह ७८६ । ५ ॥ ७८६ । २ ॥

—

व्यवहार इत्यत्र विशब्दो नानेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । व्यवहारस्य सन्देहे वर्तते । तानेतानेवंविधानेकसन्देहहारिणोव्यवहारानर्थ-दिगतरागद्वेषवशात् प्राप्तान् राजा सम्यग्विचारयेत्^(१) । तद्विचारश्च राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः । अतएव आचारकाण्डे व्यवहाराणामन्तर्भावमभिप्रेत्य पराशरः पृथग्व्यवहारकाण्डमकृत्वा, “क्षितिं धर्मेण पालयेत्”—इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां कृतवान् । तानेवात्र सूचितान् व्यवहारान् वयं स्मृत्यन्तराणि तन्निबन्धनानि चानुसृत्य यथाशक्ति निरूपयामः ।

तत्र पूर्वादाहताभ्यां कृत्तियोगस्मृतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरूपितम् ।

अथ तद्वेदाः निरूपयन्ते ।

तत्र सपणत्वापणत्वाभ्यां द्वैविध्यमाह नारदः,—

“भोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विसंज्ञकः ।

भोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः”—इति ।

अहं यदि पराजयं, तदा शास्त्रप्रापितादण्डद्रव्यात् अधिकमेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यश्च दास्यामीति पत्रं लिखित्वा यदभिभाषणं तदुत्तरम् । तेन सह वर्तते इति भोत्तरः । तद्रहितोऽनुत्तरः । पुनरपि

(१) अर्थो धनम् । अर्थादिविषयमागद्वेषवशात् प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विचारयेदित्यर्थः । व्यवहारानर्थान् विगतरागद्वेषवशात् प्राप्तानित्यादिपाठे, प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विगतरागद्वेषवशात् विचारयेदिति सम्भवः ।

चतुष्पात्त्वादिभिस्तयोदशभिः प्रकारैः व्यवहारस्य अवान्तरभेदान्
स एव निर्दिष्ट्य विवृणोति,—

“चतुष्पाच्च चतुःस्थानः चतुःसाधनएवच ।
चतुर्हितः चतुर्व्यापी चतुःकारौ च कौर्त्तितः ॥
त्रियोनिर्द्वाभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ।
अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशास्त्रस्तथैवच ॥
धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
चतुष्पाद्वावहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः ।
तच्च सत्ये स्थितो धर्मा व्यवहारस्तु साक्षिषु ॥
चरित्रं तु स्वीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ।
सामाद्युपायमाधत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ॥
चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणञ्च चतुर्हितः ।
कर्त्तारं तत्साक्षिणश्च सभ्यान्नाजानमेवच ॥
व्याप्नोति पादगो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ।
धर्मम्यार्थस्य यशसो लोकहेतोस्तथैवच ।
चतुर्णां करणदेष चतुष्कारौ प्रकौर्त्तितः ॥
कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्त्तते ।
त्रियोनिः कौर्त्तयते तच्च त्रयमेतद्विवादकृत् ॥
द्वाभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
शङ्काऽभितान्तु संयोगात् तत्त्वं होढादिदर्शनात् ॥
पञ्चदश्याभिसम्बन्धात् द्विद्वारः स उदाहृतः ।
पूर्ववादस्तयोः पञ्चः प्रतिवादस्तदुत्तरः ॥

भूतच्छलानुसारित्वान् दिगतिः स उदाहृतः ।

भूतं तत्त्वादिमयुक्तं प्रमादाभिहितं कृतम् ॥

राजा सपरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ ।

क्षिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥

शृणादानं क्षुपनिधिः सम्भूयोत्यानमेव च ।

दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाऽभ्युपेत्य च ॥

वेतनस्थानपाकमे नयेवास्वामिविक्रयः ।

विक्रीयाभद्रदानञ्च कौत्साऽनुशय एव च ॥

समयस्यानपाकमे विवादः क्षेत्रजस्तथा ।

स्त्रीपुंभयोश्च सम्बन्धो दायभागाऽथ माहमम् ॥

वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपातव्यमेव च ।

क्षृतं प्रकीर्णकञ्चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥

क्रियाभेदान्नुप्याणां ततश्चास्वा निगद्यन्ते" --इति ।

अनु धर्मादीनां पादत्वमयुक्तं प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणनिर्णयाणां व्यव-
हारपादत्वात् । यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि प्रकृत्याह, --

"चतुष्याङ्गवहारेऽयं विवादेषूपदर्शितः" --इति ।

वृहस्पतिरपि, --

"पूर्वपक्षः स्मृतः पादः द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।

क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयः स्मृतः" --इति ।

नायं दोषः । धर्मादीनां प्रकाराभेदेण पादत्वोपपत्तेः । सोऽयं
निर्णयाख्यचतुर्थपादोऽभिहितः, स धर्मादिभिश्चतुर्भिः निष्पद्यते ।
तदाह वृहस्पतिः, --

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे त्रिनिर्णयः”—इति ।

तस्मान्निर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भविष्यति । तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्,—

“दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकम्बनम् ।

विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मेणैव निर्णयः”—इति ।

दोषकारी वाक्पारुष्यादिकारी च* यस्मिन् विवादे व्यवहारे चरित्र-
राजशासनैरपेक्ष्येण धर्माभिमुखः सन्नद्धो धर्माद्भीतः† स्वकीयं दोष-
कर्तृत्वं स्वयमेव अङ्गीकरोति ; यत्तु धनस्वामी‡ व्यवहारादिप्रायासम-
न्तरेण धर्माभिमुखाद्भूनापहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्नोति, तत्र दोषका-
रिणो धर्माधिमुख्यमेव निर्णयहेतुः । व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वं सपवादः,—

“सूतिशास्त्रन्तु यत्किञ्चित् प्रथितं‡ धर्मसाधकैः ।

कार्याणां निर्णयाद्धेतोर्व्यवहारः सूतो हि सः॥”—इति ।

यत्र धर्मशास्त्रकुशलेर्विद्वद्भिरर्थिप्रत्यर्थिनोरग्रे निर्णयाय धर्मशास्त्रं

* अत्र चकारोऽधिकः प्रतिभाति । दोषकारी इत्यस्य विवरणरूप-
त्वात् वाक्पारुष्यादिकारीत्यस्य । परन्तु, सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु स्थित-
त्वाद्भक्षितः ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु । मम तु, सन् अध्वा अधर्माद्
भीतः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ यत्तद्धनस्वामी,—इति का० । मम तु, यत्र धनस्वामी,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

§ प्रापितम्,—इति का० ।

॥ कार्याणां निर्णयार्थे तु व्यवहारसूतौ हि सः,—इति का० । मम तु,
व्यवहारः सूतौ हि सः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रख्यापितं भवति, न निर्णयो व्यवहारजन्यः । चरित्रजन्यं निर्णय-
माह सएव,—

“यद्यदाचरते यन्न धर्मं वाऽधर्ममेव वा ।

देशस्याचरणं नित्यं चरित्रं तद्वि कौर्त्तितम्”—इति ।

शास्त्रोक्तधर्मादनुपेतं* धर्मं, तद्विपर्येतं अधर्मं, तदुभयं देशाचा-
रानुसारेण यत्र स्वीक्रियते, तत्र चरित्रं निर्णयहेतुः । राजशासनस्य
निर्णयहेतुतामाह सएव,—

“न्यायशास्त्राविरोधेन† देशदृष्टेस्तथैव च ।

यद्धर्मं श्यापयेद्वाजाऽन्याय्यं तद्राजशासनम्”—इति ।

न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं सन्निशास्त्रं, तस्य देशाचारस्य वा
विरोधेन राजा यमनृणांस्ति, न निर्णयो राजशासनजन्यः । यथो-
क्तानां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य च बाध्यत्वं उत्तरो-
त्तरस्य बाधकत्वञ्च दृढस्यतिना प्रपञ्चितम्,—

“शास्त्रमेव समाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः न विज्ञेयो धर्मोऽनेनापि ज्ञेयते ॥

देशस्थित्याऽनुमानेन नैगमानुमतेन च ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु कथ्यते ॥

* शास्त्रोक्तधर्मादनुपेतम्,—इति शा० श० ।

† सर्वेष्वानुपुस्तकेष्वेवमेव पाठः । मम तु, न्यायशास्त्रविरोधेन,—इति
पाठः प्रतिभाति । अतएव, उत्तरः पूर्वबाधक इत्यादिना राजशासनस्य
सर्वबाधकत्वमुक्तं सङ्गच्छते । न्यायशास्त्राविरोधेन,—इति पाठे तु,
'ऽन्याय्यम्'—इत्यत्र न्याय्यं, 'देशाचारस्य वा विरोधेन'—इत्यत्र,
देशाचारस्य वाऽविरोधेन,—इति प्रठितुमुचितम् ।

विहाय चरिताचारं यत्र कुर्यात् पुनर्नृपः ।

निर्णयं, मा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तथा”—इति ।

(१) चतुर्षु वर्णेषु यः कश्चिद्राजद्रोहं कृत्वा राज्ञो भीतः सन् अति-
भीरुतया स्थापराधमङ्गौचकार । तत्र समीपवर्त्तिनः साक्षिणो वर्णि-
बधं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुल्लङ्घ्य, तत्र साक्ष्यनृत्तं वदेदित्ये-
तादृशं शास्त्रमेवाश्रित्य तदीयमपराधं पर्यहर्षुः । तत्र व्यवहारेण
धर्मी बाध्यते । केरलदेशादौ वेश्यागमने साक्षिभिरापादितेऽपि देशा-
चारवशात्तत्र राज्ञा दण्ड्यते । तत्र चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः ।
सत्यपि तादृशे देशाचारे ‘त्वयैवं न व्यवहर्त्तव्यम्’—इति राजा यदा-
ऽनुशास्ति, तदा राजाज्ञया चरित्रस्य बाधः । (२) ये एते प्रोक्ताः धर्मा-
दयश्चत्वारः पादास्ते मत्यादिषु चतुर्षु प्रतिष्ठिताः । दोषकारौ स्वय-
मनृताङ्गीतोऽयमपि* अपराधोऽस्तीति सत्यं ब्रूते । अतो धर्मस्य मत्ये
अवस्थानम् । प्रतिज्ञोत्तरयोः कृतयोः साक्षिणा यस्य पक्षोऽभ्युपगम्यते,
तस्य जयः, तेन व्यवहारस्तस्य साक्षिण्यवस्थानम् । कार्णाटकदेशे बला-
म्नातुलसुताविवाहो न दोषाय, केरलदेशे कन्यायाः ऋतुमतीत्वं न
दोषायेत्येवमादिकस्तत्तद्देशसमयः । तत्र तत्र पञ्चादिशासनञ्च तिष्ठति ।
श्रियते इति शासनं, राजाज्ञानुसारेण प्रजानां वर्त्तनम् । तच्च राजा-
ज्ञायां प्रतिष्ठितम् । सामदानभेददण्डैश्चतुर्भिः दोषकारिणो दोष-

* मन्त्रताङ्गीतोऽपि,—इति का० ।

(१) उत्तरः पूर्वबाधक इति नारदवचनांशं व्याचष्टे चतुर्विध्यादिना ।

(२) तत्र सत्ये स्थितो धर्म इत्यादिवचनानि व्याख्यातुमुपक्रमते, ये एते
इत्यादिना ।

करणाय* चतुःसाधनत्वम् । चतुर्दित्वं विस्पष्टम् । कर्वादिचतुष्टय-
व्यापित्वं मनुना स्पष्टीकृतम्,—

“पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादो गच्छति साक्षिणः ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति”—इति ।

जेतुर्नृपस्य वा धर्मार्थयगमो लोकानुरागः सन्पादमाचतुष्कारित्वम् ।
चियोनित्वं स्पष्टम् । असतां कितवस्तेनादीनां संसर्गं यः करोति, तस्मि-
न्नपि चौर्यादिगङ्गा जायते । शोढोऽपचतद्रव्यादिदर्शनम्, तस्मिन् वा ।
तस्मादभियोगो भवति । अर्थिप्रत्यर्थिनोः यो पूर्वोत्तरपक्षौ तौ व्यव-
हारस्य प्रवर्त्तकौ । तस्मात् द्विद्वारत्वम् । द्रव्यमज्ज्ञादिकं याथातथ्ये-
नाश्रया वा राजादीनां अग्रे यदा ब्रूते, तदा तस्योभयस्य उपरि
व्यवहारः प्रवर्त्तते । नतो द्विगतित्वम् । अष्टाङ्गेषु मपुत्रो राज्ञे-
तदेकमङ्गम् । अतो नास्ति नवत्वमज्ज्ञाप्रभक्तिः । अष्टादानादीनां
अष्टादशपदानां स्वरूपमुपरिष्ठात् तत्र तत्र विचारयिष्यते । एतेषां
अष्टादशपदानां मध्ये एकैकस्य पदस्य अवान्तर्गक्रियाभेदादनन्तभेद-
भिन्नत्वं शतशतत्वम् । एतान् अष्टादशपदानवान्तर्गगानन्तभेदभिन्नान्
व्यवहारान् प्रकारान्तरेण द्वेधा संगृह्णाति कात्यायनः,—

“द्वे पदे माध्यमेदान्, पदाष्टादशतां गते ।

अष्टादशक्रियाभेदाद्विज्ञान्यथ महस्रधा”—इति ।

- * दीपकारणाय,—इति का० । नम तु, दीपकमादिति पाठः प्रतिभाति ।
† धर्मार्थस्त्रियोलोकानुराग,—इति का० । नम तु, धर्मार्थयगोनाका-
नुराग,—इति पाठः प्रतिभाति ।
‡ वितदिष्यते,—इति शा० म० ।

द्विपदत्वं विप्रदयति वृहस्पतिः,—

“द्विपदो व्यवहारः स्याद्भूतहिंसासमुद्भवः ।

द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु^(१) हिंसामूलः चतुर्विधः”—इति ।

तदेतदुभयविधं स एव विवृणोति,—

“कुसीदनिध्याधेयाद्यं* सम्भूयोत्थानमेव च ।

भृत्यदानमशुश्रूषा†^(२) भूवादोऽस्वामिविक्रयः ॥

क्रयविक्रयानुशयः समयातिक्रमस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोगः स्तेयञ्च दायभागोऽनदेवनम् ॥

एवमर्थसमुत्थानं पदानि‡ तु चतुर्दश ।

पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदैरनेकधा ॥

पारुष्ये द्वे साहसञ्च परस्त्रीसंग्रहस्तथा ।

हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्यह वृहस्पतिः”—इति ।

जगति मन्मावितानशेषान् विवादानुक्तेष्वष्टादशसु स एव श्रुत-
भाविष्यति,—

“पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु ।

मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीक्षकाः”—इति ।

इति व्यवहारपरिच्छेदः ।

* कुसीदनिध्याधेयाद्यं,—इति शा० ।

† भृत्यदारमशुश्रूषा,—इति का० ।

‡ एवमर्थसमुत्थानपदानि,—इति पाठो मम प्रतिभाति ।

(१) द्विसप्तक इति चतुर्दश इत्यर्थः ।

(२) भृतिः कर्ममूल्यं, तस्याभृतेरदानं भृत्यदानम् ।

अथ सभा निरूप्यते ।

तत्र वृहस्पतिः,—

“दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक् ।

प्राग्दिशि प्राङ्मुखोन्तस्य लक्ष्ण्यां कल्पयेत् सभाम् ॥

माल्यधूपासनोपेतां बीजरत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमाऽऽलेख्यदेवैश्च युक्तामन्नाम्बुना तथा”—इति ।

गृहं राजगृहम् । तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकरणभूता सभा । सा च वास्तुशास्त्रलक्षणेपेता कर्त्तव्या । तस्याः सभायाः धर्माधिकरणत्वं कात्यायनो दर्शयति,—

“धर्मशास्त्रविचारेण मूलमारविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्”—इति ।

मूलस्यावेदितार्थस्य मारामारविवेचनं* तत्र निष्कर्षः† । तत्र प्रवेशकालं मण्वाह,—

“प्रातरुत्थाय च नृपः कृत्वा नित्यं समाश्रितः ।

गुरुं ज्योतिर्विदो वैद्यान् देवान् विप्रान् पुरोहितान् ॥

यथार्हमेतान् भक्ष्यञ्च सुपुण्याभरणैर्नृपः ।

अभिवन्द्य च गुवादीन् मनुजान् प्रविशत्यसभाम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मारविवेचनं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† तत्तन्निष्कर्षः,—इति शा० । मम तु, तत्तन्निष्कर्षः,— इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रविश्य तत्र विद्वद्भिर्मन्त्रिभिश्च सह कार्याण्यनुसन्दध्यात् ।

तदाह मनुः,—

“व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्याणाम् ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारान्* पृथक् पृथक्”—इति ।

विचारकालमाह कात्यायनः,—

“दिवसस्याष्टमभागं मुक्ता कालत्रयञ्चा यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः”—इति ।

दिवसमष्टधा कृत्वा प्रथमभागमग्निहोचार्थं मुक्ता अनन्तरभाग-

अथ व्यवहारकालः । अत्र वर्ज्यास्तिथीराह समर्त्तः,—

“चतुर्दशी क्षमावास्या पौर्णमासी तथाऽष्टमी ।

तिथिष्वसु न पश्येत्तु व्यवहारास्तु नित्यम्”—इति ।

येथमुक्ता सभा, तस्याः चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः,—

“प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता मुद्रिता शास्त्रिता तथा ।

चतुर्विधा सभा प्रोक्ता सभ्याश्चैव तथाविधाः ॥

* निबन्धानि,—इति का० ।

† भागत्रयन्तु,—इत्यन्यत्र पाठः ।

‡ तिथिष्वेतासु नो पश्येत्,—इति का० ।

प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे च स्ना नामाप्रतिष्ठिता ।
सुद्रिताऽध्यक्षसंयुक्ता राजयुक्ता च शास्त्रिता"—इति
राजगृहसमीपवर्तिनः समास्नानान्मुखादन्यान्मुखानि स्ना-
नान्याह भृगुः,—

“दश स्नानानि वादानां पञ्च चैवावधीद्भृगुः ।

निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः ॥

आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्धिकाः* सार्धिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽणुभयवासिभिः ॥

उभयानुमतस्यैव गृह्यते स्नानमीक्षितम्† ।

कुलिकाः सार्धमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः ॥

ग्रामपौरगणश्रेण्याश्चातुर्विध्यश्च वर्णिणः ।

कुलानि कुलिकास्यैव नियुक्ताः नृपतिस्तथा"—इति ।

स्वकैरारण्यकैः । ग्रामेऽपीत्यादि शब्दात् यो ग्रामे चरण्यादौ
च निवसन्ति, तेऽणुभयवासिभिः ग्रामवासिभिररण्यवासिभिश्च निर्णयं
कुर्युः, उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठिनः ।
सार्धः ग्रामयाचादौ मिलितो जनसङ्घः । मुख्याः ग्रामस्थादयः । पुरं
मुख्यं नगरं, तस्मादवाचीनो ग्रामः । †पुरग्रामनिवासिनां भेदः ।
कुलिकादीनि पञ्च स्नानानि । तानि चारण्यकादिजनविशेषाणामेव ।
ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समीपग्रामनिवासिभिः निर्णयः ।

* ‘सार्ध’ स्थाने ‘सार्द्ध’—इति पाठः शा० पुस्तके सर्वत्र ।

† स्नानमीक्षितम्,—इति शा० ।

‡ ये तु,—इत्येतावन्मात्रं शा० पुस्तके ।

§ अत्र, ‘इति’—इति भवितुं युक्तम् ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोरननुग्रयानुमतं स्थानं कुलिकसार्थमुख्यपुरयामनिवा-
सिनो गृह्यन्ते । यामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । यामो-
यामाकारेणावस्थितो जनः । पौरः पुरवासिनां समूहः । गणः कुलानां
समूहः । श्रेष्ठो रजकाद्यष्टादशहीनजातयः । चातुर्विद्यः आम्बीक्षिका-
दिविद्याचतुष्टयोपेतः^(१) । वर्गिणो गणप्रभृतयः । तथाच कात्यायनः,—

“गणः पापण्डपूगश्च* ब्राह्मणश्रेणयस्तथा ।

समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्ग्याख्यास्ते वृहस्पतिः”—इति ।

आयुधधराणां समूहो जातम् । कुलानि अर्थिप्रत्यर्थिनोः सगो-
त्राणि । कुलिकास्तत्र वृद्धाः । नियुक्ताः प्राङ्निवाकसहितास्तयः सभ्याः ।
नृपतिः ब्राह्मणादिसहितः । सभ्यानाह याज्ञवल्क्यः,—

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभामदः कार्य्याः रिपौ मित्रे च ये समाः”—इति ।

तेषां सङ्ख्यामाह वृहस्पतिः,—

“लोकधर्माङ्गितत्त्वज्ञाः^(२) सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

* पौगण्डपूगश्च,—इति स० शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

(१) “आम्बीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती”—इत्याम्बीक्षि-
क्यादिविद्याचतुष्टयं ज्ञेयम् ।

(२) लोकोलोकाचारः देशाचार इति यावत् । धर्मेधर्मशास्त्रमिति
फलितार्थः । अङ्गानि, “शिक्षा कल्पोद्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां
चितिः । छन्दसां विचितिश्चैव षडङ्गो वेद इष्यते”—इत्युक्तजज्ञानानि
वेदाङ्गानि ।

यचोपविष्टाः विप्राय्याः सा यज्ञसदृशी सभा"—इति ।

तच्च वर्ध्यान् सण्वाह,—

“देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिकाः शास्त्रवर्जिताः ।

उन्मत्तकुहका लुब्धाः* न प्रष्टव्याः विनिर्णये”—इति ।

राज्ञः प्रतिनिधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अपश्यता कार्यवशात् व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्”—इति ।

सोऽपि राजवत् सर्वकार्याणि विचारयेत् । यदाह मनुः,—

“यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुज्याद्विदांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥

सोऽस्य कार्याणि सम्यग्येत् सभ्यैरेव विभिवृतः ।

सभास्येव प्रविश्येमामाभोनः स्थितएववा”—इति ।

स च विचारको ब्राह्मणः प्राङ्निवाक इति उच्यते । तदाह
वृहस्पतिः,—

“राजा कार्याणि सम्यग्येत् प्राङ्निवाकोऽपि वा द्विजः ।

न्यायाङ्गान्ययतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः॥

बलेन चतुरङ्गेन यतो रञ्जयते प्रजाः ।

दौष्यमानः स्वपुषा तंन राजाऽभिधीयते ॥

विवादे प्रकृति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राङ्निवाकोऽभिधीयते”—इति ।

नारदोऽपि,—

* उन्मत्तकुहलुब्धाश्च,—इति का० ।

“अष्टादशपदाभिन्नः षड्भेदाष्टसहस्रवित् ।
 आम्बोचिक्यादिकुशलः श्रुतिसूतिपरायणः ॥
 विवादसंश्रितं धर्मं पृच्छति प्रकृतं मतम् ।
 विवेचयति यस्तस्मात् प्राङ्निवाकस्तु च सूतः ॥
 यथा शल्यं भिषक् कायादुद्धरेद्यन्त्रयुक्तिः ।
 प्राङ्निवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्वावहारतः”—इति ।

प्राङ्निवाकस्य गुणाः सूत्यन्तरे दर्शिताः—

“अक्रूरो मधुरः स्निग्धः क्रमायातो विचक्षणः ।
 उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु”—इति ।

प्राङ्निवाकस्य अनुकल्पमाह कात्यायनः,—

“ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥
 *यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्*”—इति ।

तद्वर्जने बाधमाह मनुः,—

“जातिमात्रोपजीवौ वा कामं स्याद् ब्राह्मणब्रुवः^(१) ।

* नास्त्ययं श्लोकः स० शा० पुस्तकयोः ।

(१) ब्राह्मणमात्मानं ब्रवीति न स्वयं ब्राह्मणवृत्तो यः, सोऽयं ब्राह्मणब्रुवः ।

स च,—

“धर्मकर्मविहीनस्तु ब्राह्मैर्निर्जैर्विवर्जितः ।

ब्रवीति ब्राह्मणोऽस्मीति तमाहुर्ब्राह्मणब्रुवम्”—इत्युक्तकक्षयः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सौदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥

द्विजान् विहाय सम्पश्येत् कार्याणि वृषलैः सह ।

तस्य प्रचुम्बते राष्ट्रं बलं कोशञ्च नश्यति”—इति ।

गणक-लेखकावपि कार्यावित्याह वृहस्पतिः,—

“शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।

नानालिपिज्ञौ कर्त्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ”—इति ।

आसौऽपि,—

“चिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं^(१) स्फुटं प्रत्ययकारणम् ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नं गणकं योजयेन्नृपः ॥

स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं^{*} लाक्षणिकं शुचिम् ।

* स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं,—इति शा० ।

(१) ज्योतिःशास्त्रं हि गणितस्कन्ध-जातकस्कन्ध-सिद्धान्तस्कन्धरूपस्कन्ध-त्रयोपेतमिति गणिततत्त्वचिन्तामणिप्रभृतियुक्तम् । गणितस्कन्धे व्यक्ताव्यक्तभेदाद् द्विविधं गणितं निर्णीतम् । जातकस्कन्धे तु जातस्य शुभाशुभचिन्ता । सिद्धान्तस्तु, “ब्रूयादिप्रत्ययान्तकालकलनामान-प्रभेदः क्रमाचारश्च युसटां द्विधा^१ च गणितं प्रभ्रास्तथा सौत्तराः । भूधिमण्डयहसंस्थितेष्व कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदा-हृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे ब्रूधैः ॥”—इति सिद्धान्तशिरोमण्युक्त-लक्षणः । द्विधा गणितमिति प्रतिलोमामुनेमभेदादिति गणिततत्त्व-चिन्तामणौ व्याख्यातम् ।

स्पृष्टाक्षरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम्”—इति ।

साध्यपालोऽपि कर्त्तव्य इति तेनैवोक्तम्,—

“साध्यपालस्तु कर्त्तव्योराज्ञा साध्यस्य साधकः ।

क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानाञ्च मते स्थितः”—इति ।

वृद्धस्यतिरपि,—

“आकारणे रक्षणे च साध्यर्थिप्रतिवादिनाम् ।

सभ्याधीनः सत्यवादी कर्त्तव्यश्च स पूरुषः”—इति ।

राज्ञा कतिपयैर्वणिगिरधिष्ठितं सदः कर्त्तव्यम् । तदाश्च

कात्यायनः,—

“कुलशीलवयोवृद्धैर्वित्तवद्भिरमत्सरैः ।

वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्”—इति ।

कुलभूतैर्वृन्दभूतैरित्यर्थः । तेषामुपयोगमाह सएव,—

“श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्या न्यायदर्शने”—इति ।

यथोक्तराजादियुक्तायाः सभायाः दशाङ्गानि सप्रयोजनान्धातु

वृद्धस्यतिः,—

“नृपोऽधिकृतसभ्याश्च सृतिर्गणकलेखकौ ।

सहेमाग्न्यम्बुपुरुषाः* साधनाङ्गानि वै दश ॥

एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।

न्यायान् पश्येत् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसम्पिता ॥

दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक् पृथक् ।

* हेमाग्न्यम्बुपुरुषाः,—इति का० ।

सभाध्यक्षो नृपः शास्ता सभाः कार्यपरीक्षकाः ॥
 स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानधनमन्त्रया ।
 शपथार्थं हिरण्याग्री जलं दक्षितलुब्धयोः ॥
 गणको गणयेद्दण्डं* लिखेद्यायश्च लेखकः ।
 प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षिणाश्च स पूरुषः ॥
 वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो विप्राधीनौ तु नृगुभौ ।
 अर्थदण्डवधावुक्तौ राजायन्तावुभावपि ॥
 राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुलश्रेणीगणादयः ।
 साहसन्यायवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्"—इति ।
 यथाविधि विचारे राज्ञः फलमाह कात्यायनः,—
 “सप्राङ्निवाकः† सामात्यः सम्राट्पणपुरोहितः ।
 ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः”—इति ।
 वैपरीत्ये दोषमाह मनुः,—
 “अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवायदण्डयन् ।
 अयग्रो महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति”—इति ।
 सभ्यानां फलमाह वृहस्पतिः,—
 “अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलान्वितान् ।
 निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया ॥
 इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते स्वर्गतिश्च सः ।
 लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात्कार्यनिर्णयम् ॥

* गणयेदिष्टं,—इति का० ।

† प्राङ्निवाकश्च,—इति का० ।

शास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत्”—इति ।

विपक्षे दोषमाह कात्यायनः,—

“न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभैर्यत्र विनिश्चितम् ।

तत्र धर्मो ह्यधर्मेण हतो हन्ति* न संग्रहः ॥

अपन्यायप्रवृत्तन्तु नोपेक्ष्यं तत् सभासदः† ।

उपेक्षमाणाः समृपाः नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥

अन्यायेनापि तं यान्तं ये तु यान्ति‡ सभासदः ।

तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥

न्यायमार्गादपेतन्तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।

वक्तव्यं तत्प्रियं तत्र न सभ्यः किल्बिषी भवेत्§”—इति ।

कार्यानिष्पत्तावपि यथाशास्त्रवादिनो नास्ति प्रत्यवायः,—इति

सएवाह,—

“सभ्येनावश्यकर्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।

शृणोति यदि नो राजा स्यात्तु सभ्यस्ततोऽनघः”—इति ।

यदा तु राजा यथाशास्त्रं धर्मं श्रुत्वा दोषकारिणि पक्षपातं
न करोति, तदा निष्पापो भवति । तदाह मनुः,—

“राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

एवो॥ गच्छति कर्त्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते”—इति ।

* हतोहीति,—इति का० ।

† नोपेक्षन्ते सभासदः,—इति का० ।

‡ येऽनुयान्ति,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

§ “तत्प्रियं न वक्तव्यं तद्वचने किल्बिषी भवेत्”—इति पाठान्तरं का० ।

॥ यतो,—इति का० । विना,—इति शा० ।

अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डमाह नारदः,—

“रागादज्ञानतो वाऽपि यो लोभादन्यथा वदेत् ।

सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्दृष्टम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्नेहादज्ञानतो वाऽपि मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

तत्र सभ्योऽन्यथावादी दण्डोऽसभ्यः स्मृतो हि सः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“रागाद् द्वेषाद् भयाद्वाऽपि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक् पृथक् दण्ड्याः विवादात् द्विगुणं दमम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अन्याथवादिनः सभ्याः तथैवोत्क्रोशजीविनः ।

विश्वस्तवस्तुकाश्चैव निर्वास्याः सर्वेऽप्येव ते”—इति ।

कात्यायनः,—

“अनिर्णीते तु यद्यर्थं सम्भाषेत रहोऽर्चिना ।

प्राञ्चिवाकोऽपि दण्ड्यः स्यात् सभ्यस्यैव विगोषतः”—इति ।

राजादौनां सभायामुपवेशनप्रकारमाह वृहस्पतिः,—

“पूर्वामुखस्तूपविशेद्राजा सभ्याः उदङ्मुखाः ।

गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः”—इति ।

सभोपविष्टाः नृपादयो यस्याङ्गानि, तमङ्गिभं व्यवहारं पुरुष-
रूपेण परिकल्पयति स एव,—

* सभ्यास्यैव,—इति म० शा० ।

“एषां मूर्द्धा नृपोऽङ्गानां मुखस्यभिस्तः स्मृतः ।

बाह्व सभाः स्मृतिर्हस्तौ ज्ञे गणकलेखकौ ॥

हेमान्यम्बकपुरुषाः पादौ च पुरुषस्य च”—इति ।

या वृद्धराशित्यादिदोषरहिता, सा मुख्या सभा । तदुक्तं महाभारते,—

“न सा सभा यच्च न सन्ति वृद्धाः

न ते वृद्धाः चे न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मो यच्च न सत्यमस्ति

न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम्”—इति ।

इति सभानिरूपणम् ।

अथ व्यवहारदर्शनविधिर्निरूप्यते ।

तच्च प्रजापतिः,—

“राजाऽभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बज्रश्रुतः ।

धर्मासनगतः पश्येत् व्यवहारानमुख्यणान्”—इति ।

नारदः,—

“तस्माद्दुर्भासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।

समः स्यात् सर्वभूतेषु बिभ्रदैवस्ततं व्रतम्”—इति ।

(१) यथा धर्मः,

“प्रियदेव्यौ समौ ज्ञात्वा प्राप्तकाले नियच्छति ।

तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि वमव्रतम्”—इति ।

(२) यमेयथा प्राप्तकाले प्रियदेव्यावभावपि नियच्छति, तथा राज्ञा
सर्वाः प्रजा नियन्तव्या इति सम्बन्धः ।

यद्यवहारप्रतिपादकं तदन्तर्गतं द्रव्यदृष्टादि-
रूपमर्थशास्त्रं, तदुभयभागेऽपि अनुसरणीयम् ।
तदाह सएव,—

“धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेऽपि
समीक्षमाणो निपुणो व्यवहारगतिं नयन्ति शास्त्राणि
धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि,—

“वेदाः साङ्गान् चत्वारो मीमांसा स्मृतयश्च ।
एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं न्यायदर्शनम्”—इति ।
ननु न धर्मशास्त्रान्तर्गतमर्थशास्त्रं, किन्तु न्यदेव नीत्यात्मकम् ।
यत्तु भविष्यपुराणं दर्शितम्,—

“वाङ्मनस्य प्रयोगस्य प्रयोगः कार्यगौरवात् ।
सामादीनामुपायानां योगो व्यामथमासतः ।
अध्यक्षाणाञ्च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ॥
दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गुरुजगज्”—इति ।
वाङ्मनस्य प्रयोगस्य प्रयोगः कार्यगौरवात् ।
सामादीनामुपायानां योगो व्यामथमासतः ।
अध्यक्षाणाञ्च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ॥
दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गुरुजगज्”—इति ।
वाङ्मनस्य प्रयोगस्य प्रयोगः कार्यगौरवात् ।
सामादीनामुपायानां योगो व्यामथमासतः ।
अध्यक्षाणाञ्च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ॥
दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गुरुजगज्”—इति ।
वाङ्मनस्य प्रयोगस्य प्रयोगः कार्यगौरवात् ।
सामादीनामुपायानां योगो व्यामथमासतः ।
अध्यक्षाणाञ्च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ॥
दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गुरुजगज्”—इति ।

वाङ्मनस्य प्रयोगस्य प्रयोगः कार्यगौरवात् ।

सामादीनामुपायानां योगो व्यामथमासतः ।

अध्यक्षाणाञ्च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ॥

दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गुरुजगज्”—इति ।

वाङ्मनस्य प्रयोगस्य प्रयोगः कार्यगौरवात् ।

* पुराणन्यायदर्शिनम्,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्,—इति पाठः प्रतिपाति ।

(१) धर्मशास्त्रयोरर्थशास्त्रयोश्च विरोधे इत्यर्थः ।

व्याख्यारमाधवः,—

“सत्योर्विरोधे न्यायस्य बलवान् व्यवहारतः”—इति ।

व्यवहारतो वृद्धव्यवहारप्रसिद्धो* न्यायोबलवान् । न्यायानाश्रयणे
बाधमाह वृद्धसति,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः ।

युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

चोरोऽचोरोऽसाधुः साधुर्जायते† व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरताङ्गतः ॥

असत्याः सत्यसदृशाः सत्याश्चामत्यथभिभाः ।

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकाः तस्माद्युक्त्वा विचारयेत्”—इति ।

न्यायस्य निर्णायकत्वमुपपादयति मनुः,—

“यथा मथत्यसृक्पातैः मृगस्य मृगयुः पदम् ।

मयेक्षयाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥

धाक्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णैर्जिताकारैश्चक्षुषोश्चेष्टितेन वा”—इति ।

व्याख्यारमाधवोऽपि,—

“अस्माद्विके हते चिह्ने युक्तिभिस्त्रागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृताद्गुहात्”—इति ।

यत्तु पूर्वमुक्तं, भूतच्छलानुसारित्वात् क्षिणितिरिति ; तत्र क्लृप्तं
हेयम् । तदाह व्याख्यारमाधवः,—

* वृद्धव्यवहारात् प्रसिद्धो,—इति शा० स० ।

† चोरोऽचौरः साध्वसाधुर्जायते,—इति का० ।

‡ बाह्यै,—इत्यन्यत्र समीचीनः पाठः ।

“कृतं निरुद्धं भूतं व्यवहारासवेक्यः ।

भूतमप्यनुपपन्नं चोच्यते व्यवहारतः” — इति ॥

निर्णये प्रमाणं साक्षादित्तम् । तदाह मौनम् । “विप्रतिपत्तौ
साक्षिनिमित्ता सत्यव्यवस्था” — इति ।

“प्रत्यक्षं देशदृष्टेः शास्त्रदृष्टेः हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निवन्धानि पृथक् पृथक्” — इति ।

देशाचारैः शास्त्रोक्तद्विधादिभिश्चाष्टादशपदसम्बन्धीनि
कार्याणि निर्णयेत् । तत्र देशाचारोऽनुक्तस्य । तदाह कात्यायनः,—

“तस्मात् शास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टेन तज्जयेत्” — इति ।

देशदृष्टस्य लक्षणमाह भणवः,—

“यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।

श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते” — इति ।

तत्तद्देशीयानां मिथोविवादे देशदृष्टेन निर्णयः । तदाह भणवः,—

“देशपत्तनगोष्ठेषु पुरगामेषु वादिनाम् ।

तेषां स्वममर्थेर्द्धमशास्त्रतोऽन्ये तैः सह” ॥

यत्र तत्तद्देशीयानां इतरैः सह विवादः, तत्र शास्त्रतो निर्णयो-
न तु देशदृष्टतः । लेख्यादिप्रमाणाभावे राजा स्वच्छया निर्णयेत् ।
तदाह भणवः,—

“लेख्यं यत्र न विद्यत न भूमिर्न च भाषिणः ।

न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः” — इति ।

* देशदृष्टं मतं नयेत्,— इति का० ।

वणिगादिसमयेषु समयिभिरेव निर्णेतव्यम् । तदाह व्यासः,—

“वणिकशिल्पिप्रभृतिषु कृषिरङ्गोपजीविषु ।

अश्वक्यो निर्णयोऽन्यैस्तत्तैरेव तु* कारयेत् ॥

गुरुः स्वामी कुटुम्बश्च पिता ज्येष्ठः पितामहः ।

विवादानयं पश्येयुः स्वाधीने विषये नृणाम्”—इति ।

निर्णयकारिणां उत्तमाधमभावमाह नारदः,—

“कुलानि श्रेणयस्यैव गणाद्याधिकृतो नृपः ।

प्रतिष्ठा व्यवहाराणां सर्वेषामुत्तरोत्तरम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“ग्रामे दृष्टः पुरं यायात् पुरे दृष्टस्तु राजनि ।

राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा नास्ति तस्य पुनर्भवः”—इति ।

राज्ञो नियममाह पितामहः,—

“न रागेण न लोभेन न कोपेन न येनृपः ।

परैरप्रार्थितानर्थान् न चापि स्वमनीषया”—इति ।

अस्यापवादमाह सएव,—

“कुलानि चापराधांश्च पदानि नृपतिस्तथा ।

स्वयमेव निगृहीयात् नृपस्त्रीवेदकैर्विना”—इति ।

तच्च कुलान्याह सएव,—

“पथिभङ्गी कराक्षेपी† प्राकारोपरिलङ्घकः ।

* स्तज्जैरेव तु,—इति का० ।

† पथिभङ्गकराक्षेपः,—इति शा० स० ।

निषामस्य विनाशी च तंवा चाद्यतंनस्य च ॥
 परिखापूरकस्यैव राजच्छिद्रप्रकाशकः ।
 अन्नःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानमम् ॥
 प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनस्य निरौच्छते ।
 विष्मूचक्षेपवातानां क्षेप्तुकामो नृपात्मजः ॥
 पर्यङ्कासनवन्धौ चाप्यग्रस्थाननिरोधकः ।
 राज्ञोऽतिरिक्तवेषस्य विधृतस्य विग्रेस्तु यः ॥
 यस्यापदारेण विग्रेद्वेलायां तथैव च ।
 शय्यासने पादुके च शयनासनरोहणे ॥
 राजन्यासस्रगयने यस्तिष्ठति समौपतः ।
 राज्ञो विद्विष्टसेवी वा ऽप्यदत्तविहितामनः ॥
 वस्त्राभरणयोस्यैव सुवर्णपरिधायकः ।
 स्वयं ग्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भवयेत्तु यः ॥
 अनियुक्तप्रभाषी च नृपाक्रोशकएव च ।
 एकवासास्तथाऽभ्यक्तो मुक्तकेशोऽवगुण्डितः ॥
 विचित्रिताङ्गः स्रम्बो च परिधानविधूनकः ।
 क्लृप्तान्येतानि पञ्चाशत् भवन्ति नृपसन्निधौ—इति ॥

अपराधानाह नारदः,—

“आज्ञास्तव न कर्तारः स्त्रीबधो वर्णमङ्गरः ।

परस्त्रीगमनश्चौर्यं गर्भस्यैव पतिं विना ॥

* कार्यं काम्यानुबन्धं,—इति स० शा० ।

† राज्ञोऽतिरिक्तवर्षस्य द्विवर्षस्य,—इति शा० स० ।

वाक्पातस्यमवाच्यताद्* दण्डपातस्यमेवच ।

गर्भस्य पातनञ्चैवेत्यपराधाः द्वावैवच"—इति ॥

विवादमन्तरेणापि दण्डस्या हेतुत्वादेतेषामपराधत्वम् । अतएव
समर्त्तः,—

“आसेवं पथिभङ्गश्च यस्य गर्भः पतिं विना ।

स्वयमन्वेषयेद्राजा विना चैव विवादिना ॥

कन्याऽपक्षरकं पापं क्तिञ्च पतितं तथा ।

परापवादमंघ्र्यं स्वयं राजा विचारयेत् ॥

षड्भागकालं शुल्कार्थं मामच्छेदकमेवच ।

स्वराष्ट्रचौर्यभीतिञ्च परदाराभिमर्शनम् ॥

गोब्राह्मणनिहन्तारं सस्यानाञ्चैव घातकम् ।

दशैतानपराधाञ्च स्वयं राजा विचारयेत्"—इति ।

तदप्याह पितामहः,—

“उत्कृत्ती† सस्यघात्तौ‡ च अग्निदस्य तथैवच ।

पटहाघोषणाच्छादौ(१) द्रव्यमस्त्रामिकञ्च यत् ॥

राजाबलीदद्रव्यं यत् यच्चैवाङ्गविनाशनम् ।

दाविंशतिःपदान्याहुः नृपक्षेयानि पण्डिताः"—इति ।

* मवाच्यया,—इति का० ।

† दण्डन,—इति का० ।

‡ उत्कृत्तिः,—इति शा० ।

§ द्वाविंशति,—इति का० ।

(१) पटहेन यदाघुष्यते, तस्याच्छादनकर्त्ता इत्यर्थः ।

यत्र कलादीनि राजा स्वयं द्रष्टुमशक्तः, तत्र सोमकात् सूच-
काच्च बोद्धव्यम् । तयोः स्वरूपमाह कात्यायनः,—

“शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थमुख्योराज्ञा* प्रचोदितः ।

आवेदयति यः पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः ॥

नृपेणैव नियुक्तः स्यात् परदोषमवेक्षितुम् ।

नृपस्य समयं ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः”—इति ।

शास्त्रनिन्दितं कलादिकम् । अर्थमुख्यो धनलाभप्रधानः । राज्ञा
शास्त्रादिपर्यालोचनपुरःसरमेव कार्यं कर्तव्यम् । तदाह शरीतः,—

“शास्त्राणि वर्णधर्मास्तु प्रकृतीनाञ्च भूपतिः ।

व्यवहारस्वरूपञ्च ज्ञात्वा कार्यं समाचरेत्”—इति ।

प्रकृतयः पितामहेन दर्शिताः,—

“रजकश्चर्मकाण्ड्य नटो वरुट† एवच ।

कैवर्त्तकश्च विज्ञेयो ज्ञेच्छभिज्ञौ तथैवच ॥

मेधिकस्त्रिरवव्यालहस्तौ लक्षद्विघट्टिकौ‡ ।

कोसेदिकाः§ भारूपदामानगोण्डापगोपमाः ॥

एताः प्रकृतयः प्रोक्ता अष्टादश मनीषिभिः ।

वर्णानामाश्रमाणान्तु सर्वदेव वशिः स्थिताः”—इति ।

* त्वर्थं मुख्यसार्थः,—इति का० ।

† बुरुड,—इति का० ।

‡ लक्षद्विघट्टिकाः,—इति पाठः ।

§ कोसेदिकाः,—इति का० ।

मनुष्य जात्यादि समीक्षणैयमित्याह,—

“जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च ग्राह्यतान् ।

समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वे वर्णे प्रतिपादयेत्”—इति ।

उन्मार्गवर्त्तिनः कुलादीन् स्वमार्गे स्थापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“कुलानि प्रकृतीष्वैव श्रेणीर्जनपदानपि ।

स्वधर्माञ्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पयि”—इति ।

कार्यदर्शनप्रकारमाह नारदः,—

“धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राज्ञिवाकमते स्थितः ।

समाहितमतिः पश्येत् व्यवहारमनुक्रमात् ॥

आगमः प्रथमः कार्यो* व्यवहारपदन्तः ।

विचारो निर्णयश्चेति दर्शनं स्याच्चतुर्विधम्”—इति ।

आगमोऽर्थिवचनश्रवणं, तदादौ कर्त्तव्यम् । ततस्तद्वचनं शृणादामा-
द्यन्यतममस्मिन् पदे अन्तर्भाव्यम् । ततः प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणानां विचारः ।
ततः प्रमाणतो जयावधारणम् ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

अथासेधादिविधिः ।

तत्र नारदः, -

“वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तश्च तदर्थः ।

आसेधयेत् विवादार्थं यावदाज्ञानदर्शनम्”—इति ।

प्रथमन्तावदर्थो प्रत्यर्थिनं प्रति त्वयैतावन्मात्रं देयमित्यादिकं कार्यं ब्रूयात् । तत्र यदि तदुक्तमनभ्युपगम्योत्क्रान्तुमिच्छेत्, तदा स्वकार्यपर्यन्तं राजाज्ञया तं निरुन्ध्यात् । आसेधभेदानाह सएव,—

“स्थानासेधः कालगतः प्रवासात् कर्मणस्तथा ।

चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासेधं न लङ्घयेत्”—इति ।

अस्मात् स्थानात् त्वया न चलितव्यमिति स्थानासेधः । मदीयद्रव्यप्रदाने दिनमेतन्नोपलब्धनीयमिति कालासेधः । अदत्त्वा ग्रामान्तरं न गन्तव्यमिति प्रवासासेधः । अदत्त्वा न भन्ध्यावन्दनं कर्त्तव्यमिति कर्मासेधः । भन्ध्यावन्दनादिवदिन्द्रियनिरोधो न आसेधार्हः । तदाह कात्यायनः,—

“यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्याहरेत् कुशलादिभिः ।

आसेधयंदनासेधैः स दण्डो न त्रुतिक्रमात्”—इति ।

इन्द्रियनिरोधवत् विषमदेशोऽपि नासेधार्हः इत्याह नारदः,—

“नदीसन्तारकान्तारदृशोपप्रवादिषु ।

आसिद्धस्य परासेधमुत्क्रामन्नापराध्रयात्”—इति ।

आसेध्यासेधकयोः तत्कालोपलब्धने दण्डमाह सएव,—

* तदुत्तर,—इति का० ।

† दुर्गमोपलब्धवादिषु,—इति का० ।

“आसेधकाशमाविद्ध आसेधं योऽनिरुपेक्षते ।

स विनेयोऽन्यथा कुर्वन् आसेद्धा ह्यस्य भवः”-इति ।

अन्यथा कुर्वन् अथोगे निग्रीयादिकास्ते तमासेधयन् । अनासे-
ध्यानाह कात्यायनः,—

“वृक्षपर्वतमाहूता दधेभरयजौगताः ।

विषमस्यास्य ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः ॥

व्याध्यार्तव्यमस्यास्य यजमानस्तथैव च ।

अनुत्तीर्णास्य नासेध्याः मत्तोऽप्यजडास्तथा ॥

न कर्षको बीजकाले सेनाकालेऽथ सैनिकाः ।

प्रतिज्ञाय प्रयातस्य क्षतकालस्य गान्तरा ॥

उद्युक्तः कर्षकः सखे तोयस्यागमने यदा ।

आरम्भसङ्ग्रहं यावत् तत्कालं न विवादयेत्”-इति ।

वृक्षस्थितिरपि,—

“सचोदाशोद्यतो रोगी प्रोकार्त्ता मृतवास्तकः ।

मत्तो वृद्धोऽभियुक्तस्य नृपकार्योद्यतो व्रती ॥

आसखे सैनिकः सङ्ग्रहं^(१) कर्षकस्यायसङ्ग्रहे ।

विषमस्यास्य नासेध्याः स्त्रीसमायास्तथैव च”-इति ।

नारदोऽपि,—

“निवेष्टुकामो रोगार्त्ता यिष्युर्ध्वमे स्तितः ।

* आरम्भाः सङ्ग्रहं,—इति का० ।

(१) सङ्ग्रहे यजे आसखे सति सैनिको नासेध्याः ।

अभिधेयं राजकाव्योपनयनम् ॥
 गवां प्रथमं दूतं राजानो हवीषसाः ।
 त्रिष्विधं विप्रं विप्रं विप्रं विप्रं ॥
 अप्राप्तव्यवहारस्य दूतं विप्रं विप्रं ॥
 विषमस्याश्च नासेध्या न विप्रं विप्रं ॥—इति ।
 कदा तर्हि द्रव्यं दापनीयमित्याकाङ्क्षायाः निमित्तं राजा,—
 “वणिक्प्रक्रीतपण्यसु सखे जाते हवीषसाः ।
 सत्रोद्यताश्चैव तथा दापनीयाः कृतक्रियाः ।
 यथासिद्धो नागच्छेत्, तदा राजा तमानयेत् । तदा—
 “यत्राभियोगं कुरुते सत्येनाशङ्कया तथा ।
 तमेवानाययेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा”—इति ।
 नारदोऽपि,—
 “देशं कालञ्च विज्ञाय कार्याणाञ्च कलायसम् ।
 अकल्पादीनपि^(१) तथा शनैराङ्गानयेन्नृपः^(२)”—इति ।
 आङ्गानानर्हानाह हारीतः—
 “अकल्पबालस्यविरविषमस्यक्रियाऽऽकुलान् ।

* अकल्पादीनपि शनैर्यानैराङ्गानयेन्नृपः,—इति का० ।

- (१) अन्येन वादान्तरेष्वाभियुक्तो वादान्तरार्थं नासेध्याः ।
 (२) अकल्पोऽवमर्थः ।

कार्यातिपातिव्यसनिनृषकार्यात्सुबाहुस्तम्^(१) ॥
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च^(२) सजातिप्रभुका स्त्रियम् ।
 धर्मात्सुकान् जडानार्त्तभूत्यामाङ्गानयेन्नृपः—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धर्मात्सुकान्भुदंये रोगिणोऽथ जडानपि ।
 अस्त्रस्यमत्तोन्मत्तार्त्तस्त्रियो नाङ्गानयेन्नृपः ॥
 न हीनपचां युवतीं कुले जातां प्रसूतिकाम् ।
 सजातिप्रभुकाश्चैव तथा नाङ्गानयेन्नृपः”—इति ।

सजातिप्रभुका तु मरीचिना निरुक्ता,—

“सर्ववर्णोत्तमा कन्या सजातिप्रभुका स्मृता ।
 तद्धीनकुटुम्बिन्यः स्त्रैरिण्यो गणिकाश्च याः ॥
 निष्कुला याश्च पतिताः तासामाङ्गानमिष्यते”—इति ।

दृप्तस्य दण्डमाह वृहस्पतिः,—

“आहृतो यस्तु नागच्छेत् दर्पाद्बन्धुबलान्वितः ।
 अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्”—इति ।

(१) व्यसनं विषम्, कामजक्रोधजदोषविशेषोवा । स चाष्टादशप्रकारः
 मनुनोक्तः । यथा,—

“भृगयाऽक्षोदिवास्तपः परिवादः स्त्रियोमदः ।
 तौर्यषिकं वृथाऽटाव्या कामजो दशकोगणः ॥
 पैश्रूयं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽस्तयाऽर्थदूषणम् ।
 बाढदण्डजश्च पादव्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः”—इति ।

(२) मत्तोमयादिना, उन्मत्तोवातादिना, प्रमत्तोऽनवहितः ।

कात्यायनोऽपि,—

“आकृतस्त्वमन्येत यः शक्रो राजशासनम् ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
हीने कर्मणि पञ्चाशत्तदधमे तु शतावरः ।
गुरुकार्येषु दण्डः स्यात् नित्यं पञ्चशतावरः”—इति ।

आपन्नस्थानागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः,—

“परानीकहते देशे दुर्भिन्ने व्याधिपौडिते ।
कुर्वीत पुनराह्वानं दण्डं न परिकल्पयेत्”—इति ।

इत्यासेधादिविधिः ।

अथ दर्शनोपक्रमः ।

अत्र मनुः,—

“धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्”—इति ।

आरभ्य कर्त्तव्यमाह कात्यायनः,—

“काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पीडा मा भेषोर्भूति मानव ।
केन कस्मिन् कथं कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम्”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“आगतानां विवदताममहदादिनां नृपः ।
वादान् पश्येन्नात्मकतान् न चाध्यवसिबेदितान् ॥

पीडितः स्वयमायातः शास्त्रेणार्थी यदा भवेत् ।

प्राङ्निवाकस्तु तं पृच्छेत् पुरुषो वा शनैः शनैः”—इति ।

पृष्ठस्य कार्यं यथावदावेदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“सूत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्”—इति ।

यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदयेत्, तदा स व्यवहारो न बलात् कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम् । आवेदनकाले सखादयो-
वर्जनौया इत्याह उग्रना,—

“समखोऽनुत्तरीयो वा मुक्तकच्छः सहासनः ।

वामहस्तेन वा सम्वी वदन् दण्डमवाप्नुयात्”—इति ।

अर्थिनः प्रतिनिधिमभ्युपगच्छति कात्यायनः,—

“अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्यार्थं विवदते तयोर्जयपराजयौ”—इति ।

अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः,—

“पिता माता सुहृद्वाऽपि बन्धुः सम्बन्धिनोऽपि वा* ।

यदि कुर्युरुपस्थानं वादं तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥

यः कश्चित् कारयेत्किञ्चित् नियोगाद्येन केनचित् ।

तत्तेनैव कृतं ज्ञेयमनिवर्त्यं हि तत् स्मृतम्”—इति ।

उक्तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य विवादश्च निषेधति नारदः,—

* सम्बन्धिकोऽपि वा,—इति शा० ।

† प्रवर्त्तते,—इति का० ।

“यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्* ।
परार्थवादौ दण्डः स्याद् व्यवहारेषु विब्रुवन्”—इति ।
कात्यायनोऽपि,—

“दासाः कर्माकराः शिष्याः नियुक्ताः वान्धवास्तथा ।
वादिनो न च दण्ड्याः स्युर्यस्ततोऽन्यः स दण्डभाक्”—इति ।
आवेदितार्थो लेखनीय इत्याह नारदः,—
“रागादिना यदेकेन कोपितः† करणे वदेत् ।
तदोमिति लिखेत्सर्वे वादिनः फलकादिषु”—इति ।
करणे धर्माधिकरणे । निमित्तस्य अर्थस्य सम्भावितत्वे सति
प्रभुस्तत्र प्रवर्तते इत्याह कात्यायनः,—

“एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात् तत्सम्भेदाङ्गणेः सह ।
विमृश्य कार्यं न्याय्यश्चेदाङ्गानार्थमतः परम्॥
मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत्”—इति ।
आहृतं प्रत्यर्थिनं सुरक्षितस्थाने स्थापयेदित्याह पितामहः,—
“सभायाः पुरतः श्यापोऽभियोगो वादिना तथा ।
शंसितेऽन्यत्र वा श्यापो प्रमाणं सोऽन्यथा न तु” इति ॥
स्थापितस्य क्लृप्तादित्वादिव वाह्यनिष्कर्षनिश्चयम् । अतएव मनुः,—
“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चष्टया भाषितेन च ।

* नियोजितः,—इति पुस्तकान्तर्गीयः पाठः ।

† रागादिना यदेकेन कोऽपि वा,—इति शा० स० ।

‡ तद्स्थाने,—इति शा० ।

नैववक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः^(१)—इति ।

लिङ्गान्तराणि याज्ञवल्क्य आह,—

“देशाद्देशान्तरं याति सृक्कणी परिलेढि च ।

ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धमञ्जु भाषते ।

वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि^(२) ॥

स्वभावाद्विहतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः”—इति ॥

कृष्णवादपञ्चे सएवाह,—

“उभयोः प्रतिभूर्याह्नः समर्थः कार्यनिर्णये”—इति ।

तत्र वर्ज्यानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः* स्वामिनाऽधिहृतस्तथा ।

विरुद्धोदण्डितस्यैव संशयस्थो न च कश्चित् ॥

नैव रिक्थी न रिक्थस्य न चेवात्यन्तवाधितः ।

राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥

नाशक्ता धमिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

नाविज्ञातो यहीतव्यः प्रतिभूस्तत्क्रियाम्प्रति”—इति ।

* कर्त्ता,—इति शा० ।

(१) आकारो विहृतः । इङ्गितं खेदवेपथुरोमाश्चादि ।

(२) न परकीयां वाचं प्रतिवचनदानेन पूजयति, चक्षुश्च परकीयवीक्षणेन । निर्भुजति कुटिलीकरोति ।

यदि वादी विवादप्रतिभुवं दातुमसमर्थः, तदाऽपि तेनैवोक्तम्,—

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति दक्षोयस्य च* वादिनः ।

स रक्षितो दिनस्थान्ते दद्याद् भृत्याय वेतनम् ॥

दिजार्तिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्यात् वाङ्मचारिभिः ।

शूद्रादौन् प्रतिभूहीनान् बन्धयेन्निगडेन तु ॥

अतिक्रमेऽपयाते चां दण्डयेत् तं दिनाष्टकम् ।

नित्यकर्मापरोधस्तु न कार्यः सर्ववर्णिनाम्”—इति ।

अभियोक्तादीनां उक्तिक्रमोऽपि तेनैवोक्तः,—

“तत्राभियोक्ता प्राग् ब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।

तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राङ्निवाक्यभूतः परम्”—इति ।

प्राग् ब्रूयात् प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः । तथाच नारदः,—

“आज्ञालेख्ये पट्टिके शासने वा

आधौ परे विक्रये वा क्रये वा ।

राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेदनं यः

तस्य ज्ञेयं पूर्ववादो विधिज्ञेः”—इति ।

विदादे पूर्वाभियोक्तुरेव प्रतिज्ञावादित्वमित्यर्थः । अत्रापवाद-

माह सएव,—

“यस्य चाभ्यधिका पौडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

तस्यार्थवादो † दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

* वादयोग्यस्य,—इति शा० । वादयोग्यस्तु,—इति यस्यान्तरे ।

† अतिक्रमे च याते च,—इति का० ।

‡ तस्यार्थभावो,—इति यस्यान्तरीयः पाठः ।

कात्यायनः,—

“यस्य स्यादधिका पीडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

यत्रोभयोरपि परस्परमर्थित्वं प्रत्यर्थित्वञ्च साध्यभेदाद्युगपद्भवति, तत्रोत्कृष्टजातेर्बहुपीडस्य वाऽर्थिनो वादः पूर्वं द्रष्टव्यः । तथाच वृहस्पतिः,—

“अहंपूर्विकयाऽऽयातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य च”—इति ।

समानवर्णत्वे पीडापेक्षया ग्राह्यः । अनेकवादियुग्मानां युगपदुपस्थाने दर्शनक्रममाह मनुः,—

“अर्थान्तरावुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्थिणाम्”—इति ।

इति दर्शनोपक्रमो निरूपितः ।

अथ चतुष्पाद्व्यवहारः प्रस्तूयते ॥

प्रतिज्ञोत्तरं प्रमाणं निर्णयश्चेति चत्वारः पादाः । तत्र प्रतिज्ञां संगृह्णाति याज्ञवल्क्यः,—

“प्रत्यर्थिनोऽयतो लेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना ।

समामासतदद्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्”—इति ।

एतच्च वृहस्पतिना स्पष्टीकृतम्,—

“उपस्थिते ततस्तस्मिन् वादौ पक्षं प्रकल्पयेत् ।

निवेद्य सप्रतिज्ञञ्च* प्रमाणगमसंयुतम् ॥

देशस्थानसमामासपक्षाहर्नामजाति च ।

द्रव्यसङ्ख्योदयं पौडां चमालिङ्गञ्च लेखयेत् ॥

प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं माध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकमिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

अल्पाक्षरस्त्वसन्दिग्धो वक्तव्यश्चाप्यनाकुलः ।

युक्तो विरोधकरणे विरोधिप्रतिषेधकः"—इति ।

ततः प्रत्यर्थाङ्गानानन्तरम् । तस्मिन्नुपस्थिते प्रत्यर्थिन्यागते सति ।

निरवयं पक्षदोषरहितम् । पक्षदोषाश्च कात्यायनेन दर्शिताः,—

“देशकालविहीनस्य द्रव्यसङ्ख्याक्लिर्जितः ।

माध्यप्रमाणहीनस्य पक्षोऽनादेय इव्यते”—इति ।

सूत्यन्तरेऽपि,—

“अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।

असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्”—इति ।

अप्रसिद्धं, मदौयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निराबाधं, अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहारं करोतीत्यादि । निरर्थक-
मभिधेयरहितं कचटतप इत्यादि । निष्प्रयोजनं, यथा, अयं देवदत्तो-
ऽस्मद्गृहमन्निधौ सुस्वप्नमधीते, इत्यादि । असाध्यं यथा, अयं देवदत्तेन
सम्भूभङ्गं ग्रहमित इत्यादि । विरुद्धं यथा, अयं मूकेन शप इत्यादि ।

पुरराज्ञादिविरुद्धं भागश्च विषयपक्षदोषनिहितम् । निरवयं,

* इत्यमेव पाठः सञ्च । मम तु, निरवयपतिज्ञञ्च,—इति पाठः
प्रतिभाति । निरवयं पक्षदोषरहितमिति व्याख्यानदर्शनात् ।

मदीयं द्रव्यमनेन गृहीतं तत्प्रत्यर्पणीयमिति प्रतिज्ञा, तथा युक्तं
सप्रतिज्ञम् । प्रमाणं लिखितभुक्त्यादि । आगमो द्रव्यप्राप्तिप्रकारः
कात्यायनोऽपि स्पष्टमुदाहरणम्,—

“निर्दिश्य कालं वर्षञ्च मासं पञ्च लिखितञ्च ।

वेलां प्रवेशं विषयं स्थानं जात्याह्वती वयः ॥

साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्या नाम तथाऽऽत्मनः ।

राज्ञाञ्च क्रमश्चो नाम निवासं साधनाम च ॥

क्रमात् पितृणां नामानि पौडामाहर्ददायकौ ।

समालिङ्गानि वाक्यानि पञ्च सङ्कीर्त्य कल्पयेत् ॥

देशं कालं तथोन्मानं सञ्चिवेशं तथैव च ॥

जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं चेन्नमाम च ।

पितृपैतामहश्चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ॥

स्थावरेषु विवादिषु दशैतानि निवेशयेत्”—इति ।

देशादीनां स्थावरविवादिषु पुनरभिधानं, यत्र यावदुपयुज्यते
तत्र तावदेवोपादेयं न तु सर्वं सर्वत्रेति प्रदर्शनार्थम् । संग्रहकारोऽपि,—

“अर्थवद्भूमिसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।

साध्यवदाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥

प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम् ।

सङ्क्षिप्तं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च ॥

वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् ।

स्थानावसथसाध्याख्यं* जात्यावारवयोयुतम्

* समावसतिसाध्याख्या,—इति का० ।

साध्यप्रमाणसङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥

क्षमास्त्रिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्ददायकम् ।

यदावेदयते राज्ञे तद्भाषित्यभिधीयते"—इति ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिः परः प्रतिवादी, आत्मा वादी, तयोः पूर्वजाः पित्रादयः, अनेके राजानो भुक्तिकालीनाः, तेषां नामभिः । भाषादोषास्तु नारद्वेन दर्शिताः—

“अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमनर्जितम् ।

लेख्यस्थानादिभिर्भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः”—इति ।

तांश्च स्वयमेव व्याचष्टेः—

“दृष्टे साधारणेत्येको यद्यर्थेवानियुक्तः ।

लेख्येदयस्तु भाषायामन्याथेक्ष विदुर्बुधाः ॥

गणिते तुलिते मेयं तथा लेख्यहादिके ।

यच्च मङ्ग्या न निर्दिष्टा भा प्रमाणविवर्जिता ॥

विशया प्राप्तमाद्यातं वलं कौतं क्रमागतम् ।

न त्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा ॥

ममा मामस्तथा पक्षभिषिवास्तथैवच ।

यत्रेतानि न लिख्यन्ते लेख्यशीनान्, तां विदुः ।

लेखायित्वा तु यो भाषां निर्दिष्टेन तथोत्तरे ।

उद्दिशेत् साक्षिणः पूर्वम् अधिकान्तां विनिर्दिशेत् ।

यच्च स्यादभयं सर्वं निर्दिष्टं पूर्ववर्दिना ।

सन्दिग्धमिव लिख्येत भ्रष्टां भाषां तु तां विदुः”—इति ।

अर्थे साधारणे बहूनां सम्बन्धिनि कार्ये । पुनरपि स एव हेयपक्षं
संगृह्य विवृणोति,—

“भिन्नक्रमोव्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थानिरर्थकः ।
अतीतकालोद्दिष्टश्च पक्षोऽनादेय इव्यते ॥
यथास्थाननिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना ।
शस्यते न स पक्षस्तु भिन्नक्रम उदाहृतः ॥
मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते ।
निरर्थकः स वै पक्षोभूतसाधनवर्जितः ॥
भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते ।
अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः ॥
यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शणम् ।
विमृश्यते क्रियाभेदात् स पक्षोद्दिष्ट उच्यते”—इति ।

एकेन अर्थिना बह्वसाध्यनिर्देशो युगपन्न कर्त्तव्यः, कालभेदेन
तु कर्त्तव्यः । तदभयं कात्यायन आह,—

“पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यस्य राज्ञा विवर्जितः ।
अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न मिथ्यति ॥
बह्वप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।
कामन्तदपि गृहीयात् राजा तत्त्वबुभुक्षया”—इति ।

पूर्ववादिनो नियममाह वृक्षस्यति,—

“मृषायुक्तं क्रियाहीनमसारान्यार्थमाकुलम् ।
पूर्वपक्षं लेखयतो वादहानिः प्रजायते ॥
उपदिष्टाभियोगं यत् समतीत्यापरं वदेत् ।

क्रियासुक्ताऽन्यथा ब्रूयात् स वादी हानिमाप्नुयात् ॥
न्यूनाधिकं* पूर्वपक्षं तावदादौ विप्रोधयेत् ।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“अधिकान् केदयेदर्शान् होमांश्च प्रतिपूरयेत् ।
भूमौ निवेशयेत्तावद् यावदर्थोऽभिवर्णितः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाषायामुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी नाभिलेखयेत् ।
यस्थान्तु लेखयेत्तावद् यावदस्तु विवक्षितम्”—इति ।

अप्रगल्भं वादिनं प्रति वृहस्पतिराह,—

“अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वात् वक्तुं नासृजते यदा ।
तस्य कालः प्रदातव्यः कार्यग्रन्थनुरूपतः”—इति ।

कालेयनामाह कात्यायनः,—

“सलेखनं वा सभते अहं सप्राहमेववा ।
मतिरुत्पद्यते यावदिवादे वक्तुमिच्छतः”—इति ।

पूर्वपक्षस्य चातुर्विध्यं प्रतिपादयति वृहस्पतिः,—

“चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैवच ।
चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः केचिदष्टविधः स्मृतः ॥
ग्रन्थाऽभियोगस्तथ्यश्च सभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं तथा ।
वृत्ते वादे पुनन्यांश्च पक्षो ज्ञेयश्चतुर्विधः ॥
भ्रान्तिः ग्रन्था समुद्दिष्टा तथ्यं नष्टार्थदर्शनम् ।

• लक्षाधिकं,—इति का० ।

लेख्यैर्धर्मार्थमं मोहः तथा वृत्तिं पुनः क्रिया” ॥

एतत् पाण्डुलेख्येन लिखित्वाऽऽवापोद्गारेण^(१) शोधितं पत्रं
निवेशयेदित्याह कात्यायनः,—

“पूर्वपत्रस्य भावोक्तं प्राङ्निवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेख्येन फलकैः ततः पत्रे च शोधितम्” —इति ।

शोधनं चावदुत्तरदर्शनं, नातः परम् । अतएव नारदः,—

“शोधयेत्पूर्ववादन्तु चावदुत्तरदर्शनम् ।

अवदुत्तरस्थोत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्” —इति ।

हेयोपादेयौ पूर्वपक्षौ विविनक्ति वृहस्पतिः,—

“राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकः ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैवच ॥

अन्ये वा ये पुरगाममहाजनविरोधकाः ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

न्यायं वा मेच्छते कर्तुं नान्यायं वा करोति यः ।

स लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति ॥

विरुद्धं वाऽविरुद्धं वा द्वावप्यर्थौ निवेशितौ ।

एकस्मिन् यत्र दृश्येतां तं पक्षं दूरतस्थजेत् ॥

* विशोधितम्,—इति का० ।

† कुर्णमन्यायं वा,—इति का० ।

(१) आवापः पूर्वमलिखितस्य निवेशनम् । उद्गारः पूर्वमनिवेशितस्या-
पनयः ।

उत्तममत्ताभिभूता महापातकदूषिताः ।
 जडोतिवृद्धबालाश्च विज्ञेयाः स्युर्निरुत्तराः ॥
 पक्षः प्रोक्तस्त्वनादेयो वादो चानुत्तरस्तथा ।
 यादृग्वादी न यः पक्षो ग्राह्यस्तत्कथयाम्यहम् ॥
 पौडोतिशयमाश्रित्य यद्व्रवीति विवक्षितम् ।
 स्वार्थसिद्धिपरो वादो पूर्वपक्षः स उच्यते—इति ॥

इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः ।

अथ उत्तरपादो निरूप्यते ।

तच्च याज्ञवल्क्यः संगृह्णाति,—

“श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ”—इति ।

तदेतद् वृहस्पतिर्विवृणोति,—

“यदा चैवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दद्यात् तत्पक्षमन्वन् प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥

विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्यविशेषिते ।

प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः”—इति ।

उत्तरे स्वतः प्रवृत्त्यभावे च तदापनौयमित्याह^(१) सएव,—

“पूर्वपक्षे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।

प्रत्यर्थी दापनौयः स्यात् मामादिभिरुपक्रमैः ॥

(१) तथाच प्रत्यर्थी यदि स्वयमुत्तरं दातुं न प्रवर्तते, तथा राज्ञाच
 उत्तरं दापनीय इत्यर्थः ।

प्रियपूर्वं अयेत्साम* भेदस्त्रभयदर्शिनः ।

यथापकर्षणं दण्डः ताडनं बन्धनं तथा”—इति ॥

उत्तरस्तोत्रमाह प्रजापतिः,—

“पक्षस्य व्यापकं साध्यमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरस्तदिदो विदुः”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“पूर्वपक्षस्य सम्बन्धमनेकार्थमनाकुलम् ।

अनल्पमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च ॥

सारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षैकांगसम्भवम् ।

अर्थिअवसमूढार्थं देयमुत्तरमीदृशम्”—इति ॥

स्वपक्षैकांगसम्भवं अनवशेषितस्वपक्षैकदेशं, सम्पूर्णस्वपक्षमिति या-

वत् । सहसोत्तरन्दातुमसक्तं प्रति कात्यायन आह,—

“अत्रा लेख्यमसत्यार्थं प्रत्यर्थी कारणाद्यदि ।

काशं विवादे याचेत तस्य देयो न संशयः”—इति ॥

काशभेदं कारणार्थं शेषश्चाह नारदः,—

“शालीनत्वाद् भयार्त्तत्वात् प्रत्यर्थी सतिविभ्रमात् ।

काशं प्रार्थयते यत्र तत्र तल्लभुमर्हति ॥

एकाहं अष्टपञ्चाहं सप्ताहं पक्षमेववा ।

मासं मासत्रयं वर्षं लभते शस्त्रपेक्षया”—इति ॥

तत्र व्यवस्थामाह सएव,—

“सद्यः कृते सद्यवादः* मासेऽतीते दिनं चिपेत् ।

षडब्दिके चिरात्रन्तु मन्नाहं द्वादशाब्दिके ॥

विंशत्यब्दे दशाहन्तु मामाहुं वा लभेत सः ।

भासं चिंशत्समातीते चिपचं परतो भवेत् ॥

अस्वतन्त्रजडोन्मत्तबालदौचितरेऽगिणाम् ।

कालः संवत्सराद्वाक् स्वयमेव यथेप्सितम्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“संवत्सरं जडोन्मत्तेऽमनस्को व्याधिपीडिते ।

दिगन्तरप्रपञ्चेन अज्ञातार्थे च वस्तुनि ॥

मूलं वा माक्षिणो वाऽय परदेशे स्थितो यदा ।

तत्र कालो भवेत् पुंसामा स्वदेशसमागमात् ॥

दत्तेऽपि काले देयं स्यात्पुनः कार्यस्य गौरवात्”—इति ॥

कालदानस्य विषयमाह नारदः—

“गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।

शृणादिषु नरेत् कालं कामन्तत्त्वबुभ्रसया”—इति ॥

शृणादीन् दर्शयति पितामहः—

“शृणोपनिधिनिक्षेपे दाने सम्भूयकर्मणि ।

समये दायभागे च कालः कार्यः प्रयत्नतः”—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापे तथात्यये ।

* तदा वादः,—इति का० ।

† अलसे,—इति शा० म० ।

‡ ऋतेऽपि च निधिनिक्षेपे,—इति का० ।

भूमी विवादयेत् विषमकालेऽपि वृहस्पतिः”-इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धेनावनडुहि चैचे स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

न्यासे याचितके दत्ते तथैव क्रयविक्रये ॥

कन्याया दूषणे स्तेये कलहे साहसे विधौ ।

उपधौ कूटसाक्ष्ये च सद्यएव विवादयेत्”—इति ॥

उपधिर्भयादिवशात् प्राप्तं कार्यम् । उत्तरस्य भेदानाह भारद्वाजः,—

“मिथ्या सम्प्रतिपत्तिस्तु प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राङ्न्यायस्योत्तराः प्रोक्तास्तत्तारः शास्त्रवेदिभिः”—इति ॥

मिथ्यादीनां स्वरूपमाह वृहस्पतिः,—

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यात्तु निरवम् ।

मिथ्या तत्तु विज्ञानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥

श्रुत्वाऽभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।

भा तु सम्प्रतिपत्तिस्तु शास्त्रविद्भिर्दुदाहता ॥

अर्थिनाऽभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि नस्तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥

आचारेणावसक्तोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।

स विनेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते”—इति ॥

प्रजापतिरपि,—

“यावदावेदितं किञ्चित् मन्त्रमन्त्रमिहार्थिना ।

तावत्सर्वमसम्भूत*मिति मिथ्योत्तरं स्मृतम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तावत् सर्वमसम्भूत,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“लेखयित्वा तु वो वाक्यं मूलवाक्याधिसंयुतः* ॥
वदेदादौ स हीयेत नाभियोगस्तु सोऽर्हति ।
सम्भास्य† साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिणाम् ॥
तां क्रियां देष्टुं योमोहात् क्रियादेवी स उच्यते ।
आह्वानादनुपस्थानात्सद्यएव प्रहीयते ॥
ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सद्यो बन्धनमर्हति ।
द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्याभक्तस्य पराजयम्”—इति ॥

वृक्षस्यतिरपि,—

“आहृतोऽप्यपलापी च मौनी साक्षिपराजितः ।
स्ववाक्यप्रतिपन्नस्य हीनवादी चतुर्विधः,—इति ।

हीनत्वकालावधिमाह सएव,—

“प्रपलायी तु पक्षेण मौनकृत् सप्तभिर्दिनैः ।
साक्षिभिः तत्क्षणेनैव प्रतिपन्नस्य हीयते”—इति ।

दैविकादिविघ्नेन यथोक्तकालातिक्रमेऽपि नापराध इत्याह सएव,—

“दैवराजकृतो दोषः तत्काले तु यदा भवेत् ।
अवधित्यागमाच्चेन न भवेत् स पराजितः”—इति ॥

हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारमाह कात्यायनः,—

“अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियादेवी पणान् दश ।
नोपस्थाता दश द्वौच षोडशैव निरुत्तरः ।
आहृतः प्रपलायी च पणान् याद्व्यस्तु विंशतिम् ॥
चिराहृतमनायातमाहृतव्यपलायिनम्‡ ।

* मूलवाक्याधिसंयुतः,—इति का० ।

† सम्भासां,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्रपलायिनम्,—इति पाठस्तु भविष्यसुचितः ।

पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेन महीपतिः”—इति ।

यस्तु तेनैव पुनर्वादिनिषेधः कथितः,—

“दोषानुरूपं संयाह्यः* पुनर्वादो न विद्यते”—इति ।

तदेतन्नन्यकृतविवादविषयम् । इतरत्र तु प्रकृतहानिर्नास्तीत्याह

नारदः,—

“सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्कुले नावसीदति ।

पशुस्त्रीभूम्यणादाने शास्त्रोऽप्यर्थात् हीयते”—इति ॥

नावसीदतीति प्रतिज्ञातार्थस्य न हीयत इत्युपपादनम् ।

अत्रापवादमाह कात्यायनः,—

“उभयोर्लिखिते वाक्ये प्रारब्धे कार्यनिर्णये ।

अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात् तस्मादर्थोऽस्य हीयते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“मन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो† यः साधयेद्यस्य निष्पद्यते ।

न चाहतो वदेत् किञ्चिद्धीनो दण्डस्य स स्मृतः”—इति ॥

अत्र दण्डग्रहणेनैव हीनत्वसिद्धेः पुनर्हीनग्रहणं प्रकृतार्थात् हीयते इति
ज्ञापनार्थम् । वादमुपक्रमतोर्निवृत्तयोर्द्वयोरपि दण्डमाह वृहस्पतिः,—

“पूर्वरूपे सन्निविष्टे विचारे सम्यवर्त्तिते ।

प्रश्नं ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते द्विगुणन्दमम्”—इति ॥

तदेतन्नपवधनविषयमित्याह कात्यायनः,—

“आवेद्य प्रगृहीतार्थं प्रश्नं यान्ति ये मिथः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममस्तु, स याह्यः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

स हीनवादी दोषानुरूपं दण्डं याह्य इति तदर्थः ।

† स्वतन्त्रं,—इति का० ।

‡ वादं प्रक्रमतोर्प्रवृत्तयो,—इति का० ।

सर्वे दिगुणैर्दण्डास्तुर्विप्रसन्नाभृपस्य ते"—इति ॥

एवञ्चावञ्चनया प्रशङ्कान्ता न दण्डः । अतएव वृहस्पतिः,—

“पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रकान्ते कार्यनिर्णये ।

दयोः सन्तप्रयोः सन्धिः स्य दयःसण्डयोरिव ॥

साचिसभ्यविकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि ।

दोलायमानयोः सन्धिं प्रकुर्यातां विचक्षणैः* ॥

प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरित्रयोः ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिर्द्वयोरपि शस्यते"—इति ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोरभियोगे कश्चिन्नियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“अभियोगमनिसौख्यं नैनग्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तं न चान्येन नोक्तं विप्रकृतिर्जयेत्"—इति ॥

प्रत्यर्थिनि यस्मिन् वादिना मत्यादितमभियोगमपरिहृत्य प्रत्युत्तेनं प्रत्यभियोगं न कुर्यात् । अर्थी† च अन्यगार्थिना अभियुक्ते प्रत्यर्थिनि तदभियोगपरिहारात् पुरा स्वयं नाभियुञ्ज्यात् । उभाभ्यामपि प्रतिज्ञारूपमुत्तररूपं वा वचोयत् यथाऽभिहितं, तत्तथैव समाप्तिपर्यन्तं निर्वाह्यम् । प्रत्यभियोगनिषेधस्य अपवादमाह सएव,—

“कुर्यात् प्रत्यभियोगन्तु कलहे माहसेषु च"—इति ।

कलहे वाग्दण्डपाह्यात्मके, माहसेषु विषग्रस्तादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु, प्रत्यभियोगसम्भवेनाभियोगमनिसौख्यापि साभि-
योक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वत्रापि पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वे चानुत्त-

* सवेद्यत्रोभयोरपि । दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचक्ष-
णौ,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† अर्थिनि,—इति शा० स० ।

रत्नात्* प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्नरत्ने युगपद्वाच्यवशात्सम्भवः समा-
नः । सत्यम् । नात्र युगपद्वाच्यवशात् प्रत्यभियोगोपदेशः, अपि
तु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डमिदृशत्वे च । तथाहि । अने-
नाहं ताडितः शप्तो वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शप्तो वेति
प्रत्यभियोगे दण्डास्पत्तम् । यथाह कात्यायनः,—

“पूर्वमाचारयेद्वस्तु नियतं स्यात् स दण्डभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः”—इति ॥

पश्चाद्यः चारयेत्, सोऽप्यसत्कारी दण्डभाक् । तयोर्मध्ये पूर्वस्य
दण्डाधिक्यम् ।

इत्युत्तरपादः ।

अथ क्रियापादः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“ततोऽर्थो लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”—इति ।

वृहस्पतिस्तु तं विवृणोति,—

“पूर्ववादे विनिर्दिष्टं यदचरमशेषतः ।

अर्थो तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्”—इति ॥

क्रियाया उपयोगमाह कात्यायनः,—

“कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वं प्रपद्यते ।

अतः क्रिया सदा प्रोक्ता पूर्वपक्षस्य साधनी”—इति ॥

क्रियाभेदानाह वृहस्पतिः,—

“द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकैकाऽनेकधा भिन्ना ऋषिभिस्तत्सवेदिभिः ॥

रूपत्वेनानुत्तरत्वात्,—इति का० ।

साक्षिलेख्यानुमानस्य* मानुषी विविधा क्रिया ।
 साक्षी दादशभेदस्तु लिखितं तद्वधा स्तम्भम् ॥
 अनुमानं विधाप्रोक्तं† मानुषी दैविकी क्रिया”—इति ।
 देवमानुषक्रिययोः मानुष्याः प्राबल्यमाह कात्यायनः,—
 “वधेको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।
 मानुषीं तत्र गृहीयात् न तु दैवीं क्रियां नृपः”—इति ॥
 मानुषयोः साक्षिलेख्ययोः साक्षिपाते लेख्यस्य प्राबल्यमाह सएव,—
 “क्रिया तु दैविकी प्राप्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
 लेख्ये च प्रतिवादिषु न दिव्यं न च साक्षिणः”—इति ॥
 लेख्यप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—
 “पुण्यश्रेणिगणादीनां चा स्मृतिः परिकीर्तिता ।
 तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः”—इति ॥
 साक्षिप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—
 “दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।
 विक्रियादानसम्बन्धे कौत्वा धनमनिष्कृतिः ॥
 द्यूते समाकुर्ये चैव विवादे समुपस्थिते ।
 साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्”—इति ॥
 कचिदनुमानं प्रबलम् । अनुमानं नाम भुक्तिः । याज्ञवल्क्येना-
 नुमानस्थाने भुक्तिशब्दप्रयोगात्, —
 “प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिण्येति कीर्तितम्”—इति ॥
 भुक्तिप्राबल्यस्य विषयमाह व्यासः,—

* नाख्ययमंशः स० शा० पुस्तकयोः ।

† क्रिया न दैविकी प्रोक्ता,—इति यस्यान्तरौयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ क्रियादानस्य सम्बन्धे कौत्वा धनमनिष्कृतिः,—इति स० शा० ।

“रहःकृतं प्रकाशञ्च द्विविधं कार्यसुच्यते ।

प्रकाशं साक्षिभिर्भावं दैविकेन रहःकृतम्”—इति ॥

प्रकाशं साक्षिभिर्भावमित्यस्यापवादमाह वृहस्पतिः,—

“महापापाभिशापेषु निक्षेपे हरणे* तथा ।

दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्त्वपि साक्षिषु ॥

प्रदुष्टेष्वनुमानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्येस्तत्रापि शोधयेत् ।

प्राणान्तिकविवादेशु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमात्मन्वते वादी न पृच्छेत् तत्र साक्षिणः ।

उत्तमेषु च सर्वेषु साहसेषु विचारयेत् ॥

सर्वन्तु दिव्यदृष्टेन सत्सु साक्षिषु वै भृगुः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“न मयैतत्कृतं पञ्च कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पञ्च ह्यर्थे दिव्येन निर्णयः ॥

यन्नामलेख्यं तल्लेख्यं तुल्यं लेख्यं कश्चित् भवेत् ।

अगृहीते धने तत्र कार्यं दैवेन निर्णयः”—इति ॥

कात्यायनः,—

“यत्र स्यात् सोपधं लेख्यं सप्रज्ञैश्चालितं यदि ।

दिव्येन शोधयेत्तत्र राजा धर्मासनस्थितः”—इति ॥

दिव्यसाक्षिविकल्पविषयमाह सएव,—

“प्रक्तान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके ।

बलोज्ज्वलेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेववा ॥

* निक्षेपहरणे,—इति का० ।

क्षणे लेख्यं साक्षिणो वा युक्तिलेखादयोऽपि ।
दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्बजा”-इति ॥
युक्तिलेखेनैव दर्शिता,—

“साक्षिणो लिखितं भुक्तिः प्रमाणं चिविधं विद्ः ।
क्षिप्रोद्देशस्तु युक्तिः स्याद्विद्यानाह विषादयः”-इति ॥
चोदनादीनाम् मुख्यानुकल्पभावमाह स एव,—
“चोदना प्रतिकालम् युक्तिलेशस्तथैवच” ।
तृतीयः प्रपञ्चः प्रोक्तः तत्क्षणं[†] साधयेत् क्रमात्”-इति ॥
अस्यार्थलेखेनैव विवृतः,—

“अभीष्टं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान् तद्वचः ।
त्रिचतुःपञ्चकलो वा परतोऽर्थं समाचरेत् ॥
चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेशैस्तमन्विधात् ।
देशकालार्थसम्बन्धपरिणामक्रियादिभिः ॥
युक्तिव्ययसमर्थासु प्रपञ्चैरेवमर्दयेत् ।
अर्थकाले वलापेक्षमन्व्यसुसुहतादिभिः[‡]”-इति ॥
प्रपञ्चमयुक्तिप्रमाणव्यवस्थयाऽवश्यं परिपालनीयम्[§] । तदाह नारदः,—
“प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः पालनीयानि यत्नतः ।
सौदन्ति हि प्रमाणानि पुरुषस्यापराधतः”-इति ॥

प्रमाणज्ञैः प्रमाणं प्रत्याकल्पयितव्यमित्यर्थः । यत्र प्रमाणोर्निर्णयं
कर्तुं न शक्यते, तदा राजेच्छया निर्णयः कार्यः । तदाह पितामहः,—

* युक्तिर्देशस्तथैवच,—इति शा० ।

† मरणं,—इति का० ।

‡ वलापेक्षमन्व्यः सुहतादितः,—इति का० । अर्थकालवलापेक्षम-
न्व्यसुहतादितः,—इत्यन्यत्र पाठः ।

§ प्रपञ्चमयुक्तिप्रमाणव्यवस्था, सा चावश्यं परिपालनीया,—इति का० ।

“लेख्यं यच्च न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
 न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तच्च पार्थिवः ॥
 निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादास्तन्दिग्धरूपिणः ।
 तेषां नृपः प्रमाणं स्यात् सर्वं तस्य प्रभावतः”—इति ॥
 इति क्रियाभेदा निरूपिताः ।

अथ साक्षिनिरूपणम् ।

तच्च साक्षिशब्दार्थं निर्वक्ति मनुः,—

“समक्षदर्शनात् साक्षी अवणाच्चैव* सिध्यति”—इति ।
 विष्णुरपि । “समक्षदर्शनात् साक्षी अवणाद्वा”—इति । चक्षुषा
 सह मनोव्यापारो यस्य, स साक्षी । “साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्”—
 इति पाणिनिसंस्मरणात् । साक्षिणः प्रयोजनं मनुरेवाह,—

“सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
 दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम्”—इति ॥
 साक्षिलक्षणं स एवाह,—

“यादृशा अर्थिभिः† कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
 तादृशान्‡ सम्प्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतस्य तैः ॥
 गृहिणः पुत्रिणो मौलाः चक्षुर्विदग्धयोगयः ॥
 प्रवक्तुं साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ।
 आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ॥
 सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत्”—इति ।

* सच तथैव,—इति शा० ।

† धनिभिः,—इति का० ।

‡ तादृशं,—इति शा० ।

यत्किञ्चिद्विद्यमानं तत्तन्मात्रं विद्यमानं ।
 इति कर्मविपक्षे चितीचिद्विद्यमानम् ।
 दत्तमेव सत्तमेव किञ्चिदपि सत्ता इव ।
 प्रतिदत्तमितीदृक् न प्रत्ययस्याप्यर्थः सत्तम् ।
 चक्षिणोऽपि पूर्वं प्रारब्धोऽप्यस्य विदुः ।
 जित्वापि सत्तम् तत्र प्राकृत्यापि विदुः सत्तम् ।

विदुः सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम्,—

“निष्कृतं सत्तम् सत्तम् तदा तत्र न सत्तम् ।
 सत्तम् सत्तम् तत्तम् इति सत्तम् सत्तम् सत्तम् ।
 उत्तराभावात् सत्तम् सत्तम्,—

“अप्रतिदत्तं विदुः सत्तम् सत्तम् सत्तम् ।
 सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् ।
 यद्यप्यस्य सत्तम् सत्तम् तदा सत्तम् ।
 व्याख्यातस्य सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम्,—

अप्रतिदत्तादीन् सत्तम् सत्तम्,—

“विदुः सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् ।
 सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् ।
 प्रतिदत्तं सत्तम् सत्तम् प्रतिदत्तं सत्तम् न च ।
 सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् ।
 जित्वा सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् ।

सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम् सत्तम्,—

पुरा मया च प्रमितमङ्गीकारोत्तरं स्मृतम्* ॥
 गृहीतमिति चास्मान् कार्यन्तेन कृतं मया ।
 पुरा गृहीतं यद्व्यमिति चेत् वस्तुभूरि तत् ॥
 देयं मयेति वक्तव्यं मया देयमितीदृशम् ।
 सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैस्तदा ॥
 बलावलेन चैतेन साहसं स्थापितं पुरा ।
 अनुक्रमेतन्नन्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम् ।
 अस्मै दत्तं मया साद्वै सहस्रमिति भाषिते† ॥
 प्रतिदत्तं तदर्थं‡ यत्तदिहाप्यापकं स्मृतम् ॥
 पूर्वतादक्रियां यावत् सम्यङ्नैव निवेशयेत् ।
 मया गृहीतं पूर्वं न तद्व्यस्तपदमुच्यते ॥
 तत्किं नामरसं किञ्चिद् गृहीतं न प्रदास्यति॥ ।
 निगूढार्थन्तु तज्ज्ञेयमुत्तरं व्यवहारतः ॥
 किन्तेनैव सदा देयं मया देयं भवेदिति ।

* जितः पुरा मया जन्तुरर्थेऽस्मिन्निति भाषितम् ।

पुरा मया पत्रमिति पक्षतं चोत्तरं स्मृतम्,—इति का० ।

उभयमप्यसङ्गतमिव प्रतिभाति । क्रमप्राप्तस्यात्युत्तरस्यैवात्र शा-
 ख्यातुमुचितत्वात् ।

† देयं ममेति वक्तव्यं,—इति का० ।

‡ भाषितम्,—इति का० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, तदङ्गं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

॥ किञ्चिद्गृहीतं प्रदास्यति,—इति का० ।

एतदाकुलमित्युक्तमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

काकस्थ कति वा दन्ता* सन्तीत्यादि तदुत्तरम् ।

असारमिति तत्तेन सत्यङ् नोत्तरमिष्यते"—इति ।

अत्र चिह्नेत्यादेरयमर्थः । विवादविषयस्य गोहिरण्यादिद्रव्यस्य वर्णविशेषादिकं चिह्नं, दीर्घगृह्णत्वादिराकारः, वक्षसादि संख्या, समयः कालविशेषः शक्येतिविशेषो वा, तत्सर्वमजानता यत्प्रोक्तं, जानता वा सभ्यानामपरिचितया भाषया यद्भक्तं, तदभयमप्रसिद्धम् । बाह्य-
एव मया सर्वं द्रव्यं प्रतिदातमित्युक्त्वा, स पुनरपि विस्मृत्य वा प्रति-
वादिबुद्धिप्रच्छादयितुकामो वा । न दत्तमिति यद्ब्रूयात्, तद्वि-
रुद्धम् । पुरा मयाऽयं जित इति वक्तव्ये मतिं जितशब्दं परित्यज्य
तदभयम् । गृहीतमित्येतावत्येव वक्तव्यं भति प्रथमतः तदनुक्त्वा तेन
कर्त्तव्यं तत्कार्यं भया कृतमित्येतादृशं प्रवृत्तानुपयोगि किञ्चिदुक्त्वा
पश्चाद्गृहीतमिति यद्ब्रूयात्, तदुत्तरमतिभरि । देयं मयेत्युक्ते मति
मन्देहमन्तरेण दातव्यनिश्चयो भवति, तदनुक्त्वा मया देयमिति यदि
ब्रूयात्, न दानीमस्मि देयं इति वा अदेयमिति वा पदं केन प्रवक्ष्या-
दुत्तरं भन्दिगधम् । यदि प्रोद्भववर्षः प्रतिवादी मत्पक्षेण दत्तमिति
ब्रूयात्, तदसम्भवि । एकादशवत्स्राणि मया दत्तानीति वक्तव्ये मति,
रुद्राकाशनामकानि युष्मन्नियोगिशब्दवाच्यत्वेन विभाषिताभित्येव-
मप्रसिद्धेः पदरभिहितमुत्तरमुक्तम् । प्रकृतस्य प्रतिज्ञार्थस्य उचित-
मुत्तरमनुक्त्वा चानुपयुक्तमेव किञ्चिद्भूतेः एतेन दादिना प्रावर्त्तन

* काकस्थ दन्तानोचन्ति,—इति का० ।

† वक्षसादिबुद्धिप्रच्छादयितुकामो वा,—इति का० ।

दौर्बल्येन वा किञ्चित्साहसं कृतमित्यादि । तत्र प्रकृतस्य अनुकलात्
 उत्तरमन्यार्थं भवति । शतं देयमिति प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य शतदय-
 मित्युत्तरं दोषवत् । सार्द्धं महत्त्वं मत्तं देयमिति प्रतिज्ञातस्य तदर्थं
 प्रमितमिति वक्तव्ये सति विस्पष्टं न वदति, किन्तु लोके यः को-
 ऽपि किमगृहीतनामरसं दास्यतीत्येवमप्रसिद्धशब्देन व्यतिरेकमुखेन
 काकखरेणाभिहितमुत्तरं निगूढम् । किन्तेनैव सदा देयं यथा
 देयमित्यत्रोभयोर्वाक्ययोरादेयमिति वा पदच्छेदसंभवादर्थस्य अनि-
 श्रयात् किमिति काका व्यज्यमानस्याप्यनिश्चयादिदमुत्तरं व्या-
 जुक्तम् । तत्पिचा सुवर्णशतं गृहीतमित्यभिधोगे नाहं पितुर्वाक्यं
 जानामीति वक्तव्ये सति व्यत्यस्तान्वयेन दुर्बोधं वचो ब्रूते, गृहीतं
 शतं वचमात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । तदिदमुत्तरं व्याख्या-
 गम्यम् । काकदन्तादिविषयं निष्प्रयोजनं असारमिति । संकरा-
 स्थमुत्तराभासमाह कात्यायनः,—

“एकैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् ।”

मिथ्या चैकैकदेशे यत् संकरं तदनुत्तरम्”—इति ॥

तच्च सएव विगदयति,—

“न चैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्दयोः ।

न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम्”—इति ॥

मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्दयोरपि क्रिया
 प्राप्नोति ।

* मिथ्या चैकैकदेशे,—इति का० ।

“मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि”—इति स्मर-
णात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णं
रूपकगतं च अनेन गृहीतमित्यभिद्योगे सुवर्णस्य गृहीतं रूपकगतं
गृहीतं प्रतिदत्तमिति । कारणप्राङ्न्यायसङ्करे प्रत्यर्चिनएव क्रिया-
रुथम् ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थौ निर्दिशेत् क्रियाम्”—इति
स्मरणात् । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण
पराजित इति । अत्र प्राङ्न्यायेन जयपक्षेण वा न्यायदर्शिभिर्वा
भविष्यते । कारणोक्तौ तु भावित्वेष्ट्यादिभिः भावयितव्यामित्य-
न्विताः । ‘अनुभावाच्च’ सङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपक-
गतं वस्तुवत् च गृहीतानीत्यभिद्योगः सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रति-
दत्तमिति रूपकगतं न गृहीतं, तस्मादवधेयं पूर्वं न्यायेन पराजित-
इति । एवं चतुःसङ्करेऽपि । एतेषां चानन्तरत्वं योग्यपक्षेन, तथा
तन्वांशस्य तत् तत् त्रयसदृशमिदं । करोणोत्तरत्वमेव । क्रयद्यार्थिनः
प्रत्यर्चिनः तन्वांशस्यैक्येण भवति । यत्र पुनरुभयोः सङ्करः, तत्र
सम्यक् प्रत्यनर्थविजयस्तत्र क्रियोपादानेन व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः ।
यथादन्त्यविषयोत्तरोपादानेन । एवं च सम्यक्तिपक्षेऽन्तरान्तरम्

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । म. म. प्राङ्न्याये. — इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यनेन पाठः सर्वत्र । म. म. भावयितव्यम्, — इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यनेन पाठः सर्वत्र । म. म. प्रवृत्तमवयव, — इति पाठः प्रतिभाति ।

§ पुनरुभयोरसङ्करः, — इति शा. स. ।

॥ यथादन्त्यविषयोत्तरोपादानेन, — इति का. ।

च सङ्करः तत्रोत्तरोपादानेन व्यवहारोद्भूतः । सम्प्रतिपत्तेः
प्रयोगाभावात् । यथा हारीतेनोक्तम्,—

“मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकञ्चेदुभे ।

सत्यञ्चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्”—इत्युक्त्वा,

“यत् प्रभृतार्थविषयं यच्च वा स्यात् क्रियाफलम् ।

उत्तरं तच्च विज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा—इति ।

संकीर्णं भवतीति शेषः । ऐच्छिकक्रमं भवतीत्यर्थः । तच्च प्रभृतार्थ-
विषयं यथा, अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानी
प्रत्याभियोगे, सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानि
चेति । अत्र मिथ्योत्तरं प्रभृतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं
व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः, पश्चादस्त्वविषये व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राड्-
न्यायसङ्करे कारणप्राड्-न्यायसङ्करे च योजनीयम् । यथा तस्मिन्नेवा-
भियोगे, सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि, वस्त्राणि तु
न गृहीतानि प्रतिदत्तानि वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति
चोत्तरे, सम्प्रतिपत्तेर्भूरिविषयत्वेऽपि तच्च क्रियाऽभावात् मिथ्योत्तर-
क्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्रोत्तरान्तरोपादानेन,— इति
पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु सुवर्णं रूपकशतं च न गृहीतं, वस्त्राणि
गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति,— इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मिथ्योत्तरस्य,— इति पाठः प्रति-
भाति ।

यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं : यथा शङ्ख-
द्विकथा कश्चिद्वदति, इयं गौर्मदौघा अमुकस्मिन् काले नष्टा अस्म
गृहे दृष्टेति, अन्यस्तु मिथ्येतत् प्रदर्शितकालात् पूर्वमेव अस्मद्गृहे
जाता चेति वदति । इदं तावत् पक्षनिराकरणमर्थत्वात् नानु-
त्तरम् । नापि मिथ्यैव, कारणोपन्यासात् । नापि कारणम्,
एकदेशाभ्युपगमाभावात् । तस्मात् सकारणं मिथ्योत्तरमिदम् ।
अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया "कारणे प्रतिवादिनि"- इति वचनात् ।

ननु "मिथ्याक्रिया पूर्ववादे"-इति पूर्ववादिनः कस्मात् क्रिया न
भवति ? तस्य शङ्खमिथ्याविषयत्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि
तस्माच्छङ्खकारणविषयं न भवति ? नैतत् । सर्वस्यापि कारणो-
त्तरस्य क्रियामहर्चरितरूपत्वात् शङ्खकारणोत्तरस्याभावात् । अस्मि-
द्भकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशाभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम् ।
यथा मयं रूपकगतं गृहीतं न धारयामि । दत्तत्वादिति । प्रकृतो-
दाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याप्यभ्युपगमो नास्तीति विशेषः । एतच्च
स्वार्थेन स्पष्टमुक्तम्,—

"मिथ्याकारणयोर्वापि यावत् कारणमुत्तरम्"—इति ।

यत्र मिथ्याप्राङ्न्त्याद्ययोः पक्षव्यापित्वं : यथा रूपकगतं धारयतो-
त्यभियोगे मिथ्येतत्तन्मिथ्यर्थे पूर्वमयं पराजित इति, अत्रापि वादिन-
एव क्रिया ।

* अत्र, न,—इति भवितुमुच्यते ।

। इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भवतु, कस्माच्छङ्खकारणविषयं,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

। न दास्यामि,—इति काः ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थौ निर्दिशेत् क्रियाम्—”इति
वचनात् । शुद्धप्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात् । सम्प्रतिपत्ते-
रपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराक-
रणाद्भूतोत्तरत्वम् । यच्च तु कारणप्राङ्न्यायसङ्करः ; यथा शतमनेन
गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यस्मिन्ने-
वार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति । तच्च प्रतिवादिनो यथा-
वचीति न कचिद्वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन् व्यवहारे क्रियाप्रसङ्ग-
इति निर्णयः । निरुत्तरं प्रत्यर्थिनं प्रति कात्यायन आह,—

“उपायैश्चोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरन्तु यः ।

मुक्तस्यान्ते सप्तरात्रे जितोऽसौ दातुमर्हति”—इति ।

हीनवादिनं दर्शयति नारदः,—

“पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥

समयाभिहितं* कार्यमभियुक्तं परं वदेत् ।

विब्रुवंश्च भवेदेवं हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

अन्यवादी क्रियादेषो नोपस्थाप्यो निरुत्तरः ।

प्राहृतोऽप्यपलापी च† हीनः पञ्चविधः स्मृतः”—इति ॥

ताम् वादिनो विवृणोति स एव,—

* न समयाभिहितं,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्राहृतः प्रपलायी च,—इति पाठस्तु भवितु-
मुचितः । वक्ष्यमाणकात्यायनवचने तथा दर्शनात् । एवं परञ्च ।

व्याप्तोऽपि,—

“धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः मयवादिनः ।
श्रीतस्मार्त्तक्रियायुक्ताः विगतदेषमत्तराः ॥
श्रीनित्या न पराधीना भूयश्चाप्रवामिनः ।
युवानः सार्जिणः कार्या यणादिषु विज्ञानता”- इति ॥

प्राज्ञवन्तः अपि,—

“तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः मयवादिनः ।
धर्मप्रधाना सज्जवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ।
व्यवसायः सार्जिणो ज्ञेयाः शुचयश्च सुवृत्तयः ॥
वाङ्मनः सार्जिणः वैष्णवः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।
प्रतिवर्ते भवेद्युक्ते सर्वे भवेयुः पारिदयः ॥
श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः संस्पृष्टं वर्गेषु वर्गिणः ।
तद्विवादिषु वाचाश्च स्त्रियः स्त्र्याषु च सार्जिणः”-इति ॥

सम्प्रदायाच्च वृत्त्यति,—

“नरः सप्त पञ्च वा भूयुवारस्त्वयणववा ।
उभौ वा श्रीव्रिणो ग्यातो जेनः प्रवेत्तः कदाचन”-इति ॥

यत्पुनस्तेनैवोक्तम्.

“हृतकः खटिकायादौ कार्यमयमनन्तरा ।
एकण्व प्रमाणं स्यात् तृणोऽयत्तमर्त्यैव”-इति ॥

व्याप्तोऽपि,—

“शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः भवति विज्ञानानुभवयुक्तः ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु* विशेषतः"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“अभ्यन्तरस्तु विज्ञेयो साक्ष्येकोऽपि वा भवेत्†”—इति ॥

तदेतत् सर्वमुभयानुमतसाक्षिविषयम् । तथाच नारदः,—

“उभयानुमतो यस्तु द्वयोर्विवदमानयोः ।

स साक्ष्येकोऽपि‡ साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि”—इति ॥

साक्षिषु वर्ज्यानाह मनुः,—

“नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः ॥

न साक्षी नृपतिः कार्य्या न कारुककुशीलवौ ।

न श्रोत्रियो विलिंगस्थो न मङ्गेभ्यो विनिर्गतः ॥

नान्याधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।

न वृद्धो न शिशुर्मेको नान्यो न विकलेन्द्रियः ॥

नार्त्ता न मत्तो नोन्मत्तो न चुत्तृष्णोपपीडितः ।

न अमार्त्ता न कामार्त्ता न क्रुद्धो नापि तस्करः”—इति ॥

नारदोऽपि,—

* सहस्रेषु,—इति का० शा० ।

† यदपि कात्यायनः,—इति का० ।

‡ साक्ष्यमेकोऽपि वाहयेत्,—इति का० ।

§ स साक्ष्यपिच,—इति शा० ।

“दासनैकतिकः क्रुद्धद्वस्त्रीवालपाक्रिकाः ।
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तकितवयामयाजकाः ॥
 महापथिकसामुद्रवणिकप्रव्रजितानुगाः ।
 युग्मैकश्रोत्रियाचारहीनकौवकुशौलवाः ॥
 नास्तिकप्रात्यदारामित्यागिनोऽयाज्ययाजकाः ।
 एकस्थालौ त्वरिचरः अरिज्ञातिसनाभयः ॥
 वाग्दष्टदोषिणैलूषविषमौव्यहितुण्डिकाः ।
 गरदश्चामिदश्चैव शूद्रापत्योपपातकाः ॥
 क्रान्तसाहसिकथान्तनिर्धूतान्धात्रसाधिनः ।
 भिन्नवृत्ताः समावृत्ता जट्टैर्लिकपौलिकाः । ॥
 भूताविष्टनृपदिष्टवर्षानक्षत्रसूचकाः ।
 अघशंस्त्रात्मविष्कम्भविहीनाशनवृत्तयः ॥
 कुनखौ श्यावदन्तश्च शिचिभिन्नधृक्शौण्डिकाः ।
 ऐन्द्रजालिकलब्धोद्यश्रेणीगणविरोधिनः ॥
 बन्धकश्चित्रकूर्मः पतितः कूटकारकः ।
 कुहकः प्रत्यर्वाभतः तस्करो राजप्ररूपः ॥

- * नैकतिक-स्थाने, नैष्कृतिक, — इति पाठः का० पुस्तके । एवं परम् ।
 † भिन्नवृत्ताः समावृत्तजनैर्लिकपौलिकाः, — इति का० । भिन्नवृत्ता-
 स्तमेव वृत्ताः, — इत्यादि शा० ।
 ‡ कुनखौ श्यावदन्तश्च शिचिभिन्नधृक्शौण्डिकाः, — इति का० ।
 § बन्धकश्चित्रकूर्मश्च पतितः कूटकारकः, — इति का० ।

मनुष्यविषमांसास्थिमधुचीराम्बुसर्पिषाम् ।

विक्रेता ब्रह्माणस्यैव द्विजो वार्धुषिकश्च यः ॥

च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः सूचको ह्येनसेवकः ।

पित्रा विवदमानश्च भेदकश्चेत्यसाक्षिणः”—इति ॥

नैकृतिकः पररन्ध्रान्वेषणशीलः । चाक्रिको वैतालिकः । समुद्र-
वणिक् स्वाहितयायी* । युग्मो द्वित्वविशिष्टः । एकस्थालीत्यत्र द्वेधा-
विग्रहः ; एका पाकसाधनस्थाली यस्य सः, यदा पाकस्थाली भोज-
नस्थाली वा एकं भोजनपात्रं स्थानं† यस्य । अरिषु चरतीत्यरिचरः,
शत्रुसम्बन्धीति यावत् । सनाभयस्तु कात्यायनेन दर्शिताः,—

“मातृष्वसृसुतास्यैव सोदर्यसुतमातुलाः ।

एते सनाभयस्त्रुताः साक्ष्यन्तेषु न योजयेत्”—इति ॥

शैलूषो नटः । विषस्य सङ्ग्रहणरक्षणादिव्यापारे नियुक्तः विष-
जीवी । अहितुण्डिकः सर्पग्राही । गरदो विषदः । अग्निदो गृहदा-
हादिकर्त्ता । आन्तः श्येनः । निर्धूतो वहिष्कृतः । अन्यावसायी
प्रतिलोमजः । भिन्नवृत्तो दुराचारः । समावृत्तोऽनैष्ठिकब्रह्मचारी ।
जड़ो मन्दबुद्धिः । तैलिकः तिलघाती । वर्धसूचकः वृष्टिसूचकः ।
नक्षत्रसूचको ज्यौतिषः । अघशंसी परदोषप्रकाशकः । शौण्डिको मद्य-
विक्रयी । देवताव्याजेन द्रव्योपजौविक आत्मविष्कम्भः । कुहको-
दाम्भिकः । प्रत्यवसितः प्रव्रज्यातो निवृत्तः । सूचकः परदोषसूचनार्थं
राज्ञाऽभियुक्तः । भेदकत्पिशुनः । अन्ये प्रसिद्धाः । कात्यायनोऽपि,—

* स्वारात्रिकपाती,—इति का० ।

† भोजनस्थानं,—इति का० ।

“पिता बन्धुः पित्रव्यस्य श्वशुरो गुरवस्तथा ।

नगरग्रामदेशेषु नियुक्ता ये परेषु च* ।

वज्रभांश्च न पृच्छेयुः भक्तास्ते राजप्रहाराः” इति ॥

न पृच्छेयुर्भवदीयो विवादः स कौटुम्बिक इति तैर्न प्रष्टव्यं, सा
चिणो न भवन्तीति यावत् । एतेषामसाक्षित्वं हेतुमाह नारदः,—

“असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दामनैर्हर्मिकादयः ।

तेषामपि न बालः स्यान्नैव स्त्री न च कूटक्षत् ।

न बान्धवो न चारातिः ब्रूयस्ते माक्ष्यमन्यथा ॥

बालोऽज्ञानादमत्यात् स्त्री पापान्यायाच्च† कूटक्षत् ।

विब्रूयुर्बान्धवाः स्नेहाद्वैरनिर्यातमादरिः ॥

एकोऽप्यनुमन्त्रः‡ साक्षी स्यात् बध्नः गृह्योऽपि न स्मिय† ।

स्त्रीवद्वैरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्येभ्य ये वृताः”—इति ॥

गृहस्थतिर्गोप,—

“स्तेनाम्नाहर्मिकाः पाण्डाः कितवा वज्रकाम्पया ।

न साक्षिणान् दृष्टत्वात् तेषु मय्यं न विद्यते”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“श्रोत्रिश्चास्तापसा ब्रह्मा ये च प्रव्रजिता भरा† ।

असाक्षिणस्ते वचनाच्चात्र हेतुरुदाहृतः”—इति ॥

* परेषु च,—इति का० ।

† इत्येव पाठः सर्वत्र । पापान्यायाच्च,— इति गङ्गा-नर्मोक्तं, य द.
समीचीनं प्रतिभाति ।

‡ एकोऽनुमन्त्रः,—इति का० ।

उक्तानां साक्षिणामसम्भवे कार्यगौरवे च प्रतिप्रसवमाह नारदः,—

“साक्षिणो ये च निर्दिष्टाः* दासनैकृतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः”—इति ॥

मनुरपि,—

“स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिष्येण वाऽपि दासेन बन्धुना भृतकेन वा”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“स्तेये चां साहसे चैव पारुष्ये सङ्गमे स्त्रियाः ।

क्षणादीनां प्रयोगे च न दोषः† साक्षिषु स्मृतः”—इति ॥

व्याघ्रोऽपि,—

“साहसेषु च सर्वेषु स्तेये सङ्ग्रहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये परीक्षेत न साक्षिणः”—इति ॥

यत्पूर्वमुक्तं साक्षी द्वादशभेदस्त्विति, तान् भेदानाह बृहस्पतिः,—

“लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ ।

यदृच्छोत्तरसाक्षी च कार्यमध्यगतोऽपरः ॥

नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः ॥

प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

जातिनामाभिलिखितं येन स्वं पितृनाम च ।

निवासं च समुद्दिष्टं स साक्षी लिखितः स्मृतः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः—इति तु ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† स्त्रीबधे,—इति शा० ।

‡ स दोषः,—इति शा० ।

सन्धिक्रियादिभेदैर्यत्तत्त्वात् च* अणुादिकम् ।
 प्रत्यक्षं लेख्यते यस्य लेखितं स उदाहृतः ॥
 कुक्ष्यवहितो यस्तु श्राव्यते अणुभाषितम् ।
 विनिर्मुक्ते यथाभूतं गूढमाक्षौ स कौर्त्तितः ॥
 श्राव्य यः कृतः भाक्षौ अणुन्यामक्रियादिके ।
 स्मार्यते च भुज्जस्तत्र स्मारितः सोऽभिधीयते ॥
 विभागे दानमाधाने ज्ञातिर्यत्रापदिश्यते ।
 द्वयोः समानधर्मजः कुक्ष्यस्तु परिकीर्त्तितः ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिवचने शृणुयान् प्रेषितस्तु यः ।
 उभयोः समतः भाषुः दूतकः स उदाहृतः ॥
 क्रियमाणे तु कर्त्तव्ये यः क्षिप्तः स्वयमागतः ।
 अत्र भाक्षौ त्वमस्माकमुक्तायादृष्टिको मतः ॥
 यत्र भाक्षौ दिग्गङ्गच्छन् सुभर्तुः यथाभूतम् ।
 अन्यं संश्रावयेत्तन्तु निश्चादुत्तरमाक्षिणम् ॥
 उभाभ्यां यस्य विशदं काव्यंक्षापि निवेदितम् ।
 कूटभाक्षौ स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिनोवाऽपि यदुक्तं भूभृता स्वयम् ।
 स एव तत्र भाक्षौ स्यात् दिमंवादि द्वयोस्तथा ॥
 निर्णयेते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ।
 अथ्यक्षः सभ्यसहितः भाक्षौ स्यात् तत्र नान्यथा ॥
 उषितं क्वादितं यत्र भीमायाश्च समन्ततः ।

* सन्धिक्रियाक्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा,—इति ता० ।

पराशरमाधवः)

स ह्यतोऽपि* भवेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः"—इति ॥

तेष्वेव द्वादशसु विशेषान्तरमाह सएव,—

“लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुःपञ्च लेखिताः ।

यदृच्छास्मारिताः कुल्याः तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥

दूतकः पृच्छकाग्राही† कार्यमध्यगतस्तथा ।

एकएव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैवच"—इति ॥

लिखितादावपरं विशेषमाह नारदः,—

“सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।

आत्मनैव लिखेज्ज्ञातमज्ञस्त्वन्येन लेखयेत्"—इति ॥

यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

“अष्टमादत्सरात् सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः ।

आ पञ्चमात्तथा सिद्धिः यदृच्छोपगतस्य तु ॥

आ तृतीयात्तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।

आ च संवत्सरात्‡ सिद्धिर्वदन्त्युत्तरसाक्षिणः"—इति ॥

तदेतत् परमताभिप्रायेणोक्तम् । यतः स्वमतमुपरिष्ठादाह

सएव,—

“न कालनियमो दृष्टो निर्णये साक्षिणं प्रति ।

सत्यपेक्षं हि साक्षित्वाद्भः शास्त्रविदो जनाः ॥

---

* अक्ततोपि,—इति यशान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† खटिकाग्राही,—इति का० ।

‡ आ पञ्चवत्सरात्,—इति शा० स० ।

यस्य नोपहृता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रे च निवृत्तः ।

सुदीर्घेणापि कालेन स माक्षी माक्ष्यमर्हति"—इति ॥

साक्षिदोषोद्भावनं विदधाति वृत्तस्यतिः—

“साक्षिणोऽर्थममुद्दिष्टान् यस्तु दोषेण दूषयेत् * ।

अदृष्टं दूषयेद्वादी तत्समं दण्डमर्हति ॥

साक्षिणो दूषणं कार्यं पूर्वं साक्षिपरीक्षणात् ।

शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात् कार्यं विगोध्यत"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सभासदा प्रसिद्धं यत्लोकप्रसिद्धं तदापि वा † ।

साक्षिणां दूषणं साक्ष्यमभावं नान्यदिच्छते"—इति ।

संसदि प्रतिवादिना साक्षिदूषणे कृते साक्षिणः पृथ्व्याः, युष्मा-
कमभिहितो दोषः सत्यम् वेति । ते च यदि दूषणमभ्युपगच्छन्ति,
तदा न साक्षिणः । अथ नाङ्गीकुर्वन्ति, तदा दूषणवादिना दूषण-
क्रिया भाव्या । अथ सभावयितुं न शक्नोति, तदा दूषणवादी तदनु-
सारेण दण्डः । यदि विभावयति, तदा ते न साक्षिणः । सर्वत्र
दुष्टाभवन्ति । तदाऽर्थिनः पराजयः, विपर्ययस्य निश्चितत्वात् । अथ
साक्षिणां दोषैः सभ्यानां साध्यार्थमन्वेष्टः, तदा वादविगोषः साधना-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साक्षिणोऽर्थममुद्दिष्टान् यस्तु दोषेण दूष-
येत्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्य पाठः समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सभासदां प्रसिद्धं यत् लोकप्रसिद्धमपि वा,
—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सप्त तु, तदा ते साक्षिणः,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

न्तरं प्रवर्तयितव्यः* । यदि साधनान्तरं पूर्वं न निर्दिष्टं, तदा वादस-
माप्तिः । पूर्वमावेदितं न चेदिति वचनात् । न चैतत् प्रस्तुतव्यव-
हाराद्व्यवहारान्तरं, तस्मिन्नेव व्यवहारे प्रमाणमाधनदूषणव्यवहारा-
दिति । तत् सर्वं कात्यायन आह,—

“माचिदोषाः प्रयोक्तव्याः संमदि प्रतिवादिना ।

अभावयन् धनं दाप्यः प्रत्यर्थी माचिणं स्फुटम् ॥

भाविताः माचिणः सर्वे माचिधर्मनिराकृताः ।

प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽपि माचिदूषणसाधने ॥

प्रस्तुतार्थोपयोगेन व्यवहारान्तरं न च ।

जितः स विनयं प्राप्नोति शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादी निराकाङ्क्षः माची मध्ये व्यवस्थितः”—इति ॥

दोषोद्भावकालमाह सएव,—

“नेत्यदोषास्तु ये केचित् माचिणां चैव ये स्मृताः ।

वादकालेषु वक्तव्याः पश्चादुक्तान् दूषयेत्”—इति ॥

उक्तान् पश्चाद्दूषयतो दण्डमाह सएव,—

“उक्तेऽर्थे माचिणो यस्तु दूषयेत् प्राग्दूषितान् ।

स च तत्कारणं ब्रूयात् प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वादविषयं साधनान्तरं प्रवर्तयि-
तव्यम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न च तत्कारणं ब्रूयात्,—इति पाठः
प्रतिभाति । पूर्वपाठे तु, यस्तदानीं दूषयेत्, सएव तदानीं दूषणस्य
कारणं ब्रूयात् । यदि तत्कारणं न ब्रवीति, तदा पूर्वसाहसं
प्राप्नुयादिति कथञ्चित् तत्प्रकृतिः कर्तव्या ।

मातयेन प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।

मिथ्याऽभियोगे दण्डः स्यात् माध्यार्थाद्यापि होयते"—इति॥

साक्षिपरीक्षामाह कात्यायनः,—

“राजा क्रियां समीक्ष्यैव यद्वात् नायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः”—इति ॥

दृश्यतिरपि,—

“उपस्थिता परीक्ष्याः स्युः स्वरवर्णङ्गितादिभिः”—इति ।

दङ्गितादीन् विगदयति नारदः—

“यस्मात्प्रदोषदृष्टत्वादस्य इव लक्ष्यते ।

भ्यामान् स्थानान्तरं गच्छन्देकैकस्यानुधावति ॥

कामत्यकस्मात् भृशमभोक्ष्णं निश्चमत्यपि ।

विनिस्त्रयवर्णो पद्मां वाक् नामाश्च धूम्रं त ॥

भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं स्थितं तथा ।

सोऽयमागच्छते चेष्टां पर्व निर्णाय वीक्षते ॥

त्वरमाणं दवात्यर्थमप्रयो बह्व भाषते ।

कूटभाजो भ विज्ञायन्तं पापं विनयद्भृशम्”—इति ॥

साक्ष्यनुयोजनमाह मनः—

“मभाऽन्तः साक्षिणः सर्वानार्थप्रत्यक्षिणमन्त्रिणैः ।

प्राद्विवाकः प्रदुश्चोत विधिनाऽनेन मान्ययन् ॥

यद्दयोरनयोर्वैत्य कार्येऽस्मिन् चाष्टनं मिथः ।

तद्भूतं सर्वं मत्प्रेन युष्माकं शत्रु साक्षिना ॥

इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

श्रुतं सत्यं ब्रुवन् साची लोकान् प्राप्नोति पुष्कलान् ।
 इह सानुत्तमां कौर्त्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥
 ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ।
 शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥
 सत्येन पूज्यते साची धर्मः सत्येन वर्धते ।
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साचिभिः ॥
 सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
 सत्यमेव परो धर्मो लोकोत्तरमिति स्मृतिः ॥
 सत्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम् ।
 इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥
 नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।
 साचिधर्मं विशेषेण सत्यमेव वदेत्ततः"—इति ॥

आप्तोऽपि,—

“साक्षिणा धर्मसंस्थेन सत्यमेव वदेत्ततः ।
 साक्षिभावे नियुक्तानां देवता विंशतिः स्थिताः ॥
 पितरश्चावलम्बनेऽवितथाख्यानतो न तु ।
 सत्यवाक्याद् ब्रजन्तूद्धमधो यान्ति तथाऽनृतात् ॥
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं भवद्भिः सभ्यसन्निधौ”—इति ।

नारदोऽपि,—

“कुबेरादित्यवरुणशक्रवैवस्वतादयः ।
 पश्यन्ति लोकपालाश्च नित्यं दिव्येन चक्षुषा”—इति ॥

मनुरपि,—

“आत्मैव ज्ञात्मानः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ।
माऽवमंस्याः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥
मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः ।
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति यथैवान्तरप्रवृषः* ॥
शौभूमिरापोद्दयं चन्द्रार्कप्रियमानिनाः ।
रात्रिः भन्धा च धर्मश्च तनुगाः सर्वदेहिनाम्”-इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“अथ चेदनृतं ब्रूयात् सर्वतोऽसाध्यजक्षणम्† ।
मृतो नरकमाद्याति तिर्यक्कं यात्यभस्सरम्”—इति ॥

व्यामोऽपि,—

“बभ्रन्त वाहणेः पाणैः साक्षिणोऽनृतवादिनः ।
षष्टिवर्षमहस्त्राणि तिष्ठन्त नरके ध्रुवम् ॥
तेषां वर्षगते पूर्णं पापं गरुः प्रमुच्यते ।
कालेऽतीति मुक्तपागः तिर्यगयांनिषु जायते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“शूकरो दशवर्षाणि शतवर्षाणि गर्हभः ।
श्वा नैव दशवर्षाणि भामो वर्षाणि विग्रतिम् ॥
किमिकौटपतङ्गपु चत्वारिंशत् तथैव च ।
मृगस्तु दशवर्षाणि जायते सामवस्तनः ॥

* तथैवान्तरप्रवृषः,—इति का० । मम तु स्वसंशान्तरप्रवृषः,—इति
पाठः प्रविभाति ।

† सर्वतः साध्यजक्षणम्,—इति का० ।

“शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यथोक्तौ तु भवेद्वधः* ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तद्विशिष्याद्विशिष्यते†”—इति ॥

साक्ष्युक्तौ कश्चित् विशेषमाह वसिष्ठः,—

“समवेतैस्तु यद्वृष्टं वक्तव्यं तु तथैव तत् ।

विभिन्नेनैव यत्कार्यं वक्तव्यं तत् पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं ज्ञातं वा यत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेव प्रकीर्तितः”—इति ॥

साक्ष्यमुपादेयं हेयञ्च विभजते मनुः,—

“स्वभावेनैव यद्रूपस्तद् याज्ञं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यत् ब्रूयते धर्मार्थं तदपार्थकम्”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“देशकालवयोद्वयमंशाजातिप्रमाणतः ।

अन्यनं चेन्निगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥

निर्दिष्टेऽर्थजातेषु साक्षी चेत् साक्ष्य आगतः ।

न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितम्वेत् ॥

यस्य शेषः प्रतिज्ञाऽर्थः साक्षिभिः प्रतिवर्णितः ।

सोऽजयी स्यादन्यनौतं साध्यार्थं न समाप्नुयात्‡ ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यत्रर्त्ताक्तौ भवेद्वधः,—इति ग्रन्थान्तरीय-
पाठस्तु समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तद्वि सत्याद्विशिष्यते,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु
पाठः समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यस्याशेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादि-
तम् । स जयी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात्,—इति ग्रन्था-
न्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

जनमभ्यधिकस्यार्थं विप्रयुयञ्च माचिणः ।

तदर्थानुक्तविज्ञेयमेष माचिविधिः स्मृतः"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

"सृणादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।

जने चाभ्यधिके चार्थे पोके माध्यं न सिध्यति ॥

देशं कालं धनं संख्यां माभं जात्याकृतौ वयः ।

विमं वदेद् यत्र माक्ष्ये तदनुक्तं विदुर्बुधाः"—इति ॥

कूटमाचिणमाह नारदः,—

"आवयित्वा ततोऽन्त्येभ्यः माचित्वं यो विनिष्कृते ।

भ विनेयो भगतरं कूटमाचो भवेद्भिः सः"—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

"न ददातीह यः माक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

भ कूटमाचिणां पापेस्तुल्योदण्डो न संव हि"—इति ॥

कूटमाचिणो दण्डमाह मनः,—

"लोभान्मोहात् भयान्नैश्यात् कामात्क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्वान्मभावाच्च माक्ष्यं वितथमुच्यते ॥

इत्थमेव पाठः सर्वत्र । तदणुक्तं, इति यस्यान्तर्गोचरात् पाठः
समीचीनः ।

† रूपं,—इति का० ।

‡ इत्थमेव पाठः सर्वत्र । दण्डेन चैव हि,—इति यस्यान्तर्गोचरात् पाठः
समीचीनः ।

एषामन्यतमत्वेन यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
 तस्य दण्डविशेषस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
 लोभात् सहस्रं दण्डस्तु मोहात् पूर्वं तु साहसम् ।
 भयादे मध्यमं दण्डो मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
 कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु द्विगुणं परम् ।
 अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णं वान्निश्चाच्छतमेव तु ॥
 एतानाहुः कूटमाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः ।
 धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनिघमाय च ॥
 कूटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणान् त्रीन् वणान् धार्मिको नृपः ।
 प्रवासयेद् दण्डयित्वा ब्राह्मणान्तु विवासयेत् ॥
 यस्य पश्येत्तु सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
 रोगार्त्तिज्ञातिमरणमृणं* दाप्यं दमश्च सः†—इति ॥

कात्यायनः,—

“सार्क्षी साक्ष्यं न चेद्भूयात् समन्दण्डं वहेन्नृणाम् ।
 अतोऽन्येषु विवादिषु त्रिशतं दण्डमर्हति”—इति ॥

बृहस्पतिः,—

“आहूतो यस्तु नागच्छेत् सार्क्षी रोगविवर्जितः ।
 क्षणं दमश्च दाप्यः स्यात् त्रिपञ्चात् परतस्तु सः ॥
 अपृष्टमत्यवचने पृष्टस्याकथने तथा ।
 साक्षिणश्च निरोद्ध्वया गच्छां दण्डाश्च धर्मतः”—इति ॥

* रोगोऽर्त्तिज्ञातिमरणमृणं—इति शा० स० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सप्त तु, वहेद्दणम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

साक्षिणामनेकविधावगाहान् विभजते वृक्षस्यतिः,—

“साक्षिदैधे प्रभूतास्तु ग्राह्याः सास्ये गुणान्विताः ।

गुणिवैधे क्रियायुक्ताः सास्ये तु शुचिमक्षराः”—इति ॥

मनुरपि,—

“न हि तं प्रतिगृह्णीयात् साक्षिदैधे नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिवैधे हिजोत्तमान्”—इति ॥

राक्ष्, कात्यायनेनोक्तम्,—

“साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादिनाम् ।

तेषामेकोऽन्यथावादो भेदात् सर्वे न साक्षिणः”—इति ॥

तत्र सर्वशब्देनान्यथावादिसहितानामेव बहूनामसाक्षित्वमुक्तं,
न पुनः केवलानामिति मन्तव्यम् । अन्यथा वैधे वृष्टनःमिति वचन-
विरोधात् । साक्षित्वे विशेषान्तरमात्रं नारदः,—

“द्वयोर्विद्वदन्तर्ये द्वयोः सत्यं न साक्षिणम् ।

पूर्वपक्षो भवेद् यथ्य भातयत तस्य साक्षिणः ॥

आधर्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवगाहवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः”—इति ॥

अत्रोदाहरणम् । धनं क. क्षेत्रं प्रतिग्रहेण प्राप्य भुक्त्वा त्यक्त्वा सकु-
टुम्बो देशान्तरं प्राप्तः । पुनरन्येन लब्धं भुक्त्वा । सोऽपि देशविप्रवा-
दिना देशान्तरं सकुटुम्बो गतः । पुनस्तौ द्वावपि चिरन्तनकाका-
पगमे स्ववृत्तिलोभेन स्वकीयमागत्य क्षेत्रम् । अन्योऽपि प्रतिजानीते :

* एतावन्मात्रमेव पश्यते सर्वेधे । अन्वेषे । सम तु, स्वकीयमागत्य क्षेत्र-
मेकः प्रतिजानीते नयवर्माख्येन मन्त्रे इत्तं मदीयमेवेतत् क्षेत्रम्,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

धर्मपालेन राज्ञा मह्यं दत्तं मदीयमेवेतत् क्षेमम् । अथ चैकस्त्रैवं
प्रतिज्ञा,—सत्यं नयवर्माख्येन दत्तम्, एतस्य हस्ताद्धर्मपालेनैतत् चेन्न
क्रयेण गृहीत्वा मह्यं दत्तम्,—इति । सन्ति च द्वयोरपि वादिनोः
साक्षिणः । तत्रेदमुक्तम्,—दयोर्विवदतोरर्थे—इति । अयमर्थः । यस्य
विवदमानस्य पूर्वपक्षो भवेत् ; पूर्वकालिकस्य दानस्य स्वत्वहेतुत-
योपन्यासेन यः पक्षो भवेत्, तस्य साक्षिणः सभ्यैः प्रष्टव्या भवेयुः ।
अन्यतरस्य साक्षिणश्च* । तेषामुत्तरकालदानसाक्षिणामसाक्षिप्राय-
त्वात् । यदा पुनरितरप्रतिज्ञा, तदाऽर्थवशेन एतस्य हस्तात् क्रीत्वा
मह्यं दत्तमित्यादि तु पूर्वदानोपन्यासपक्षस्याधर्मकिञ्चित्करत्वं भवेत्,
तदा पश्चात्प्रतिजानानस्य साक्षिणः । पूर्ववादिनः पूर्वपक्षेऽधरौभूते
भवन्त्युत्तरवादिनः,—इति । साक्ष्यमन्तरेण ज्ञानोपायानाह नारदः,—

“असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये षड्वादाः परिकीर्त्तिताः ।

उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः ॥

केशाकेशि गृहीतश्च युगपत्पारदारिकः ।

कुडालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ॥

तथा कुठारपाणिस्तु वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः ।

प्रत्ययचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकक्षरः ।

असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्”—इति ।

शङ्खलिखितावपि । “केशाकेशिगृहणात् पारदारिक उल्का-
हस्तोऽग्निदग्धा शस्त्रपाणिर्घातकः लोपहस्तश्चोरः”—इति । साक्षि-
निरूपणोपसंहारपुरःसरं लिखितनिरूपणं करोति बृहस्पतिः,—

* अत्र, न प्रष्टव्याः,—इति भवितुमुचितम् ।

“माक्षिणामेव” निर्दिष्टः सञ्ज्ञालक्षणनिश्चयः ।

लिखितस्याधुना वस्मि विधानमनुपूर्वशः ॥

अष्टणादिकेऽपि* भूमये भ्रान्तिः भ्रमयते यतः ।

धात्राऽनराणि सृष्टानि पञ्चाक्षरान्यतः पुरा ॥

देशाधारयुतं वर्षमाभपचादिष्टुद्धिमत् ।

अणिमाक्षिलेखकानां हस्ताङ्गं लेख्यमुच्यते ॥

राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा ।

लेख्यञ्च त्रिविधं प्रोक्तं वित्तस्तद्वत् द्विधा पुनः†—इति ॥

एतत्तयं द्विविधेन संवृत्ताति वसिष्ठः, -

“लौकिकं राजकीयञ्च लेख्यं विशाङ्गिलक्षणम्”—इति ।

तयोरेवान्नरभटानाञ्च वृत्त्यतिः,—

“भागदानक्रयाधानमंविद्धामक्षणादिभिः ।

मप्रधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजगामनम् ॥

भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरूपा तु परस्परम् ।

कुर्वन्ति भागपत्राणि भागलेख्यं तदुच्यते ॥

भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्वन् सन्दर्भकालिकम् ।

अनाच्छेदमनाद्याय्यं दानलेख्यञ्च न विदुः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, माक्षिणामेष,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† बाणमासिकेऽपि,—इति सन्धान्तरे पाठः ।

‡ वित्तं तद्वद्धा पुनः,—इति का० ।

§ स्वरूपास्तु,—इति शा० स० ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्यात्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

गृह्येचादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।
 पत्रङ्कारयते यत्र* क्रयलेख्यं तदुच्यते ॥
 जङ्गमं स्थावरं बद्धं यत्र लेख्यं करोति यः ।
 गोप्यं भोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यन्तु तन्मतम् ॥
 ग्रामादिसमयात् कुर्यात् मतं लेख्यं परस्परम् ।
 राजाविरोधिधर्मार्थं संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥
 वस्त्राभूषणैः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत् ।
 कर्माणि ते करोमीति वासपत्रं तदुच्यते ॥
 धनं वस्त्रा गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् ।
 उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तं ऋणलेख्यं मनौषिभिः ॥
 दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपत्रे पटेऽथ वा ।
 शासनं कारयेत् धर्मे स्थानवंग्यादिसंयुतम् ॥
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभाव्यविवाजितम् ।
 चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम् ॥
 दातुः पालयितुः† स्वर्गं कर्तुर्मरकमेव च ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥
 समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यक्षाक्षरान्वितम् ।
 दानमेवेति लिखितं सन्धिविग्रहलेखकैः ॥

* यत्तु,—इति ग्रन्थान्तरोयः पाठः समीचीनः ।

† गोप्यं,—इति का० ।

‡ स्थानपञ्चादिकं युतम्,—इति शा० स० ।

§ पालयतः,—इति का० ।

एवंविधं राजहृतं शामनं समुदाहृतम् ।

देशादिकं यद्य राजा लिखितम् प्रयच्छति ॥

सेवाशौचादिना तुष्टः प्रमादलिखितम् तत् ।

पूर्वाक्षरक्रियापादनिर्णयान्तं यदा नृपः ।

प्रदद्यात् जयिने लेख्यं जयपत्रं तद्व्यति—इति ॥

यत्तु पूर्वमुदाहृतं. “लिखितं दशधा स्मृतम्”—इति । तत्तु
विशदं सम्यक्तं*, लौकिकस्य सप्तविध्यात् राजपत्रस्य चिबिधत्वात् ।
शामनमेकं, जयपत्रं द्वितीयं. राजः शामनपत्रयोरेकीकरणे। ततोचं
द्रष्टव्यम् । वमिष्ठस्तु तयोर्भेदमाश्रित्य चातुर्विध्यमाह.—

“शामनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम् ।

आज्ञापनं प्रमादोक्त्य राजकीयं चतुर्विधम्”—इति ॥

शामनजयपत्रे पूर्वमुदाहृते । तच्च शामने विशेषमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दत्त्वा भूमिं निवन्धं वा कृत्वा लेख्यम् कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः”—इति ॥

अत्र निवन्धो वाणिज्याधिकारिभिः प्रतिवर्षं प्रतिमामस्य किञ्चि-
द्भुनमस्यै बाह्याणामस्यै देवतायै वा दयमित्यादि प्रभुसमय-

* समन्वितं,—इति शा० सू० । सम तु, सप्रत्रं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, आज्ञापनादपत्रयोरेकीकरणे,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

लभ्योऽर्थः । अत्र यद्यपि धनदातृत्वं वाणिज्यादिकर्तृत्वं, यद्यपि निबन्धकर्तृत्वेव पुण्यं; तदुद्देशेनैव तत्प्रवृत्तेः* । व्यासोऽपि

“राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रहलोचनः ।

ताम्रपट्टे पटे वाऽपि प्रलिखेद्राजशासनम् ।

क्रियाकारकसम्बन्धं समासार्थक्रियाऽन्वितं ॥

क्रियाकारकयोः सम्बन्धो यस्मिन् शासनं तत्क्रियोक्तम् । समा-
सार्थक्रियाऽन्वितं; सङ्क्षिप्तार्थं, क्रियया समासक्रियया समन्वितमित्यर्थः ।

तत्र लेखनीयार्थमाह शासनवत्त्वम्, —

“विलिखेदात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ।

प्रतिग्रहपरीमाणं दानभेदोपवर्णनम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“सर्वधर्मासु परमं धर्ममात्मोपलक्षितम् ।

प्रतिग्रहौघाद्यादिसगोत्रब्रह्मचारिकम् ॥

स्थानं वंशासुर्वधम् । देशं ग्राममुपागतम् ।

ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्मान्यान्धिकृतान् लिखेत् ॥

कुटुम्बिनायका यस्य दूतवैद्यमहत्तराः ।

ते च चण्डालपथ्यन्ताः सर्वान् सम्बोधयन्निति ॥

मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूत्रवे ।

* तदुद्देशेनैव तदुद्दिष्टं प्रवृत्तेः,—इति शा० । सम तु, तदुद्देशेनैव
तत्प्रवृत्तेः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वंश्यानुपूर्वम् च,—इति का० ।

दत्तं मयाऽमुकीयाय दानं सप्तशतारिणैः"—इति ॥

अपरमपि विशेषं स एवाह,—

“सन्निवेशं प्रमाणञ्च स्वहस्तञ्च लिखेत् स्वयम् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्याप्यमुकस्य महौपतेः ॥

सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां

काले काले पालनीयो भवद्भिः* ।

सर्वानेतान् भाविनः पार्थिवेन्द्रान्

भूयोभूयो याचते रामचन्द्रः"—इति ।

अथपत्रे विशेषमाह व्यासः,—

“व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राङ्निवाकतः ।

अथपत्रं ततो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

जङ्गमं श्वावरं येन परीक्ष्याणात्मसाक्षतम् ।

नानाऽभिशापसन्दिग्धे यः सम्यक् विजयी भवेत् ॥

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् ।

पूर्णान्तरक्रियापादं† प्रमाणं तत्परौष्ठणम् ॥

निगदं स्मृतिवाक्यञ्च यथा सम्यक्निश्चितम् ।

* एतदनन्तरं, तस्मै राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् । पूर्वपूर्व-
क्रियायुक्तं प्रमाणं तत्परेदिभिः,—इत्ययं श्लोकः का० शा० पुस्तक-
योर्दृश्यते ।

† इत्यमेव सर्वत्र पाठः । मम तु, पूर्वोत्तरक्रियापादं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

एतत् सर्वं समासेन जयपत्रे विलेखयेत्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि.—

“प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्क*मुद्रितं राजमुद्रया ।

सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम्”—इति ॥

जयपत्रभेदमाह कात्यायनः,—

“अनेन विधिना लेख्यं पञ्चात्कार्यं विदुर्बुधाः ।

तिरस्कारक्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥

पञ्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ।

अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां विधीयते ॥

वृत्तानुभावासन्दिग्धां तच्च स्याद्राजपत्रकम्”—इति ॥

आज्ञाप्रज्ञापनापत्रयोर्लक्षणमाह वसिष्ठः,—

“आज्ञाप्रज्ञापनापत्रे द्वे वसिष्ठेन दर्शिते ।

सामन्तेष्वथ मृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ॥

कार्यमादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ।

श्रुत्तिकपुरोहिताचार्यसामान्येन्तर्हितेषु तु ।

कार्यं निगद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनं यतः†”—इति ॥

जानपदमपि पत्रं पुनर्यासेन निरूपितम्,—

“लेख्यं जानपदं लोके प्रसिद्धस्थानलेखकम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, हस्ताङ्क,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† यत्तानुवादसंसिद्धं,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मतम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

राजवंशक्रमयुतं वर्षमासार्थवासरैः* ॥

पितृपूर्वं नामजातिज्ञातिकर्णिकयोर्लिखेत्† ।

द्रव्यभेदप्रमाणञ्च वृद्धिद्वयोभयसम्प्रताम्"—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“कालं निवेश्यां राजानं म्यानं निवसनं तथा ।

दायकं याचकं चैव पितृनाम्ना च संयुतम् ॥

जातिं गोचरञ्च शास्त्राञ्च द्रव्यमाधिं समञ्जकम् ।

वृद्धिग्राहकहस्तञ्च विदितार्था च साक्षिणौ"—इति ॥

याचकहस्तनिवेशनप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यत्पत्रोपरि लिखितम्"—इति ॥

ऋणिवत् साक्षिभिरपि स्वहस्तनिवेशनं कर्तव्यमित्याह सएव,—

“साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते ममाः ॥

उभयाभ्यर्थितेनैव मया ह्यमुकस्यनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकस्त्वन्ततो लिखेत्"—इति ॥

पूर्वं लौकिकलिखितन्तु वृत्तस्यतिना सप्तविधत्वं दर्शितं, आगन्तु

प्रकारान्तरेणाष्टविधत्वमाह,—

* वर्षमासार्द्धवासरैः,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पितृपूर्वं नाम जातिं घनिकार्थिक-
योर्लिखेत्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निवेश्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, लिखितस्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“चीकरञ्च* स्वहस्ताच्च तथोपगतसंज्ञितम् ।

आधिपत्रं चतुर्थं तु पञ्चमं क्रयपत्रकम् ॥

षष्ठम् स्थितिपत्राख्यं सप्तमं सन्धिपत्रकम् ।

विशुद्धिपत्रकं चैव अष्टधा लौकिकं स्मृतम्”--इति ॥

तेषां लक्षणमुच्यते । तत्र संग्रहकारः,—

“चीकरं नाम लिखितं पुराणैः पौरलेखकैः ।

अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टं यथासम्भवसंस्कृतैः ॥

स्वकीयैः प्रतिनामाद्यैरर्थिप्रत्यर्थिसाक्षिणाम् ।

प्रतिनामभिराक्रान्तं पत्रं प्रोक्तं स्वहस्तवत् ।

स्पष्टावगमसंयुक्तं यथास्मृत्युक्तलक्षणम्”--इति ॥

कात्यायनः । “पावकेन स्वहस्तेन लिखितं पावकेनाभ्युपगतं
लेख्यमुपगताख्यं विज्ञेयम्” । नारदः,—

“आधिहृत्वा तु यद्रूपं प्रयुक्तं तत् स्मृतं बुधैः ।

यत्तत्र क्रियते लेख्यमाधिपत्रं तदुच्यते”--इति ॥

अन्याधिलेख्ये विशेषमाह प्रजापतिः,—

“धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद् यदि ।

ज्ञात्वा तदन्याधिलेख्यं पूर्वं वाऽस्य सनर्पयेत्”--इति ॥

पितामहः,—

“क्रीते क्रयप्रकाशार्थं द्रव्ये यत् क्रियते कश्चित् ।

* ‘चीकर’ स्थाने, ‘चीरक’—इति पठ्यते का० पुस्तके । एवं परञ्च ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भम तु, पावकेन स्वहस्तेन वा,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

विक्रेचनुमतं केतुर्ज्ञेयं तत् क्रयपत्रकम् ॥

पुरःसरश्रेणिगणा यत्र पौरादिकस्थितिः ।

तत्सिद्ध्यर्थन्तु यत्नेऽख्यं तद्ववेत् स्थितिपत्रकम् ॥

उत्तमेषु ममस्तेषु अभिशापे समागते ।

वृत्तानुवादलेख्य यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् ॥

अभिशापे समुत्तीर्णं प्रायश्चित्ते कृते जने ।

विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं तेभ्यः* साक्षिसमन्वितम्—इति ।

अन्यदपि लेख्यमाह कात्यायनः—

“सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“द्वर्णं पाटयेत् पत्रं शुद्धौ चान्यत् कारयेत्”—इति ।

लेख्यस्य प्रयोजनमाह भरुषिः—

“स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दानपत्रकम् ।

प्रतिग्रहे च कृते च नालेख्या सिद्ध्यति क्रिया”—इति ।

लिप्यनभिज्ञस्त्वन्येन लेखयेदित्याह नारदः—

“अलिपिज्ञः क्षणी यः स्यात् लेखयेत् स्वमतम् सः ।

साक्षी वा साक्षिणोऽन्ये वा सर्वमाक्षिसमीपतः”—इति ।

पत्रनाशादौ पत्रान्तरं लेख्यमित्याह याज्ञवल्क्यः—

* तेभ्योऽसाक्षिसमन्वितम्,—इति शा० ।

इति इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साक्षी वा साक्षिणोऽन्ये,—इति यस्यान्तरी-

यस्तु पाठः समीचीनः ।

“देशान्तरस्थे दुर्लेखे गृष्टे मृष्टे हते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा क्लिप्ते लेख्यमन्यत्तु कारयेत्”—इति ।

यच्च नारदेनोक्तम्,—

“लेख्ये देशान्तरे न्यस्ते ग्रीर्णे दुर्लिखिते हते ।

सतस्तत्कालकरणमसतोदृष्टदर्शनम्”—इति ।

तद्वनदानोद्यतश्छणिकविषयम् । लेख्यपरीचामाह वृहद्वृह-
स्पतिः,—

“विविधस्यापि लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।

छणिसाक्षिलेखकानां हस्तात् संशोधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“राजाज्ञया समाह्वय यथान्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥

वर्णवाच्यक्रियायुक्तमसन्दिग्धस्फुटाक्षरम् ।

अक्षौनक्रमचिह्नञ्च लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यस्य प्रामाण्यस्य सिद्धिमाह सएव,—

“लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्मृतस्तान्यकृतं तथा ।

असाक्षिमत्साक्षिमञ्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः”—इति ।

देशस्थितिर्देशाक्षरः । स्मृतस्तकृते विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विनाऽपि साक्षिभिर्लेख्यं स्मृतस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं बललोपाधिकृतादृते”—इति ।

* वृहद्वृहदर्शनम्,— इति शा० । सतस्तत्कालहरणमसतो वृहद्वृहदर्शनम्,—

इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

परस्त्वहते विशेषमाह सएव,—

“वादिनामभ्यनुज्ञातं लेखकेन समाक्षिकम् ।

लिखितं सर्वकार्येषु तत्प्रमाणं स्मृतं बुधैः”—इति ।

आधिपत्रे नारद आह,—

“देशाचाराविरुद्धं यत् वक्तादिविधिलक्षणम् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तप्रक्रमाक्षरम्”—इति ।

लेख्यदोषमाह कात्यायनः,—

“स्थानभ्रष्टाः सकान्तिस्था मन्दिग्धालवणश्रुताः ।

तोयसंस्थापिता वर्णा कूटलेख्यं तदा भवेत् ॥

देशाचारविरुद्धं यत् मन्दिग्धं क्रमवर्जितम् ।

कृतमस्त्रामिना यच्च माध्यक्षीनस्य दृश्यति”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“यच्च काकपदाकीर्णं तन्मेख्यं कूटतामियात् ।

विन्दुमात्राविहीनं यत् महितं महितञ्च तत्”—इति ।

वृहस्पतिः,—

“दूषितो गह्वितः साक्षी यत्रैकोऽपि निवेशितः ।

कूटलेख्यन्तु तत्राङ्गुलीखको वाऽपि तद्विधः ॥

मुमूर्षुधनलुब्धार्त्तसोन्मत्तव्यमनातरैः ।

तत् सोपाधिवशात्कारकृतं लेख्यं न सिद्ध्यति ॥

अत्युज्ज्वलं चिरकृतं मलिनश्चान्यकालिकम् ।

भग्नोत्सृष्टाक्षरयुतं लेख्यं कूटत्वमाप्नुयात्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं तु यत् ।
तदप्रमाणं लिखितमथोपाधिकृतं तथा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“साक्षिदोषात् भवेद्दुग्धं* पत्रं वै लेखकस्य वा ।
धनिकस्यापि वै दोषात् तथा वा ऋणिकस्य च”—इति ।

दोषोद्भाषयितृन् स एवाह,—

“प्रमाणस्य हि ते दोषाः† वक्तव्यास्ते विवादिनः ।
गूढाः सुप्रकटाः सभ्यैः कार्ये शास्त्रप्रदर्शनात्”—इति ॥

उद्भावनप्रकारांश्च स एवाह,—

“साक्षितेखनकर्त्तारः कूटतां यान्ति वादिनः ।
तथा दोषाः प्रयोक्तव्या दुष्टे लेख्यं प्रदुष्यति ॥
न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा ।
एवं प्रत्यर्थिनोक्तेन कूटलेख्यं प्रकीर्तितम् ॥
तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।
मिथ्याऽभियोगे दण्ड्यः स्यात् साध्यार्थादपि हीयते”—इति ।

अनन्तरभाविराजकृत्यमाह वृहस्पतिः,—

“तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।
एवं दृष्टं नृपस्थाने यस्मिन् तद्धि विशार्यते ॥
विमृश्य ब्राह्मणैः सार्द्धं वक्तृदोषाच्च निश्चितम्”—इति ।

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, भवेद्दुग्धं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्थमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ये दोषाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आह सएव,--

“दातुर्लक्ष्ये महम्मन्तु ऋणिको यदि गिह्नुते ।

यत्रस्थमः क्षिभिवोऽपि जेवकस्य मतेन च”--इति ।

निश्चयं कुर्यादिति शेषः । मन्दिमधलेष्ये निर्णयमात्रं याजवल्क्यः,--

“मन्दिमधलेष्यशुद्धिः स्यात् स्वहमनिश्चितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नमन्यागमहेतुभिः”--इति ।

नारदोऽपि, -

“यन् मात्रिमंशये क्षेपे भवामृतकृते वदित् ।

तत् स्वल्पमद्विधाचिह्नप्राप्तियुक्तिभिर्मन्त्रेण”--इति ।

तृप्त्यतिशयोक्तः, -

“विनिश्चयस्य लक्ष्यस्य भ्राज्जिः मन्त्रायते वदा ।

ऋणिमभिलेखकानां जप्तासमोभयवत्”--इति ।

कात्यायनः, -

“अथ पञ्चालराष्ट्रे जेवके मन्त्रं प्राचक्षिमाः ।

तत् स्वल्पमद्विभिर्लेखां तदुपदेत न संनयः ॥

ऋणिमभिलेखकैश्च जीवतां वा यतः ॥ १ ॥

तत् स्वल्पमनेरये, यन्मन्त्राविनिर्णयः ॥

समुद्रेऽपि यद्वा क्षेपे भवताः भवे च तं म्रियताम् ।

लिखितं तत् प्रमाणं तु म्रियेद्यपि हि तेषु च”--इति ।

विश्वरूपि,--

“यत्रर्णी धणिको वाऽपि जालो वा जेवकोऽपि वा ।

म्रियते तत्र तज्जेख्यं तत्स्वहस्तैः प्रमाधयेत्”--इति ।

निराकरणे व्यवस्थितानि साधनान्याह कात्यायनः,—

“लिखिते लिखितं नैव स* साक्षी साक्षिभिर्हरेत् ।
 कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्यात् लेखकस्य च पत्रकम् ॥
 आद्यस्थां निकटस्थस्य यच्छक्तेन न याचितम् ।
 शुद्धर्णशङ्कया† तत्तु लेख्यं दुर्बलतामियात् ॥
 लेख्यं विंशत्समाऽतीतमदृष्टाश्रावितञ्च यत् ।
 न तत्सिद्धिमवाप्नोति तिष्ठत्सपि हि साक्षिषु ॥
 प्रयुक्ते शान्तिस्त्राभे तु लिखितं यो न दर्शयेत् ।
 न वाच्यते च क्षणिकं न तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

भारदोऽपि,—

“योऽश्रुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारार्थमागतम् ।
 न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्सपि हि साक्षिषु ॥
 मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
 तदप्यपार्थं लिखितं क्षणत्वाच्चेश्वराश्रयात्‡ ॥
 अदृष्टाश्रावितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, आद्यस्थस्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धर्णशङ्कया,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ऋते त्वाधेः स्थिराश्रयात्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

अतथालम्बकश्चैव बलं कालं न सिद्ध्यति"—इति ।

लेख्यहानेरपवादमाह रुद्रस्पतिः,—

“उन्मत्तजडमूकानां राजभीतिप्रवामिनाम् ।

अप्रगल्भयात्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यशुद्धिप्रकारमाह नारदः,—

“दर्शितं प्रतिकालं यत् तथा तु आवृतं च यत् ।

न लेख्यमिद्धिः सर्वत्र क्षणिष्यपि हि साक्षिषु” ॥

कात्यायनोऽपि,—

“निर्दोषं प्रथितं यत्तु लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात् ।

यथादृष्टं भ्रष्टं दोषं नोक्तवान् क्षणिको यदि ॥

ततो विंशतिवर्षाणि क्रौतं पत्रं स्थितम्भवेत् ।

शक्यस्य सन्निधावर्था यस्य लेख्येन भुज्यते ॥

वर्षाणि विंशतिं यावत् तत्परं दोषवर्जितम् ।

अथ विंशतिवर्षाण्यधिकं भुक्तिः सुनिश्चिता ॥

न लेख्येन तु तत्सिद्धं लेख्यदोषविवर्जितम् ।

मौमाविवादे निर्णीते मौमापत्रं विधीयते ॥

तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिः ।

आधानमहितं यत्रा क्षणं लेख्यं निवर्णितम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । लेख्यं सिध्यति सर्वत्र सत्येवपि च साक्षिषु,

इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† पत्रं,—इति स० शा० ।

मृतः साक्षी प्रमाणन्तु स्वल्पभोगेषु तद्विदुः ।

प्राप्तं वाऽनेन चेत् किञ्चिदायञ्चात्र निरूपितम् ॥

विनाऽपि मुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ।

*यदि लब्धं न चेत् किञ्चित् प्रज्ञप्तिर्वा कृता भवेत् ।

प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः*--इति ।

लेख्यानां मिथोविरोधे बाध्यबाधकमाह व्यासः । “स्वहस्तका-
ज्ञानपेतं समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम्”--इति ।
साक्षाद्यमभवे क्षारीतः,—

“न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः”--इति ।

प्रजापतिः,—

“स्वनामगोत्रैस्तत्तुल्यं रूपं लेख्यं क्वचिद् भवेत् ।

अगृहीतधने तत्र कार्यं दिव्येन निर्णयः”--इति ।

कृत्स्नदानासमर्थं प्रति याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेत् दत्त्वा तदृणिको धनम् ।

धनिकोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्”--इति ।

लेख्यदोषमनुद्धरतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च पत्रकम् ।

न चेत् शुद्धिं नयेत् कूटं स दाप्यो दण्डमुत्तमम्”--इति ।

साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च प्रति कूटोक्तौ उक्तविधां यो वादी
कूटशुद्धिं न नयेत्, स उक्तममाहमं दण्ड इत्यर्थः । स्यावरादौ तु
विशेषमाह सएव,—

“स्यावरे विक्रयाधाने लेख्यं कृतं करोति यः ।

असम्यग्भावितः कार्यो जिह्वापाण्डुप्रिवर्जितः” ॥

अन्यलेख्यावारके याते* लेख्यागमनकारणमुद्भावनौयमित्याह
व्यासः,—

“पश्चाद्यस्य कृतं लेख्यमन्यस्ते प्रदृश्यते ।

अवश्यं तेन वक्तव्यं पत्रस्यागमनं ततः”—इति ।

नारदोऽपि—

लेख्यं यवान्यनामाङ्गं वाद्यन्तरकृतं भवेत् ।

विवक्ष्य वैपरीत्यं तत्सर्वैर्गागमहेतुभिः”—इति ।

इति लेख्यप्रकरणम् ।

लिखितोपसंहारपुरःसरभुक्तिमुपक्रमते दृढस्यतिः,—

“एतद्विज्ञानमाख्यातं साक्षिणां लिखितस्य च ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सप्त तु, अन्यलेख्यं अन्यकृतं याते,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सप्त तु, विविच्य ते परीक्ष्यम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सप्त तु, एतद्विज्ञानमाख्यातम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

साम्प्रतं स्थावरप्राप्तेर्भुक्तेश्च विधिरुच्यते"--इति ।

तत्र स्थावरप्राप्तिनिमित्तानि स एवाह,--

“विद्यया क्रयबन्धेन* शौर्यभार्याऽन्वयागतम् ।

सपिण्डस्याप्रजस्यांशं स्थावरं सप्तधोच्यते"—इति ।

नारदोऽपि,—

“लब्धं दानक्रियाप्राप्तं शौर्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजाज्जातं षड्विधस्तु धनागमः"—इति ।

आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यमित्याह हारौतः,—

“न मूलेन विना शाखा अन्तरीक्षे प्ररोहति ।

आगमस्तु भवेन्मूलं भुक्तिः शाखा प्रकीर्त्तिता"—इति ।

नारदोऽपि,—

“आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् ।

अविशुद्धागमोभोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति"—इति ।

आगमवद्दीर्घकालत्वादिकमपि भुक्तेः प्रामाण्यकारणमित्याह

नारदः,—

“आगमोदीर्घकालश्च विच्छेदोपरबोधितः† ।

प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पञ्चाङ्गोभोग इव्यते"--इति ।

अन्यतराङ्गस्य वैकल्ये भोगस्य प्रामाण्यं नास्तीति आह

नारदः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रयबन्धेन,—इति पाठः प्रतिमाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निश्चिद्रोऽन्यरवोष्णितः,—इति ग्रन्थान्त-
रीयपाठस्तु सम्यक् ।

“सम्भोगं केवलं यस्तु कौर्त्तयेन्नागमं कश्चित् ।

भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु नृत्तरः”-इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“प्रणष्टागमलेख्येन भोगाकूढेन वादिना ।

कालः प्रमाणं दानञ्चाकीर्त्तनीयाधिमंसदि” इति ।

पञ्चाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ साधनौगमित्याह मंसहकारः,—

“भुक्तिप्रसाधने मुख्याः प्रथमन्तु कृषौबलाः ।

ग्रामण्यः क्षेत्रसामन्तास्तत्सौमापतयः क्रमात् ॥

लिखितं साक्षिणोभुक्तिः क्रियाः क्षेत्रगृहादिषु ।

आगमे क्रयदानादौ प्रत्याख्याते चिरकाले”-इति ।

क्रयदानादावागमे प्रतिवादिना प्रत्याख्याते सति लिखितमा-
चिभुक्तयः क्रियाः प्रमाणम् । भुक्तिर्भेदमाह कात्यायनः,—

“भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता मागमाऽनागमा तथा ।

त्रिपुरुषी स्वतन्त्रा तु भवेदन्त्या तु बागमा”-इति ।

पुरुषत्रयानुगता भुक्तिरागमानुपन्यासेऽपि प्रमाणम् । स्वन्त्या तु
भुक्तिरागमसहितैव प्रमाणम् । एतदेव* वृक्षस्थितिः,—

“भुक्तिस्त्रिपुरुषी यत्र चतुर्थं सम्प्रवर्त्तिता ।

तद्भोगः स्थितरां याति न पृच्छेदागमं कश्चित् ॥

अनिषिद्धेन यद्भुक्तं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्त्रिपुरुषी यतः” ॥

“तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्तत्र गरीयसी”-इति वा पाठः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतदेवाह,—इति पाठः प्रतिभाति ।

त्रिपुरुषभोगेन षष्टिसंवत्सरादयः उपलक्ष्यन्ते । अतएव व्यासः,—

“पूर्वाणि*विंशतिं भुक्त्वा स्वामिनाऽव्याहता सती ।

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥

त्रिपुरुषी त्रिगुणिता तत्र नान्वेद्य आगमः”—इति ।

बृहस्पतिर्नवतिसंवत्सरानुपलक्षयति,—

“पितामहो यस्य जीवेज्जीवेच्च प्रपितामहः ।

त्रिंशत् समा या तु भुक्तिः† सा भुक्तिर्व्याहता परैः ॥

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ।

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा परतः सा चिरन्तनी‡”—इति ।

स्मृत्यन्तरे पञ्चत्रिंशद्वर्षाणि पौरुषोभोग इत्युक्तम्,—

“वर्षाणि पञ्चत्रिंशत् पौरुषोभोग उच्यते”—इति ।

यदि विंशतिवर्षः पौरुषोभोगः, यदि वा त्रिंशद्वर्षः, पञ्चत्रिंश-
द्वर्षा वा, सर्वथाऽपि त्रिपुरुषभोगेन तत्करणयोग्यः कालउपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,—

“स्मार्त्तं काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिथ्यते ।

अस्मार्त्तंऽनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुषागता”—इति ।

अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेन आगमाभावनिश्चया-
सम्भवात् । एतदुक्तं भवति । स्मरणयोग्ये पञ्चाशदधिकशतवर्षपर्यन्ताती-
तकालमध्ये प्रारब्धा भुक्तिस्त्वेतत्सारप्रमाणावगममूलैव स्वत्वे प्रमाणम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । वर्षाणि,—इति ग्रन्थान्तरीयपाठस्तु सम्यक् ।

† त्रिंशत्समायान्तु मुक्तौ,—इति शा० ।

‡ स्याच्चिरन्तनी,—इति का० ।

तन्मूलसागमाभावाद्*योग्यानुपलब्ध्या बाध्यमानत्वात् । स्मरणायोग्ये
पुनः पञ्चाशदधिकशतवर्षातीतकालात् प्राचीनकाले प्रारम्भा स्म-
कालदार्ढ्यावसितागममूलिका विनाऽपि मानान्तरागतसागममूलता
स्वत्वे प्रमाणमिति । अस्मात्तेऽपि काले अनागमस्यतिपरम्परायां
सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव नारदः,—

“अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बह्वन्यन्दशतान्यपि ।

चोरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः”—इति ।

निश्चितानागमः स्वभोगस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्याहितं हृतन्यस्तं बलावष्टब्धयाचितम् ।

अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेतेऽप्यागमं विना”—इति ।

अन्याहितं अन्यस्मै दातुमर्पितम् । हृतमाहृतम् । न्यस्तं निक्षिप्तम् ।
बलावष्टब्धं राजप्रसादादिवलावष्टब्धेन भुक्तम् । याचितं परकीय-
मलङ्काराद्यर्थमानौतम् । मन्वन्तेऽपि,—

“या राजक्रोधलोभेन कलान्ध्यायेन वा हृता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा भिद्भिर्मवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम्,—

“अन्यायेनापि यद् भुक्तं पित्रा पूर्वतरेस्त्रिभिः ।

न तत् शक्यं पराहर्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम्”—इति ।

एतच्च अन्यायेनापि भुक्तमाहर्तुमशक्यम्, किं पुनर्न्यायेन
भुक्तमित्येतत्परम् । शासनविरोधे भुक्तेरप्रामाण्यमाह वृहस्पतिः,—

“यस्य त्रिपुरुषौ भुक्तिः पारम्पर्यक्रमागता ।

* तन्मूलसागमाभावाद्,—इति शा० ।

न सा चालयितुं शक्या पूर्विकाच्छामनादुते”—इति ।

यत्तु पितामहेनोक्तम्,—

“खहस्तादागमपदं तस्मात्तु नृपशासनम् ।

ततस्त्रैपुरुषो भोगः प्रमाणान्तरमिष्यते*”—इति ।

तत्प्रवाहपरम्परया तत्प्रसिद्धा निश्चितागमभोगविषयम् । सत्य-
विच्छेदे† सागमा भुक्तिः प्रमाणमित्याह वृहस्पतिः,—

“भुक्तिर्बलवती शास्त्रे ह्यविच्छिन्ना चिरन्तनी ।

विच्छिन्नाऽपि हि सा ज्ञेया या तु पूर्वप्रसाधिता”—इति ।

चिरन्तनायाः भुक्तेः कचिदपवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य चक्षुः तमुद्धरेत् ।

त तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“अथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण सोऽर्थः शोधः स्यान्न तद्भोगान्निवर्त्तयेत्‡”—इति ।

अनुद्धारे त्वभियुक्तस्यैव दण्डो न तत्पुत्रादेः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“आगमस्तु कृतो येन स दण्डस्तमनुद्धरन् ।

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, प्रमाणान्तरमिष्यते,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, सत्यपि विच्छेदे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ तद्भोगमात्राद्धेतोर्व्यवहारं न निवर्त्तयेदित्यर्थः । न तं भोगो निव-
र्त्तयेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यज्ञानिस्तयोरपि"--इति ।
 एतदेवाभिप्रेत्य कात्यायन आह,--
 "आहर्त्ता युक्तभुक्तोऽपि" लेख्यदोषान् विशेषयेत् ।
 तत्सुतो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषांस्तु नाप्नुयात्"--इति ।
 त्रिपुरुषेषु व्यवस्थितं साधकं क्रमेण दर्शयति नारदः,--
 "आदौ तु कारणं भुक्तिर्मध्ये भुक्तिस्तु मागमा ।
 कारणं भुक्तिरेवैका सन्नता या चिरन्तनी"--इति ।
 अचरार्यस्तु संयज्ञकारेण दर्शितः,--
 "कृतागमस्योक्तकाले भुक्तेश्च प्रभुरागमः ।
 तस्यैवाथ तृतीयस्य प्रभुर्भुक्तिस्तु मागमा ।
 भुक्तिर्या मा चतुर्थस्य प्रमाणं सन्नता महत् ।
 परित्यक्तागमा भुक्तिः केवलैव प्रभुर्मता"--इति ।
 कश्चित् भुक्तेरेव प्राप्स्यमितराभ्यामित्याह कात्यायनः,--
 "रथ्यानिर्गमनद्वारे जलवाहादिसंश्रये ।
 भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात् प्रमाणेष्विति निश्चयः"--इति ।
 नारदोऽपि,--
 "विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्सुपि हि मालिषु ।
 विशेषतः स्यावरेषु यत्र भुक्तं न तत् स्थिरम्"--इति ।
 सम्बर्त्ताऽपि,--

* युक्तभुक्तेऽपि,--इति शा० ।

† प्रभुर्भुक्तिः स्मृतागमा,--इति का० ।

“त्यज्यमाने गृह्ये विद्यमाने तु राजनि ।

भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य न लेख्यं तत्र कारणम्”--इति ।

एतच्च लेख्यवैयर्थ्यकथनार्थमुक्तं, न पुनर्भोक्तुः स्वामित्वप्रतिपाद-
नार्थम् । तस्य भोगमात्रेण स्वामित्वाभिद्धेः । अपहारेणापि भोगस-
म्भवात् । अतएव कात्यायनः,—

“नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्रा तत्सुतेन वा ।

पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मा व्यवस्थितः”--इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी”--इति ।

यदपि प्रजापतिनोक्तम्,—

“दानकालाद्यदाऽऽरभ्य भुक्तिर्यस्य विधातिनी ।

समा विंशत्यवधिका तस्यान्तं न विचारयेत्”--इति ।

तदेतदासेधमकुर्वतां फलहानिविषयम् । न तु भूहानि-
विषयम् । यस्मात् तत्कालोपलक्षितभुक्तेरेव तत्र प्रामाण्यात् । अतएव
वृहस्पतिः,—

“त्रिपुरुषं भुज्यते येन समं भूरवारिता ।

तस्य नैवापहर्त्तव्या क्षमालिङ्गेन चेदयम्”--इति ।

आर्धादिपञ्चकस्य न फलहानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* क्षमालिङ्गेन चेदयदा,—इति का० । समं तु, क्षमालिङ्गं न चेदयम्,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

“आधिसौमोपनिषेपजडबालधनेर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि”—इति ।

मनुरपि,—

“आधिः सौमा बालधनं निषेपोपनिधिस्त्रियः ।

राजस्त्रं श्रोत्रियद्रव्यं नोपभोगेन नश्यति”—इति ।

श्रोत्रियग्रहणमन्यामक्तोपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“ब्रह्मचारी चरेत् कश्चित् व्रतं षट्त्रिंशदाब्दिकम् ।

अर्थार्थौ चान्यत्रिषये दीर्घकालं चरेन्नरः” ॥

समावृत्तो व्रतो कुर्यात् स्वधनान्वयणं ततः ।

पञ्चाशदाब्दिको भोगः तद्धनस्यापहारकः ॥

प्रतिवेदं द्वादशाब्दः कालो विद्यार्थिनां स्मृतः ।

शिल्पविद्यार्थिनाञ्चैव यद्वर्णान्तः प्रकीर्तितः ॥

सुहृद्भिवन्धुभिश्चैषां यत्स्वं भुक्तमपश्यताम् ।

नृपापराधिनां चैव भवेत् कालेन शोचते”—इति ॥

धनस्य दशवार्षिको हानिरिति यदुक्तं तस्य विषयविशेषे संको-

चमाह मरौचिः,—

“धनवाह्यालंकरणं याचित प्रीतिकर्मणा ।

चतुःपञ्चाब्दिकं देयमन्यथा हानिमाप्नुयात्”—इति ।

अत्रापवादमाह मनुः—

“मंप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुरङ्गोवहदृद्धो यस्य वयसः प्रभुज्यते”—इति ।

याचितेऽप्यपवादमाह व्यासः,—

“याच्याधर्मेण यद्भुक्तं ओत्रियै राजपूरुषैः ।

सुहृद्भिर्बान्धवैश्चापि न तद्भागेन हीयते”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अनागमं तु यद्भुक्तं गृहं चेचापणादिकम् ।

सुहृद्वन्धुसकुल्यैश्च न तद्भागेन हीयते”—इति ।

हानौ कारणमाह सएव,—

“धर्मक्षयः ओत्रिये स्यादभयं राजपूरुषे ।

स्नेहः सुहृद्बान्धवेषु भुक्तान्येतानि हीयते”—इति ।

क्वचिदेकदेशभोगेऽनुपभुक्ते प्रत्येकदेशान्तरेषु* प्रमाणम् । तदाह

वृहस्पतिः,—

“यद्येकशासने ग्रामचेचाराणामास्य लेखिताः ।

एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते”—इति ।

इति भुक्तिप्रकरणम् ।

भुक्त्युपसंहारपुरःसरं दिव्यमुपस्थापयति वृहस्पतिः,—

“स्वावरस्य तदाख्यातं† लाभभोगप्रसाधनम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्वचिदेकदेशभोगोऽनुपभुक्तप्रत्येक-
देशान्तरेषु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, स्वावरस्यैतदाख्यातं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

प्रमोदनी देवता देवी देविकी क्रिया”-इति ।
दिव्यसुदिशति वृक्षमिति:-

“घटोऽग्निरुदकं चैव तत्र प्रथमः ।

षष्ठस्य तण्डुलः प्रोक्तः सप्तमस्तण्डुलः ॥

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मकं दशमं ।

दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥

अस्मादेवैः प्रयुक्तानि द्वाकरार्यं महात्मनः”-इति ।

गङ्गाः । “तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विषाशनं कोशोऽपि
प्रवेशोलोहधारणमिष्टापर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत्”-इति ।
शपथस्य वृक्षमितिना दर्शितः:-

“मत्स्यं वाहगशस्त्राणि गोशैजकनकानि च ।

देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ।

एते च शपथाः प्रोक्ता अन्याये सुकृताः मदा”-इति ।

शंखलिखितार्वापि । “दद्यात्पर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत्”-
इति । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोग प्रयोग
क्रव्यानि । तथाच याज्ञवल्क्यः:-

“तुलाऽन्यापोविषं कोशो दिव्यानीश्व विण्डुद्वय ।

महाभियोगेध्वेतानि शार्पकम्येऽभियोक्तुरि”-इति ॥

एषामग्निशब्देन तन्नायःपिण्डतन्मायतन्तण्डुलाश्च गृह्यन्ते ।
“न भुक्तौ कोशमन्येऽपि दापयेत्”-इति स्वनाभियोगे कोशय ।

कोशस्य तुलादिषु पाठः सावष्टंभाभियोगे प्राप्तर्यः । न महा-
भियोगेऽप्येवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शंकाभियोगएव प्राप्तिः
स्यात्,—

“अवष्टंभाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलाश्चैव कोशाश्च शंकास्त्वैव न संशयः”—इति

स्मरणम् । शीर्षकं विवादपराजयनिबन्धनो दण्डः । तच्च शिरसि
तिष्ठतीति शीर्षकस्थः । *यदा शीर्षकस्थोऽभियोक्ता न स्यात्तदा
दिव्यानि देयानि । तथाच नारदः,—

“शीर्षकस्थो यदा न स्यात् तदा दिव्यं तु दीयते*”—इति ।

दिव्यदाने नियममाह पितामहः,—

“अभियोक्ता शिरःस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्यते ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिर्दर्शनात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः”—इति ।

अभियुक्ताय दातव्यं नान्यस्येति नियमस्य अपवादमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् शिरः”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यदा शीर्षकस्थोऽभियोक्ता न स्यात्,
तदा दिव्यानि न देयानि । तथाच नारदः,—शीर्षकस्थो यदा न स्या-
त्तदा दिव्यं न दीयते । इति पाठः प्रतिभाति । अन्यथा ‘शीर्षकस्थे-
ऽभियोक्ताय’—इति याज्ञवल्क्यादिवचनविरोधापत्तेरिति ध्येयम् ।

नारदोऽपि,—

“परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः* प्रकल्पितः ।

इतरानितरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् शिरः†”—इति ।

कचित् विषयविशेषेऽग्नौ दिव्यं देयमित्याह कात्यायनः,—

“पार्थिवैः शंकितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दक्षुभिः ।

शंकाशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विना ॥

लोकापवाददुष्टानां शंकितानाञ्च दक्षुभिः ।

तुलादीनि नियोज्यानि नो शिरस्तत्र वै भृगुः ॥

न शंकासु शिरः शोके कल्पे न कदाचन ।

अग्निराग्निं च दिव्यानि राजभूतेषु दापयेत्”—इति ।

विषयविशेषेषु दिव्यविशेषान् व्यवस्थापयति संहकारः,—

“धटादीनि विधान्तानि गुरुवर्णेषु दापयेत्”—इति ।

पितामहः,—

“अवष्टम्भाभियुक्तानां धटादीनि त्रिनिर्दिशेत् ।

तण्डुलश्चैव कोशश्च शंकास्वेतौ नियोजयेत्”—इति ॥

कात्यायनः,—

“शंकाविश्वाससम्भाने विभागे च्छिन्नां तथा ‡ ।

क्रियाभूमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत्”—इति ।

पितासहोऽपि,—

* सर्वत्रैव,—इति स० ।

† अभियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैव प्रकीर्तितः । अथा वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेद्विरः,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

‡ सदा,—इति स० शा० ।

“विसृज्य सर्वशंकासु सन्धिकार्यं तथैव च ।

एषु कोशः प्रदातव्यो विद्वद्भिः शुद्धिवृद्धये* ॥

शिरस्थोऽपि विहीनानि दिव्यादीनि विवर्द्धयेत्

धटादीनि विषान्तानि कोशएकोऽशिरःस्थितः†”--इति ।

धनतारतम्येन‡ दिव्यव्यवस्थामाह वृहस्पतिः,—

“विषं सहस्रापकृते पादोने च ऊताशनः ।

त्रिभागोने च सलिलं सर्वं देयो धटः सदा ॥

चतुःशतेऽभियोगे तु दातव्यं तप्तमाषकम् ।

त्रिशते तण्डुलं देयं कोशएकः शिरः स्मृतः ॥

शते दृते निवृत्ते वा दातव्यं धनग्रोधनम् ।

गोचोरस्य प्रदातव्यं शस्ये फालं प्रयत्नतः ॥

एषा संख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता ।

चतुर्गुणोत्तमानां तु कल्पनीया परीक्षकैः”--इति ॥

कात्यायनोपि,—

“ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतमाने विषं स्मृतम् ।

अग्नीतेस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव ऊताशनम् ॥

षष्ठ्यानाग्रे विषं देयं चत्वारिंशतिके धटम् ।

त्रिंशद्दशविनाशे वै कोशपानं विधीयते ॥

पञ्चाधिकस्य वा नाग्रे तदर्धार्धस्य तण्डुलम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धिसिद्धये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† कोशएकः शिरः स्मृतः,—इति शा० स० ।

‡ पणतारतम्येन,—इति शा० स० ।

तदर्धार्धस्य नाग्रे तु देयं पुत्रादिमस्तकम् ॥

तदर्धार्धविनाग्रे तु लौकिकाश्च क्रियाः स्मृताः"—इति ।

विष्णुरपि । "सर्वेषु चार्थजातेषु मुख्यं कनकं कल्पयेत् । तच्च कृष्णलोमे शूद्रं दूर्वांकुरैश्च* शापयेत् । द्विकृष्णलोमे तिलकरं, त्रिकृष्णलोमे रजतकरं, चतुःकृष्णलोमे सुवर्णकरं, पञ्चकृष्णलोमे सौरभतं, शीरोद्धूतमहीकरम् । द्विगुणार्थं यथा विहिताः† सम्य-
क्रिया वैश्यस्य । त्रिगुणेऽर्थे राजन्यस्य । चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्य"—
इति । पादस्पर्शादीनां विधेयः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः,—

"विप्रे तु मत्स्यवचनं द्विनिष्के पादस्नानम् ।

ऊनं त्रिके तु कृष्यं स्यात् कोशपानमतः परम्"—इति ॥

निष्कशब्देन काञ्चनकर्षचतुर्थ्यांशो यो मुद्रामुद्रितः प्रतिपाद्यते ।
तत्रापि कचिद्देशे निष्कव्यवहारात् । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णाना-
मिति यदुक्तं, तच्च सुवर्णपरिमाणमाह मनुः,—

"लोकसंव्यवहारार्थं या संख्या प्रथिता भुवि ।

ताम्रकृष्यसुवर्णानान्ताः प्रवक्ष्याम्यग्रेषतः ॥

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमस्तत् प्रमाणानां ऋषरेणुं प्रचक्षते ॥

ऋषरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिखिका परिमाणतः ।

ताराजसर्वपस्त्रिसप्तौ चथो गौरसर्वपः ॥

* दूर्वाकरं,—इति यज्ज्ञान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, यथाभिहिता,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

सर्वपाः षट् यवोमध्यस्त्रियवन्वेककृष्णालम् ।

पञ्च कृष्णालकोमाषस्तौ सुवर्णस्तु षोडश ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणन्दश ।

द्वे कृष्णाले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥

ते षोडश स्याद्वरुणपुराणश्चैव राजतः ।

कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।

चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः—इति ॥

माषशब्दः सुवर्णस्य षोडशे भागे वर्तते । कृष्णालशब्दस्तु कर्ष-
द्वतीयभागवाची । माषपञ्चमांशस्य कर्षत्वात् । रूप्यद्रव्यस्य नामनि
कर्षवचनमस्ति* । कार्षापणशब्दौ† पलचतुर्थांशस्य तत्तद्रव्यस्य नाम-
धेये । गद्यानधारणशब्दौ पलदशमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य नामनी । कर्ष-
चत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य माषसंज्ञा । निष्कशतमाषशब्दे एकपले
रूप्यद्रव्ये वर्तते‡ । अतएव रूप्यसंज्ञाऽधिकारे याज्ञवल्क्यश्चाह,—

“शतमानस्तु दशभिर्धराचैः पलमेव तु ।

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः—”इति ।

वृहस्पतिः सुवर्णशब्दस्य अर्थान्तरमाह,—

“ताम्रकर्षकता मुद्रा विज्ञेया कर्षका पणः ।

* रूप्यद्रव्यस्य नामनिष्कर्षवचनमस्ति—इति स० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुराणकार्षापणशब्दौ,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निष्कशतमाषशब्दौ एकपले रूप्य-
द्रव्ये वर्तते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

सएव चान्द्रिका प्रोक्ता ताश्चतस्रस्तु धामकाः ॥

तद्द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः सएव तु"—इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु पले विकल्पमाह,—

“पलं सुवर्णाः चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम्”—इति ।

राजतेऽपि कार्षापणोऽस्तौत्याह नारदः,—

“कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रोणे प्रवर्तते”—इति ।

व्यासस्तु मौवर्णनिष्कस्य प्रमाणमाह,—

“पलान्यष्टौ सुवर्णं स्युस्ते सुवर्णाश्चतुर्दश ।

एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्तितम्”—इति ।

तत्र मनुक्तप्रमाणात् प्रमाणान्तरमाषादि दिव्यदण्डव्यतिरिक्त-
विषये देशव्यवहाराविरोधेन ग्राह्यम् । तथा च वृहस्पतिः,—

“संख्या रस्मिरजोभृत्वा* मनुना समुदाहृता ।

वार्षापणान्ता मा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

कार्षापणमहस्रन्तु दण्ड उत्तममाक्षमः ।

तदर्द्धौ मध्यमः प्रोक्तः तदर्द्धमधमः स्रतः”—इति ॥

जातिभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः,—

“ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य ऋताशनः ।

वैश्यस्य मलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनौषिभिः”—इति ॥

अमित्या चेयं व्यवस्था ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, संज्ञा रस्मिरजोभृत्वा,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“सर्वेषु सर्वदिशं वा विषवर्जं दिजोत्तमः”—इति
कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापचे वयोविशेषादिना व्यव-
स्थापनीयम् । तदाह नारदः,—

“क्लौवानुन्मत्तवधिरान् पतितांश्चार्दिताम्बरान् ।
बालवृद्धस्त्रिय एषां* परीचेत धटे सदा ॥
न स्त्रीणान्तु विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
धटकोशादिभिस्तामामतस्तामां विचारयेत् ॥
न मञ्जनीयाः स्त्रीबासा धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्भगाः ॥
सहसाऽप्यागतानेतामैव तोये निमज्जयेत् ।
न चापि चारयेदग्निं न विशेषं† विशोधयेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“न लोहशिल्पिनामग्निं सलिलं नाम्बुसेविनाम् ।
मन्त्रयोगविदाञ्चैव विषं दद्याच्च न क्वचित् ॥
तण्डुले न नियुञ्जीत व्रतिनां मुखरोगिणाम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्यामकामिनाम् ।
पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् ॥
यद्वाप्यं स्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।

* बालवृद्धस्त्रियो येषां,—इति का० ।

† इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न विशेषः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“मातापितादिजगृहृद्वृत्तस्त्रीवाक्यघातिनाम् ।

महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥

दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ।

लिङ्गिनां प्रसवानान्तु मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।

वर्णमङ्गरजातौनां पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव तु यद्वतः ।

एतेरेव नियुक्तानां माधूनां दिव्यमर्हति ॥

न भन्ति माधवो यत्र तत्र गोभ्याः स्वर्केर्नरेः"—इति ।

यदपि पितामहेनोक्तम्,—

“सत्रतानां कृगाङ्गानां बालवृद्धतपस्विनाम् ।

स्त्रीणाञ्च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते"—इति ॥

तदगम्यविषयम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“धनदारापहाराणां* स्त्रियानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसूतानां निक्षयो न तु राजनि ॥

तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि मंगयेषु न निर्दिशन्"—इति ॥

तत्तैर्नियुक्तपुरुषान्नाभविषयम् । हारोतः वर्णविधये विंशध-

माह,—

“राजन्येऽग्निं धटं विप्रे वैश्वं तोयं नियोजयेत् ।

* अस्पृश्यधनदाराणां,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वर्णविशेषे,—इति प्रतिभाति ।

न विषं ब्राह्मणे दद्यात् विषं वर्णान्तरे स्मृतम् ।

कोशतण्डुलधर्मस्तु धर्मसम्भवमेव च ॥

पुत्रदारादिप्रपथान् सर्ववर्णे प्रयोजयेत्”—इति ॥

दिव्यानां कालविशेषमाह पितामहः,—

“चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।

एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥

धटः सार्वत्रिकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् ।

तथा शिशिरहेमन्ते वर्षास्त्रिपिच दापयेत् ।

ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं हिमकाले तु वर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“अग्निः शिशिरहेमन्ते वर्षासु परिकौर्तितः ।

शरद्ग्रीष्मे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥

न शीते कोशसिद्धिः स्यात् नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।

न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृप”—इति ॥

विष्णुरपि । “स्त्रीब्राह्मणविकलासमर्थरोगिणां तुला देया । सा च न वाति वायौ न नास्तिकस्य । असद्गुणलोहकारिणामग्निर्देयः । न शरद्ग्रीष्मयोश्च । न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयम् । प्रावृषि न । स्नेहव्याध्यर्दितामां भीरूणां श्वासकाग्निनामम्बुजीविनां न चोदकम् । हेमन्तशिशिरयोश्च न । नास्तिकेभ्यः कोशो न देयः । कुष्ठव्याधिमारकोपदृष्टेः”—इति । पितामहोऽपि,—

“पूर्वाह्णेऽग्निपरौचा स्यात् पूर्वाह्णे च धटो भवेत् ।

मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता ॥

दिवसस्य तु पूर्वाह्ने कोशशुद्धिर्विधीयते ।

रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलम्”--इति ॥

दिव्यदेशानाह,—

“प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”--इति ॥

इन्द्रस्थानं प्रख्यातदेवतायतनोपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“मभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे”—इति ।

अधिकारिविशेषेण देशविशेषान् व्यवस्थापयति कात्यायनः,—

“दण्डस्थानेऽभिषेकानां महापातकिनां नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोम्यप्रसृतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।

अतोऽन्येषु तु कार्येषु मभामध्ये त्रिदुर्बुधाः”—इति ।

दिव्यदेशाद्यनादरे दिव्यस्य प्रामाण्यज्ञानिरित्याह नारदः,—

“अदेशकालदत्तानि वह्निर्गन्तव्यतानि च ।

व्यभिचारं मदाऽर्थेषु कुर्वन्तो न संशयः”—इति ॥

वासो जननिवासः । तस्मादह्निर्निर्जनप्रदेश इति यावत् । तथा

च पितामहः,—

“दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्निवाकः समाचरेत् ।

अध्वरेषु यथाऽध्वर्युः सोपवाभोनृपाजया ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनाऽनेन धर्मवित् ।

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भुत्वा प्राङ्निवाकस्ततोवदेत् ॥

एष्टेहि भगवन् यमं अग्निन् दिव्ये ममाविश ।

सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादित्यमरुद्गणैः ॥

आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत्” ।

धटग्रहणं सर्वदिव्योपलक्षणार्थम् । एषां धर्माणां सर्वदिव्यसा-
धारणत्वात् । अङ्गविन्यासप्रकारस्तेनैव दर्शितः,—

“इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरञ्चोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

कुबेरस्तु सुवर्णभस्त्रमिश्रार्यसुवर्णभाः ।

तत्रैव निश्चतिः श्यामो वायुस्ताम्रः प्रशस्यते ॥

ईशानस्तु भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् ।

इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ॥

धर्मा* ध्रुवस्तथा व्योम आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

देवेशेऽग्नौ योर्मध्ये आदित्यानां यथाक्रमम् ।

धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणेशौ भगस्तथा ॥

इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।

ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजयो यो जघन्यजः ॥

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः ।

अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥

वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरीशश्च महायशः ।

अजैकपादहिर्बुद्धयः पिनाकी चापराजितः ॥
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ।
 स्थाणुर्भवश्च* भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ॥
 प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वाराही च महेश्वरी† चाभुण्डा गणसंयुता ।
 निष्ठतेस्त्वत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
 वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
 गगनः स्पर्शनो वायुरनिलो मास्तस्यथा ॥
 प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
 धटस्योत्तरभागे‡ तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ॥
 एतासां देवतानां च खनाया पूजनं विदुः ।
 भूषाऽवसानं धर्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं§ क्रमात् ॥
 अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूपान्नमुपकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।

* स्थाणुर्भवश्च—इति का० ।

† तथेन्द्राणी,—इति का० स० ।

‡ धर्मस्योत्तरभागे,—इति का० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दत्त्वा चार्घ्यादिकं,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥

सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्”—इति ॥

प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य
समिदाज्यचरुन् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

“अनुक्तसंख्या यत्र स्यात् शतमष्टोत्तरं स्मृतम्”—इति ।

एतत् सर्वमुपवामादिपूर्वकं कर्तव्यम् । तदाह नारदः,—

“अहोरात्रोषितः स्नात्वा आर्द्रवासा स मानवः ।

पूर्वाह्नं सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“सचेलस्नातमाह्वय सूर्योदयउपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि देवग्राह्याणमन्निधौ”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“त्रिरात्रोपषितायैव एकरात्रोपषिताय च ।

नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये मार्द्रवामसे”—इति ॥

अथञ्चोपवामविकल्पोबलवदबलवद्विषयतया द्रष्टव्यः । होमानन्तरं
पितामहः,—

“यच्चार्थमभियुक्तः* स्यात् लिखितं तन्तु पत्रके ।

मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यञ्च शिरोगतम्”—इति ॥

मन्त्रश्च,—

---

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यदर्थमभियुक्तः,—इति तु पाठः समीचीनः
प्रतिभाति ।

“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापोऽहं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च मन्थे
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्” ॥

अथञ्च विधिः सर्वदिव्यसाधारणः ।

“इमं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत्”—इति
पितामहस्मरणम् । प्रयोगावसाने दक्षिणां दद्यात् । तथा च
मण्डव,—

“ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत्”—इति ।
इति दिव्यमातृका ।

अथ धटविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देगे धटः मदा ।
इन्द्रस्थाने मभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”—इति ।

नारदोऽपि,—

“सभाराजगृहद्वारसुरायतनचलरे”—इति ।

पितामहः,—

“विशालासुच्छितां शुभ्रां धटशालान् कारयेत् ।
यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चण्डालवायमैः ॥
कवाटबीजसंयुक्तां परिचारकरजिताम् ।
पानीयादिसमायुक्तामशुन्यां कारयेन्नृपः”—इति ॥

धटनिर्माणप्रकारमाह पितामहः,—

“चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।
अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ न चेदध्यर्द्धमेवच ॥
स्थित्वा तु याज्ञिकं वृत्तं हेतुवन्मन्त्रपूर्वकम् ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः”—इति ॥

नारदः,—

“खादिरीं कारयेत् तत्र निर्गणां शुक्लवर्जिताम् ।
शिंशपान्तदभावे तु सालं वा कोटरैर्विना ॥
अर्जुनस्तिलकोऽशोकः शमीयो रक्तचन्दनः ।
एवंविधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत् ॥
कृष्णी धटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा ।
चतुरस्रभिभिः स्थानैर्धटः कर्कटकादिभिः”—इति ॥

पितामहः,—

“कर्कटानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः ।
हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोरुभयोरपि”—इति ॥

व्यासः,—

“हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं मुण्डकयोस्तयोः ।
षड्हस्तन्तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“तोरणे तु तयोः कार्यं पार्श्वयोरुभयोरपि ।
धटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥
अवलम्बौ तु कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।

मृत्तिकां सूत्रसम्बद्धौ धटसस्तकषुम्बिनौ"--इति ॥

नारदः,--

“शिक्यद्वयं समानाद्य पार्श्वयोः स्योर्ये ।

एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुल्येऽस्मिन्नाम ॥

धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिक्याम् ।

पीठकं पुरतस्तस्मिन्निष्ठकां पांशुलोष्टकम्"--इति ॥

पितामहः,—

“एकस्मिन् रोपयेन्मर्त्यमन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ।

दृष्टकामस्य पाषाणकपालास्थिविवर्जिते"--इति ॥

अत्र मृत्तिकेष्टकायावपांशूनां विकल्पः । समतानिरीक्षणार्थं

राज्ञा तद्विदो नियोक्तव्याः । तथाच पितामहः,—

“परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।

वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैवच ॥

कार्यं परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब्यमभोधटः ।

उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्थोपरि पण्डितैः ॥

यस्मिन् स्रवते तोयं स विज्ञेयः समोधटः ।

तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतारयेत् ॥

धटन्तु कारयेत् नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ।

तत आवाहयेत् देवान् विधानेन च मन्त्रवित् ॥

वाद्येन तूर्यघोषेण गन्धमास्थानुलेपने"--इति ।

अत्र विशेषमाह नारदः,—

* पिठकं पूरयेत्तस्मिन्निष्ठकां,—इति का० ।

“रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दधपूपाक्षतादिभिः ।

अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत्”—इति ॥

इन्द्रादीनित्यर्थः । ततः प्राङ्निवाकस्तुलामामन्त्रयेत् । तदाह

पितामहः,—

“धटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनाऽनेन शास्त्रवित् ।

त्वं धट, ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥

धकारात् धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ।

धृतो भावयसे यस्मात् धटस्तेनाभिधीयते*”—इति ॥

शास्त्रवित् प्राङ्निवाकः ।

“त्वमेव धट, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहारेऽभिगस्तोऽयं मानुषस्तोष्यते त्वयि ।

तदेनं संशयं तस्मात् धर्मतश्चेत्तुमर्हसि”—इति ॥

ततः संशोधां तुलामामन्त्रयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥

त्वं तुले, सत्यधामासि† पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, धटस्तेनाभिधीयसे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† संशोध्य,—इति स० । शोध्य,—इति का० । मम तु, शोध्यः,—
इति वा, स शोध्यः,—इति वा पाठः प्रतिभाति ।

‡ सन्निधौ भासि,—इति शा० स० ।

तत् सत्यं वद कल्याणि, संशयान्मां विमोचय ॥

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततोमां त्वमधो नय ।

शुद्धिश्चेद्गमयोर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्"—इति ॥

ततः प्राञ्चिवाकस्तुलाधारकं शपथेर्नियम्य शोधं पुनरारोपयेत् ।

तथा च नारदः,—

“समयं परिगृह्याथ पुनरारोपयेत् नरम् ।

निहिते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम्—इति ।

समयाः शपथाः । ते च विष्णुना दर्शिताः,—

“ब्रह्मघ्नानां कृता लोकाः” ये लोकाः कृटसाक्षिणाम् ।

तुलाधारस्य ते लोकान्तुलां धारयतो मृषा”—इति ॥

पुनरारोपणानन्तरं नारदः,—

“त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं नानृतं तोल्यते त्वया ।

तदेवं संशयं कृढं धर्मतस्तातुमर्हसि ॥

देवासुरमनुष्याणां मत्थे त्वमतिरिच्यते† ।

सत्यसन्धोऽसि भगवन्, शुभाशुभविभावतः‡ ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ब्रह्मघ्नोये स्मृतालोकाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, त्वमतिरिच्यसे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विभावितः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आदित्यचन्द्रावगिलोऽमलस्य

द्यौर्भूमिरापोद्दह्यं यमस्य ।

अहस्य रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये

धर्मस्य जानाति नरस्य वृत्तम्”--इति ।

तदनन्तरं पितामहः,—

“ज्योतिर्विद्वाह्यणश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।

विनाद्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षा कालकोविदैः ॥

साक्षिणो ब्राह्मणश्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः ।

ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धाः नियोक्तव्या नृपेण तु ॥

तेषां वचनतो गम्यः शुद्धयुक्तिविनिर्णयः*”—इति ॥

आरोपितञ्च विनाडीपञ्चकं यावन्तावन्तथैवा स्थापयेत् । दशगु-
र्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः, षट्प्राणा विनाडिका । उक्तञ्च,—

“दशगुर्वक्षरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडिका”—इति ।

शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणमाह नारदः,—

“तुलितो यदि वर्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः ।

समोवा क्षीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः—इति ॥

व्यासः,—

“अधोगतो न वै शुद्धोऽक्षुद्धोर्ध्वगतस्तथा ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धशुद्धिनिर्णयः,—इति पाठः
प्रतिभाति :

† यावन्तथैव,—इति का० ।

समोऽपि न विशुद्धः स्यादेषा शुद्धिरुदाहृता ॥

शिरस्छेदेऽन्तर्भङ्गे च भ्रयसारोपयेन्नरम् ।

एवं निःसंशयज्ञानात्ततो भवति निर्णयः” ॥

शुद्धेस्तु संशयो नारदेन प्रपञ्चितः,—

“तुलाशिरोभ्यामुद्भूतं विषमं न्यस्तलक्षणम् ॥

यदा वा सुप्रणुक्ता वा चलेत्पूर्वमधोऽपि वा ।

निर्मुक्तः सहसा वाऽपि तदा नैकतरं वदेत्”—इति ॥

अथमर्थः । यदा तुलागभागौ तिर्यक् चलितौ, यदा वा समताज्ञा-
नार्थं न्यस्तमुदकादि चलितं, यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च
कम्पते, यदा च तुलाधारकेण हठात् प्रमुच्यते, तदा जयं पराजयं
वा न विनिश्चेतुं शक्नुयादिति । राज्ञः कर्त्तव्यमाह पितामहः,—

“भङ्गिः परिवृतो राजा शुद्धं रुढं प्रपजयेत् ।

शूलिकपुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥

एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ।

महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति भटविधिः ।

अथाम्निविधिः ।

“अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तात्प्रथमं तथा ॥

आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।

तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥

पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते” ।

सप्तमं सोमदैवत्यमष्टमं सर्वदैवतम् ॥

पुरस्ताच्चवमं यत्तु तन्महदैवतं विदुः ।

गोमयेन कृतानि स्युरङ्घ्रिः पर्युचितानि च ॥

द्वात्रिंशदङ्गुलान्याङ्गुलमण्डलान्मण्डलान्तरम्^(१) ।

अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥

षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ।

मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः”—इति ।

तत्र, नवमं मण्डलं परिमिताङ्गुलप्रमाणकं, तद्विहाय अष्टभिर्मण्डलैरष्टभिश्चान्तरालैः प्रत्यकं षोडशाङ्गुलप्रमाणकैरङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयं सम्पद्यते । अङ्गुलप्रमाणञ्च सत्यन्तरेऽभिहितम्,—

“तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ ऊर्द्धा वा ब्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वात्रिंशदङ्गुला”—इति ।

अत्र च, गम्यानि सप्तैव मण्डलानि । “स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत्”—इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । नारदोऽपि,—

“हस्ताभ्यां तं सहादाय प्राङ्निवाकसमिरीतः ।

(१) अत्र, मण्डलपरिमाणं षोडशाङ्गुलं मण्डलयोरन्तरपरिमाणमपि तावदेव । तथाच प्रथममण्डलमवधीकृत्य द्वितीयमण्डलपर्यन्तं द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमाणं सम्पद्यते इति बोध्यम् ।

स्थितैकस्मिन् यतोऽन्यानि* ब्रजेत्सप्त त्वजिह्मगः ॥

असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेदक्रुद्धः सोऽष्टमं प्रति ।

न पातयेत्तामप्राप्य चा भूमिः परिकल्पिता ॥

न मण्डलमतिक्रामेन्न चार्वागर्पयेत्पदम् ।

मण्डलञ्चाष्टमं गत्वा ततोऽग्निं विसृजेन्नरः"—इति ।

अग्निविसर्गस्य नवमे मण्डले कार्यः । तदाह पितामहः,—

“अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेत्ततः†”—इति ।

अथ पिण्डपरिमाणमाह पितामहः,—

“असमं तं समकृत्वा पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

पिण्डन्तु तापयेद्ग्रावष्टाङ्गुलमयोमयम्”—इति ।

प्रथममण्डलादक्षिणतोऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्नये पवमानायेति मन्त्रेणा-

ष्टोत्तरशतवारं प्राङ्निवाको जुञ्ज्यात् । “अग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम्”—

इति स्मरणात् । तस्मिन्नग्रावयःपिण्डं लोहकारेण तापयेत् । तदाह

नारदः,—

“जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ तु दापयेत् ॥

अग्निवर्णमयःपिण्डं भस्कुलिङ्गं सुरञ्चितम् ।

पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारयित्वा शुचिर्दिजेः ॥

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । अस तु. ततोऽन्यानि,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

† निक्षिपेद्बुधः,—इति का० ।

तृतीयतापे ताप्यन्तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम्”—इति ।

लोहशुद्ध्यर्थमुचितजले* निक्षिप्य पुनः सन्ताप्योदके निक्षिप्य पुनः
सन्तापनं तृतीयस्तापः । तस्मिन् तापे वर्त्तमाने धर्मावाहनादिमन्-
मण्डपं पूर्वोक्तविधिं विधाय पिण्डस्थमग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् ।
मन्त्राश्च नारदेन दर्शिताः,—

“त्वमग्ने, वेदाश्चत्वारः त्वञ्च यज्ञेषु ह्ययसे ।

त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥

जठरस्थो हि भूतानां यथा वेत्सि शुभाशुभम् ।

पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात्पावक उच्यसे ॥

पापेषु दर्शयात्मानमर्चिमान् भव पावक ।

अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव ऊताशन ॥

त्वमग्ने, सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥

व्यवहाराभिगस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्मात्तुमर्हसि”—इति ।

तत्रादावेव ब्रीहिविमर्दनेन शोधय्य करौ लक्षयेत् । तदाह
विष्णुः । “करौ विमृदितौ ब्रीहिभिस्तस्यादावेव लक्षयेत्”—इति ।

लक्षयेदित्यस्यार्थो नारदेन विवृतः,—

“लक्षयेत्तस्य चिह्नानि हस्तयोरुभयोरपि ।

प्राकृतानीव गूढानि सव्रणान्यव्रणानि च ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, लोहमुद्धृत्योचितजले,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

हस्तचतेषु सर्वेषु कुर्याद्वंसपदानि तु” ।

अग्निधारणतः पूर्वमेतद्विज्ञानार्थं तस्य शोधस्य करदयस्थितस्य
अत्रणादिस्थानेषु *अलङ्कारादिरमेन वंसपदानि कुर्यादित्यर्थः । ततः
कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“करौ विमृदितभौहौ लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

मप्राश्रत्यस्य पर्णाणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत्”—इति ।

पर्णाणि च समानि,—

“पचेरञ्जलिमापूर्य्य अश्वत्थैः सप्तभिः सभैः”—इति

स्मरणात् । वेष्टनसूत्राणि च सितानि कर्त्तव्यानि ।

“वेष्टयेत् सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूततन्तुभिः”—इति

नारदस्मरणात् । तथा, सप्त शमीपत्राणि सप्तैव दूवांपत्राणि
दध्यक्षांश्चाक्षतानपि अश्वत्थपत्राणामुपरि विन्यसेत् । तदुक्तं स्मृत्य-
न्तरे,—

“सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान् सुमनोदधि ।

हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथा”—इति ।

यत्तु स्मृत्यन्तरम्,—

“अथस्तप्तन्तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्त्वदग्धः सप्तमे पदे”—इति ।

तदश्वत्थपत्रास्त्राभविषयम् । यतोऽश्वत्थपत्राणां मुख्यत्वमाह
पितामहः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, करदयस्थितेषु अत्रणादिस्थानेषु,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

“पिप्पलाज्जायते वक्त्रिः पिप्पलो वृक्षराट् सृतः ।

अतस्तस्य तु पचाणि हस्तयोर्निक्षिपेत् बुधः”—इति ।

तदनन्तरं कर्त्तव्यमाह सएव,—

“ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः ।

सन्दंशेन नियुक्तोऽथ हस्तयोस्तत्र निक्षिपेत् ॥

त्वरमाणो न गच्छेत् स्वस्थो गच्छेच्छनैः शनैः ।

न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत् पदम् ॥

अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे स्थापयेत् बुधः ।

भयार्त्तः पातयेद्यस्तु व्रणश्च न विभाव्यते ॥

पुनरारोपयेन्नोहं स्थितिरेषा दृढीकृता”—इति ।

यदा दग्धसन्देहः तदा आह नारदः,—

“यदा तु न विभाव्यते दग्धाविति करौ तदा ।

ब्रीहीनतिप्रयत्नेन सप्तवारांस्तु मर्दयेत् ।

मर्दितो यदि नो दग्धः सभ्यैरेव विनिश्चितः ।

गोप्यः शुद्धस्तु तत्कृत्ये दग्धोदण्डो यथाक्रमम् ॥

पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ।

मण्डलं रक्तसङ्काशं यत्र स्यादाऽग्निसम्भवम् ॥

यो निरुद्धः स विज्ञेयः सत्यधर्मव्यवस्थितः”—इति ।

यत्तु* चासात् प्रज्वालेन हस्ताभ्यामन्यत्र दह्येत, तथाप्यशुद्धो-
न भवति । तदाह कात्यायनः,—

---

* यस्तु,—इति का० स० । मम तु, यदि तु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“प्रज्वालेनाभिगस्तयेत् स्थानादन्यत्र दह्यते ।

अदग्धन्तं विदुर्देवाः तस्य भूयो न योजयेत्”—इति ।

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“ततस्तद्धस्तयोः प्राग्देष्टव्यौत्वाऽन्यैर्यवैर्यवान् ।

निर्विशङ्केन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥

निर्विकारे दिनस्थान्ते शुद्धिं तस्य निनिर्दिशेत्”—इति ।

इत्यग्निविधिः ।

अथ जलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तोयम्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मं सनातनम् ।

मण्डनं धूपदीपाभ्यां पूजयेत् तद्विचक्षणः ॥

गरान् संपूजयेत् भक्त्या वैणवश्च धनुस्तथा ।

मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत्”—इति ।

धनुषः प्रमाणमाह नारदः,—

“क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं सतम् ।

मन्दं पञ्चशतं जयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥

मध्यमेन तु चापेन प्रचिपेच्च गरत्रयम् ।

हस्तानाञ्च शते मार्द्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥

न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् क्षिपतः मायकांक्षया”—इति ॥

अत्राङ्गुलिमञ्ज्या विवक्षिता । गरा अनायसायाः कर्त्तव्याः ।

“गरैरनायसापैश्च प्रकुर्वीत विशुद्धये ।

धनुषस्ताञ्करांश्चैव सुदृढानि विनिक्षिपेत्”—इति
स्मरणात् । क्षेप्ता चात्र क्षत्रियः, तद्वृत्तिब्राह्मणो वा । तदाह
पितामहः,—

“क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिब्राह्मणोऽपि वा ।
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासः क्षिपेत् शरान् ॥
शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणन्तु विवर्जयेत् ।
सर्पन् सर्पञ्छरो यायादूरादूरतरं यतः ॥
इधून् प्रक्षिपेद्विद्वान् मारुते वाति वा भृशम् ।
विषमे वा प्रदेशे च वृक्षस्थानुसमाकुले ॥
तरुगुल्मलतावस्त्रिपङ्कपाषाणमंयुते”—इति ॥

तोरणं च मज्जनसमोपस्थाने समे शोधकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् ।

तदाह नारदः,—

“गत्वा तु सजलं स्थानं* तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागसमे शुचौ”—इति ॥
उपादेयानुपादेयजले विविनक्ति पितामहः,—
“स्थिरवारिणि मज्जेत न ग्राहिणि न चाल्पके ।
तृणशैवालरहिते जलौकामत्यवर्जिते ॥
देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्व्यादिशोधनम् ।
आहार्यं वर्जयेत्तोयं शीघ्रगासु नदीषु च ॥
आविशेदमले नित्यमूर्ध्निपङ्कविवर्जिते ।
स्थापयेत् प्रथमं तोये ग्राह्यं च पुरुषं नृपः ॥

* तज्जलस्थानं,—इति का० ।

आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये च कारिणम् ।

ततस्त्वावाहयेद्देवान् मलिलं चानुमन्त्रयेत्”—इति ॥

तत्र चादौ वरुणपूजा कर्त्तव्या । तदाह नारदः,—

“गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुरैश्च घृतादिभिः ।

वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः”—इति ॥

एवं वरुणपूजाकृत्वा धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजां होमं
समन्त्रकं प्रतिष्ठापत्रशिरोनिवेशनान्तं च कृत्वा प्राङ्निवाकोजलाभि-
मन्त्रणकुर्यात् । मन्त्रश्च विष्णुना दर्शितः,—

“त्वमन्तः सर्वभूतानामन्तश्चरमि माजिवत् ।

त्वमेषां भो विजानीषे न विदुर्यामि मानवाः ॥

व्यवहाराभिगस्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति ।

तदेनं संशयात्तस्मात् धर्मात्प्राप्तुमर्हसि”—इति ॥

पितामहेनापि,—

“तोय, त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।

शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥

अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे”—इति ॥

शोधयेतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्येन माऽभिरुत् त्वं वरुणेत्यभिभाष्य तम् ।

नाभिदध्नीदकस्थस्य गृहीत्वोत्तजलं विगेत्”—इति ॥

तदनन्तरकर्त्तव्यमाह सएव,—

“समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवौ नरः ।

गते तस्मिन् निमग्नान्नं पश्येच्चक्षुर्द्विरात्मनः”—इति ॥

अयमर्थः । त्रिषु शरेषु मुक्तेष्वेको वेगवान् मध्यशरपातस्थानङ्गत्वा
तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षणस्थाने
तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां
शोथो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं
मध्यशरपातस्थानङ्गच्छति । शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते तदुत्तरं तोरण-
मूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति, तदा शुद्धो भवतीति । तदेव
स्पष्टीकृतं पितामहेन,—

“गन्तुश्चापि च कर्त्तुंश्च समंगमनमज्जनम् ।
गच्छेत्तोरणमूलात्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः ॥
तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् ।
गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।
अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

जविनोश्च नरयोर्निर्द्धारणं कृतं नारदेन,—

“पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे ।
तौ च तत्र नियोक्तयौ शरानयनकारणात्”—इति ॥

निमग्नस्य स्थानान्तरगमने अशुद्धिमाह पितामहः,—

“अन्यस्थानविशुद्धिः* स्यादेकाङ्गस्थापि दर्शनात् ।
स्थानादन्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशितः”—इति ॥

एकाङ्गदर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण,

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, अन्यस्थो न वि दः,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“शिरोमाचन्तु दृश्येत न कर्णे नापि नासिका ।

अप्यु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्”—इति

विशेषस्मरणात् । कारणान्तरेणोन्मज्जने पुनरपि कर्त्तव्यम् ।

तदाह कात्यायनः,—

“निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु दृष्टयेत् प्राणिभिर्नरः ।

पुनस्तत्र निमज्जेत्स दंशचिह्नविभावितः*”—इति ॥

इति जलविधिः ।

अथ विषविधिः ।

तत्र प्रजापतिः । विषस्यापि प्रवक्ष्यामीति । विषं च वत्सना-
भादि याक्ष्मम् ।

“शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च” इति ॥

वर्ज्यान्त्याह मएव,—

“चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।

भूमिजानि च† सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“भ्रष्टं च चारितं चैव भूमिजं‡ मिथितं तथा ।

कालकूटमलाबुञ्च विषं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ॥

* निमज्जेत शशिचिह्नविभावितः,—इति शा० ।

† भूमिजातानि,—इति शा० स० ।

‡ धूपितं,—इति का० ।

कालश्च तेनैवोक्तः,—

“तोलपितेष्विते काले देयं तद्धि हिमागमे ।

नापराह्णे न मध्याह्णे न सन्ध्यायां तु धर्मवित्”—इति ॥

कालान्तरे तूक्तप्रमाणादल्पं देयम् । तदाह सएव,—

“वर्षं चतुर्यवा मात्रा यौग्रे पञ्चयवा स्रुता ।

हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यल्पा ततोऽपि हि”—इति ॥

विषञ्च द्रुतश्रुतं देयम् । तदाह सएव,—

“विषस्य पलषड्भागाद्भागो विंशतिमस्तु यः ।

तमष्टभागहीनन्तु शोभ्ये दद्यात् द्रुतश्रुतम्”—इति ॥

पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् । तस्य षष्ठो भागो दश माषाः, माषस्य दश यवाश्च भवन्ति । त्रियवत्वं च कृष्णलं, पञ्चकृष्णलको माषः । एको माषः पञ्चदशयवा भवन्ति । एवं दशानां माषाणां यवाः सार्द्धशतं भवन्ति । पूर्वं च दश यवाः । एवं षष्ठ्यधिकशतं यवाः पलस्य षष्ठो भागः । तस्माद्विंशतितमो भागो अष्टयवाः । तस्याष्टमभागहीनः एकयवहीनः । तं सप्तयवं द्रुतश्रुतं दद्यात् । द्रुतञ्च विषात् त्रिंशद्गुणं पाञ्चम् । तदाह नारदः,—

“प्रदद्यात्सोपवासाय देवनाह्णसन्निधौ ।

धूपोपहारमग्नौ च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥

द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः”—इति ॥

प्राङ्निवाकः कृतोपवासो महेश्वरं सम्पूज्य तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा धर्मादिपूजां हवनान्तां पूर्ववद्विधाय प्रतिज्ञापनं शोध्यत्य

गिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्य पितामहेनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणा सृष्टं परीचार्यं दुरात्मनाम् ।

पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतमभव ॥

मृत्युमूर्त्तिं, विष, त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।

चायस्त्वेनं नरं पापात्म्येनास्यामृतमभव”—इति ॥

कर्त्ता तु विषमभिमन्त्र्य भक्षयेत् । मन्त्रस्य याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणः पुत्र, मृत्युधर्मं व्यवस्थितः ।

चायस्मात्माद्भौशापात् मृत्येन भव मेऽमृतम् ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्विमणिलजम् ।

यस्य वेगेर्विना जीर्यन् शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

वेगो रोमाङ्गमायोरचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ

तस्योद्धं तत्परौ द्वौ वपुषि च जनयेद्वर्णभेदप्रवेपौ ।

यो वेगः पञ्चभोऽसौ नयननिवशनां कण्ठभङ्गं च हिक्कां

षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य”—इति ।

शोधसु कुहकादिभ्यो रक्षणीय इत्याह पितामहः,—

“त्रिरात्रं पञ्चरात्रं स्यात्पुरुषैः स्त्रैरधिष्ठितम् ।

कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्व्यकारिणम् ॥

श्रोषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणौनथ विषापहान् ।

कर्त्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान् परीक्षयेत्”—इति ॥

शुद्धेः कालावधिमाह नारदः,—

“पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।

तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम्”—इति ॥

यावत् करतालिकाशतपञ्चकं, तावत् प्रतीरुणीयमित्यर्थः । यत्तु
पितामहेनोक्तम्,—

“भक्षिते तु यदा स्वस्थो मूर्च्छाक्वर्दिविवर्जितः ।

निर्विकारो दिनस्यान्ते शङ्कुन्तमपि निर्दिशेत्”—इति ॥

तदेतत् चतुर्मात्राविषयम् ।

इति विषयविधिः ।

अथ कोशविधिः ।

तत्र नारदः,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।

शास्त्रविद्धिर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥

पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातमार्द्रपटस्य च ।

सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ।

इच्छतः अद्धानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ”—इति ॥

देवस्येति दुर्गाऽऽदित्यादयो याज्ञाः । पितामहोऽपि,—

“प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् ।

पूर्वाह्णेन विधानेन पीतमार्द्रपटञ्च तम्”—इति ॥

पूर्वाह्णेनेति धर्मावाहनादि शोधयित्वा पत्रारोपणान्तमङ्गक-
लापं निधायेति । कारिणं नियुक्तं प्राङ्मुखं कृत्वा प्रसृतित्रयं पाय-
येत् । तत्र विशेषो नारदेनोक्तः,—

“तमाह्वयाभिग्रस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

पयस्य स्नापयित्वा तु पाययेत् प्रसृतित्रयम्”—इति ॥

स्नापनीयदेवानाह पितामहः,—

“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत् तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेत् चोरान् ये च ग्रस्तोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न* पाययेत्”—इति ॥

स्नापनीयप्रदेशविशेषमाह मण्डवः,—

“दुर्गायाः पाययेत् स्कूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।
इतरेषान् देवानां स्नापयेदायुधानि तु”—इति ॥

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“त्रिरात्रात् सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहान्तथाऽपि वा ।
वैकृतं यत्र दृश्येत पापकृत्सु तु मानवः ॥
तस्यैकस्य तु† सर्वस्य जनस्य यदि वा भवेत् ।
रोगोऽग्निर्जातिमरणं सेव तस्य विभावयेत्”—इति ॥

विष्णुः,—

“यस्य पश्येत् द्विसप्ताहान् त्रिसप्ताहान् तथाऽपि वा ।
रोगोऽग्निर्जातिमरणं राजदण्डमथापि वा ॥
तमशुद्धं विजानीयादशुद्धं तद्विपर्यये”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य द्विसप्ताहेन वा पुनः ।

* तन्न,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, स्नापये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ तस्यैकस्य न,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

रोगोऽग्निर्जातिमरणमर्थसंगोधनक्षयः ॥

प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य विद्यात्तस्य पराजयम्”—इति ॥

एतानि द्विसप्ताहाद्यवधिवचनानि द्रव्याल्पत्वमहत्त्वाभ्यामभि-
योगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां वा व्यवस्थापनीयानि । अवधेरुद्धं वैकृतदर्शने न
पराजय इत्याह नारदः,—

“ऊर्द्धं तस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं सुमहद्भवेत् ।

नाभियोज्यस्तु विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्य किञ्चित् न जायते ।

पुत्रदारधनानां वा स शुद्धः स्थान्न संग्रहः”—इति ॥

इति कोशविधिः ।

अथ तण्डुलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम् ।

चौर्यं तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः”—इति ॥

चौर्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् । “ततश्चार्थस्य तण्डुलाः”—इति
धनविवादे कात्यायनेन दर्शितत्वात् । पूर्वद्युर्यत्कर्त्तव्यं, तदाह सएव,—

“तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।

मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्यायतः शुचिः ॥

स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादि पूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानतः”—इति ॥

धर्मावाहनादि हवनान्तं साधारणविधिना दिव्यस्य, पुरतः कृत्वा
देवतास्नानोदकेन तण्डुलानामृत्य प्रभातपर्यन्तं प्राङ्निवाकस्तथैव
स्थापयेत् । तदनन्तरकर्त्तव्यं तेनैव दर्शितम्,—

“प्रभाते कारिणो देयाः त्रिः कृत्वा प्राङ्मुखं तथा ।

प्राङ्निवाकसमाहृतस्तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिः ॥

शुद्धिः स्याच्छुक्लनिष्ठौवे विपरीते च दोषभाक् ।

श्रेणितं दृश्यते यस्य हनुस्तान् च गौर्यते ॥

गात्रं च कम्पते यस्य तस्याशुद्धिं विनिर्दिशत्”—इति ॥

इति तण्डुलविधिः ।

अथ तप्तमापविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तप्तमापस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।

कारयेदायसम्पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ॥

चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वाऽथ मण्डलम्”—इति ॥

मण्डलं वर्तुलम् । एवंविधपात्रं घृततैलाभ्यां पूरयेत् । तथाच

सएव,—

“पूरयेत् घृततैलाभ्यां त्रिंशत्या त्रैपलैस्तत् ।

तैलं घृतमुपादाय तदग्नौ पाचयेच्छुचिः ॥

सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्तं निक्षिपेत्ततः ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमापकम् ॥

कराग्रं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ॥

शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारा यदाऽङ्गुलिः”—इति ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमानां समूहेनेत्यर्थः । केवल-
गव्यघृततापने विशेषमाह सएव,—

“सौवर्णे रजते ताप्ते आयसे मृण्मयेऽपि वा ।

गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥

सौवर्णीं राजतीन्ताघीमायसीं वा सुशोधिताम् ।

सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत् तत्र मुद्रिकाम् ॥

भ्रमदीचीतरङ्गाब्धौ अनखस्पर्शगोचरे ।

परीक्षेदार्द्रपर्णेन सचित्कारं मघोषकम्”—इति ॥

प्राङ्निवाको धर्मावाहनादि शोध्यगिरःपचारोपणान्तं कर्म
कृत्वाऽभिमन्त्रणं कुर्यात् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः,—

“परम्यवित्रममृतं घृत, त्वं यज्ञकर्मसु ।

दह पावक, पापन्तु हिमशीतं शुचौ भव ॥

उपोषितं ततः स्वातमार्द्रवाससमागतम् ।

ग्राहयेन्मुद्रिकां तान्तु घृतमध्यगतां तथा”—इति ॥

शोध्यस्तु, त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रं पठेत् । शुद्धिलिङ्गा-
न्याह सएव,—

“प्रवेग्नं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ।

यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽभावान्यथाऽशुचिः”—इति ॥

इति तप्तमाषविधिः ।

अथ फालविधिः ।

तत्र बृहस्पतिः,—

“आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते ।

अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥

अग्निवर्णन्तु तच्चोरो जिह्वया लेलिहेत्सकृत् ।

न दग्धश्चेच्छुचिर्भूयात् अन्यथा तु स हीयते”—इति ॥

अत्रापि धर्मावाहनादिशोधशिरःपचारोपणान्तं कार्यम् ।

इति फालविधिः ।

अथ धर्माधर्मविचारविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीमकायमम् ॥

लिखेत् भूर्जे पटे वाऽपि धर्माधर्मौ मितामितौ ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥

मितपुष्पस्तु धर्मः स्यात् अधर्मोऽमितपुष्पष्टक् ।

पवंविधायोपलिष्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥

गोमयेन मृदा वाऽपि पिण्डौ कार्थ्यौ समन्ततः ।

मृद्भाण्डकेऽनुपहिते* स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥

उपलिष्य शुचौ देशे देवब्राह्मणमन्त्रिधौ ।

आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥

* नुपहितौ,—इति का० ।

धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
 यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ॥
 अभियुक्तस्ततश्चैकं प्रगृहीताविलम्बितम्* ।
 धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते ॥
 एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरौक्षणम्—इति ॥

सीसकायसमिति सीसकमिश्रायसम् ।

इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ।

इति क्रियापादः ।

अथ क्रमप्राप्तो निर्णयपादः कथ्यते ।

अत्र बृहस्पतिः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।
 चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धार्थविनिर्णयः ॥
 एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनीषिभिः ।
 अपराधानुरूपन्तु दण्डन्तु परिकल्पयेत् ॥
 प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मस्य निर्णयः ।
 दिव्यैर्विशोधितस्सम्यग्विनयस्समुदाहृतः ॥
 प्रमाणनिश्चितो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।
 वाक्कुलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥
 अनुमानेन निर्णीतं चरित्रमिति कथ्यते ।
 देशस्थित्या तृतीयस्तु तत्त्वविद्भिर्मुदाहृतः ॥

* प्रगृहीताविलम्बितः,—इति का० ।

प्रमाणसमतायान्तु राजाज्ञा निर्णयः स्मृतः ।

शास्त्रमभ्याविरोधेन चतुर्थः परिकीर्तितः"—इति ॥

संग्रहकारोऽपि,—

“उक्तप्रकाररूपेण स्वमतस्थापिता क्रिया ।

राजा परीक्ष्या सभ्यैश्च स्थाप्यौ जयपराजयौ ॥

सोऽर्थोऽन्यतमथा चैव क्रियया सम्प्रमाधयेत् ।

भाषाऽचरममं साध्यं स जयौ परिकीर्तितः ॥

असाधयन् साधयन् वा विपरौतार्थमात्मनः ।

दृष्टकारणदोषो वा यः पुनः स पराजितः"—इति ॥

व्याप्तोऽपि,—

“तन्तु प्रदण्डयेद्राजा जेतुः पूजां प्रवर्त्तयेत् ।

अजितास्यापि दण्ड्याः सुर्वेदशास्त्रविरोधिनः"—इति ॥

पूजाकरणानन्तरं कात्यायनः,—

“सिद्धेनार्थेन मंथोज्जो वादी मत्कारपूर्वकम् ।

लेख्यं स्वहस्तमयुक्तं तस्मै दद्यात् पार्थिवः"—इति ॥

नारदोऽपि,—

“मध्ये यत् स्थापितं द्रव्यं चलनं वा यदि वा स्थिरम् ।

पश्चात् तत्सोदयं दाप्यं जयिने पञ्चमयुतम्"—इति ॥

पत्रं जयपत्रम् । तदाह बृहस्पतिः,—

“पूर्वात्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्नं यदा नृपः ।

प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते"—इति ॥

* जितं,—इति शा० स० ।

धनदापनप्रकारे विशेषमाह* कात्यायनः,—

“राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।

देशाचारेण चान्यास्तु दुष्टान् सम्पौड्य दापयेत् ॥

रिक्थिनः सुद्धदं वाऽपि क्लृप्तेनैव प्रदापयेत्”—इति ॥

न केवलं स्वामिने धनदापनमात्रं, स्वयमपि दण्डं गृहीयादि-
त्याह नारदः,—

“ऋणिकः सधनोयस्तु दौराक्यान् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृहीत्वा तन्तुविंशकम्”—इति ॥

एतदपि सम्प्रपन्नऋणिकविषयम् । विप्रतिपन्नऋणिकविषये विष्णु-
राह । “उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात् तद्विभावितोऽधमर्णोदशमभागममं
दण्डं दद्यात् । प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितमम्”—इति । उत्तमर्णो-
धनदानं भृतित्वे दण्डितो । यदा तु राज्ञः प्रियोऽधमर्णोऽपलापबुद्ध्या
राज्ञे पूर्वं निवेदयति, तत्र दण्डविशेषमाह मनुः,—

“यः शोधयन् स्वच्छन्देन वेदयेद्धुनिकं नृपे ।

स राज्ञर्णचतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्”—इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“यो यावन्निष्ठवीतार्थं मिथ्या वा ह्यभिवादयेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम्”—इति ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, धनदापने प्रकारविशेषमाह,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, उत्तमर्णस्य धनदानं भृतित्वेन न
दण्डित्वेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

तद्वृत्ताधर्मोत्तमर्णविषयम्* । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“निष्कवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत्समम्”—इति ॥

तद्विगुणदण्डपर्याप्तधनाभावविषयम् । मिथ्याऽभियोगिनस्तु अपत्या-
पर्याप्तधनस्यापि न तत्समं दण्डः । यदाह सएव,—

“मिथ्याभियोगाद्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत्”—इति ॥

धनाभावेऽपि, “आनृणं कर्मणा गच्छेत्”—इत्यनुकल्पो द्रष्टव्यः । प्र-
थमतो निष्कवं कृत्वा पश्चात्स्वयं सम्प्रतिपद्यते, तस्याद्धं दण्डमाह व्यासः,—

“निष्कवे तु यदा वादो स्वयं तत्प्रतिपद्यते ।

ज्ञेया मा प्रतिपत्तिस्तु तस्याद्धविनयः स्मृतः”—इति ॥

यत्पुनर्मनोनोक्तम्,—

“अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्वनिकस्यार्थं दण्डलेगं च शक्तिः”—इति ।

तत्सहस्रब्राह्मणाधर्मविषयम् । विष्कवाविषये विज्ञेयमाह याज्ञवल्क्यः,—

“निष्कृते लिखितं नेकमेवाङ्गविभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवर्दितः”—इति ।

नेकमनेकं प्रतिज्ञाकाले लिखितमभियुक्तं पत्यर्थो यदि सर्वमेव
मिथ्येतदिति प्रतिजानीते, तदाऽर्थिना एकदेशभूतिरण्यादिविषये
प्रमाणादिभिः† प्रत्यर्थो भावितः अङ्गीकारितः, तदा स सर्वं पूर्वलि-

* तद्वृत्ताधर्मोत्तमर्णविषयम्,—इति का० । मग तु, तत् सद्वृत्ताधर्मो-
त्तमर्णविषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† अत्र, यस्तु,—इति भवितुमुचितम् ।

‡ दण्डं देयं,—इति शा० ।

§ आक्रमणादिभिः,—इति का० ।

स्वितमर्थिने नृपेणार्थं दाप्यः । सर्वं* भाषाकाले अर्थिनाऽनिवेदितश्चेत्,
पश्चात् निवेद्यमानो न ग्राह्यो नादर्त्तव्यो नृपेणेत्यर्थः । नारदोऽपि,—

“अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थस्यापलापिना ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते”—इति ।

ननु प्राचीनवचनानां प्रागुक्तार्थाभिधाने धर्मनिर्णयार्थत्वं न
स्थात्, क्लानुसारेण तेषां व्यवहारनिर्णयाभिधायकत्वात् । सत्यं,
तथापि न दोषः । प्रागुक्तविषये व्यवहारनिर्णयस्य धर्मनिर्णयबाध-
कत्वात् । अतएव बृहस्पतिः,—

“केवलं ग्राह्यमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि क्षीयते”—इति ।

यत्तु कात्यायनवचनम्,—

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत्तत्साधयेद्भुनम् ।

साक्षिभिस्तावदेवाप्तौ लभते साधितं धनम्”—इति ।

तत्पुत्रादिदेयपित्रादिच्छेदविषयम् । तत्र हि बहून्धनानभियुक्तः
पुत्रादिर्न जायते इति वदन् निःश्रववादी न भवतीति एकदंश-
विभावितन्यायस्य तत्राप्रवृत्तिः । दिव्ये जयपराजयावधारणदण्ड-
विशेषः कात्यायनेन दर्शितः,—

“शताङ्गं दापयेत् शुद्धं, न शुद्धो दण्डभागमवेत् ।

विषे तोये ऊताशे च तण्डुले तप्तमाषके”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पूर्वम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

। धर्मनिर्णयाधायकत्वात्,—इति शा० ।

। तदंश,—इति शा० । मम तु, इति वदन् तदंशनिःश्रववादी,—इत्यादि
पाठः प्रतिभाति । तदंशस्य अभियोगविषयार्थांशस्य,—इत्यर्थः ।

दिव्यकमादृशं प्रकल्पयेत्,

“सहस्रं पञ्चमसैव तथा पञ्चशतानि

चतुस्त्रौन् श्लोकैकैश्च श्लोकेषु कल्पयेत्”--इति

मपणविधाने । विंशत्यस्य विंशत्यस्यः—

“मपणश्चादिवाटः स्याद्वाक् शीनस्तु टापयेत् ।

दण्डश्च स्वपणश्चैव भनिन धनं च”--इति

मारटोऽपि,—

“विवादे चांतरपणोऽथोर्थस्तव शोचते

न पणं स्मृतं टाप्यो विजयं च पराजये”--इति

उक्तस्य दण्डस्य दृष्टिमाह मणवः—

“शारीरश्चार्थदण्डश्च टाप्ये वै द्विविधः स्मृतः ।

शारीरश्चादृशनादिकः शरणान्तः प्रकीर्तितः ॥

काकिन्यादियार्थदण्डः सर्वतस्तु तथैव च ।

शारीरो दशधा प्रोक्तः चार्थदण्डस्त्वेकधा”--इति ।

दशधेति न सङ्ख्यानियमार्थम् । वक्तव्यस्य बन्धनाङ्गतरण-
कर्मकरणबन्धनागारप्रयोगवनादृशपस्य शरीरे विद्यमानत्वात् । तच्च
दशविधत्वं शारीरदण्डस्य दर्शयति मनुः—

“दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

* इति वचनात्,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सपणविवादः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ शातातपोऽपि,—इति शा० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शातरपणः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्वस्वान्तः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

अपस्मृदं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥

चक्षुर्नासा च कर्णौ च नरदेहस्तथैव च”-इति ।

द्वित्रिध इत्युपलक्षणार्थम्,

“गिरमोमुण्डनं दण्डस्तथा निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे चाभिगस्ताङ्कः प्रचाणं गर्भेन च”-इति ।

त्रिधन्तरस्मृतत्वात् । याज्ञवल्क्यस्तु दण्डस्य चातुर्विधमाह,

“वाग्दण्डस्तथ धिग्दण्डो धनदण्डो बधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा अपराधवशादितः”-इति ।

वाग्दण्डः पराधवशादवचनात्मकः । धिग्दण्डो धिगिति भर्जनम् ।

समस्तानां योजने कममाह मनुः—

“वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।

तृतीयं धनदण्डस्तु बधदण्डमतः परम्”-इति ।

व्यस्तानां योजने व्यवहामाह बृहस्पतिः—

“स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डो धिग्दण्डः पूर्णमाहमे ।

मध्यमे धनदण्डस्तु राजद्रोहे च बन्धनम् ॥

निर्वासनं बधो वाऽपि काय्येमात्सहिर्नोषिणा ।

व्यस्ताः समस्ता एकस्मान् महापातककारिणाम्”-इति ।

पुरुषतारतम्येन व्यवहामाह भाट्टः—

“मित्रादिषु प्रयुज्येत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।

विवादिनो नरांश्चापि न्यायादर्थेन दण्डयेत् ॥

गुरुन् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

* एकस्यां,—इति का० । मम तु, एकस्मिन्, इति पाठः प्रतिभाति ।

विवादिनो नरांश्चान्यान् धिग्धनाभ्यां च दण्डयेत्"—इति ।
यत्तु शङ्केनोक्तम् । "अदण्डो मातापितरौ स्नातकपुरोहितौ परि-
ब्राजकवानप्रस्थो जन्मकर्मश्रुतशौलशौचाचारवक्तृश्च"—इति । यदपि
कात्यायनेन,—

"आचार्यस्य पितुर्मातृवाच्यवानां तथैव च ।

उपेक्षानपराधे तु दण्डोनेव तिथीयते"—इति ।

यच्च गौतमेन । "यद्भिः परिहारी राजाऽवधयादण्डस्यावधिः-
कार्यस्यापरिवारायापरिहार्यश्च"—इति । तदेतत्, "मणव बह्व-
श्रुतो भवति । वेदवदाङ्गविदाकोशाकीर्तिहामपुराणकुशलस्तदपेक्षस्त-
द्वृत्तिश्चाष्टवत्वारिंशत्संख्याः संज्ञाः त्रिषु कर्मसुभिरतः सम-
याचारेष्वपि त्रिविधः १०"—इति प्रतिपादितपञ्चश्रुतिविषयम् । यत्तु
पित्रादीनां दण्डविधानं मनुस्मृत्यतिश्यामुक्तम्,—

(१) यत्र चतुर्वर्त्यसंस्काराः संस्तुताः स्युः, अथमिमांसागुणै
स्त्वपरिणतं संस्तुतिं संस्तुतव्यमिति बोध्यम् । यस्मादनन्तरं गौतम-
स्याह । "सर्वध्यानसमस्तसंस्तुतिप्रदानात्कर्मिणामकर्मणानप्राशनं,
चौकोपनयनं, चत्वारि वेदवत्तानि, स्नानं, सप्तप्रश्नचामुणीसंयोगः,
प्रक्षानां यज्जानामनुष्ठानं, देवोपलनमुद्यवस्त्राभारतयासायुजा, पार्व्या-
श्वाङ्गश्चावल्यासङ्गयणो जेनप्रयत्नानि सम पाकयगसंस्था, अग्न्या-
धेयमग्निहोत्रं यज्ञपूर्णमासौ चामुणी चामुणीसंस्तुतिं निष्ठापयन्त्यः
सौत्रामणीति सम द्विविधसंस्था, अग्निहोत्रोऽथ द्विहोत्रमत्रकथ्यः
षोडशी वाजपेयोऽतिरात्र आर्षाद्यम इति सम सामसंस्था, इत्येते
चत्वारिणतं संस्काराः । अथ अनात्मगुणाः, यथा मन्त्रेभ्यस्तथैव ज्ञानि-
रनसूया शौचमनायागो जडलमकापेयमसृजेति । यस्येत न चत्वा-
रिणतं संस्काराः न चाष्टावातगुणा न स प्रक्षणा मालोक्यं सायुज्यं
च गच्छति"—इति । त्रिषु कर्मसु दानाध्ययनयागीधु । समयाचाराः
यज्ञाध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतियद्वाः ।

“पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलिताः स्वकात् ॥

ऋत्विक्पुरोहितामात्याः पुत्राः सम्बन्धिवान्धवाः ।

धर्माद्विचलिता दण्ड्या निर्वास्या राजभिः पुरात्”—इति ।

तदेतच्छारीरार्थदण्ड्यतिरिक्तदण्डविषयम्,

“गुरुन् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत्”—इति

उक्तत्वात् । ब्राह्मणस्य बध्दण्डो नैव कार्यः, किन्तु स वहिस्कार्य-

इत्याह कात्यायनः,—

“न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्रात्वेनं वहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्”—इति ।

यस्य वहिस्कारं नाङ्गीकारोति, तस्य क्षत्रियादिवदेव दण्ड-

इत्याह सएव,—

“चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्मं प्रकल्पयेत्”—इति ।

यत्तु गौतमेन । “न शारीरोब्राह्मणदण्डः”—इति । तदङ्गभङ्ग-

रूपदण्डनिषेधार्थम् ।

“न त्वङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः”—इति

शारीरतेनोक्तत्वात् । यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “त्रयाणामपि वर्णानाम-

पहारबध्वन्धक्रिया, विवासनधिकरणं ब्राह्मणस्य”—इति । तदकि-

ञ्चनब्राह्मणविषयम् । तथाच गौतमः । “कर्मवियोगविस्थापनविवा-

सनाङ्गकरणाद्यवृत्तौ”—इति । अवृत्तिर्निर्धनः । धनदानासमर्थं

प्रत्याह मनुः,—

“अथर्विष्टूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृण्यं कर्मणा गच्छेत् विप्रो दद्याच्छनैश्चानैः”—इति ।

कर्मकरणासामर्थ्यं तु कात्यायन आह,—

“धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।

अशक्तौ बन्धनागारप्रवेशो ब्राह्मणादृते”—इति ।

मनुरपि,—

“स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

शिथिलाविलरज्वाद्यैर्विद्यामृपतिमर्दनम्”—इति ।

ब्राह्मणस्य बधस्थाने मौण्ड्यं विदधाति मनुः,—

“मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

न ब्राह्मणवधात् पापाद्धर्मा विद्यते कश्चित् ।

तस्मादस्य बधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

ललाटाङ्गो ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ।

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो बधमर्हति ॥

निर्वासनाङ्गकरणे मौण्ड्यं कुर्यान्नराधिपः”—इति ।

अङ्गने च विशेषो नारदेन दर्शितः,—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महृष्यगिराः पुमान्”—इति ।

अङ्गनं न चत्रियादिषु कर्तव्यम् ।

“ब्राह्मणस्यापराधे तु चतुर्विधं विधीयते ।

गुरुतप्ते सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥

इतरेषान्तु वर्णानामङ्गनं नात्र कारयेत्”—इति ।

न केवलं सभ्यादीनामेव दण्डः, किन्तु जयिनोऽपीत्याह
बृहस्पतिः,—

“निश्चित्य वज्रभिः सार्द्धं ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः ।

दण्डयेज्जयिना साकं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम्”—इति ।

जयलोभादिना व्यवहारस्य अन्यथा करणे जयिसहिताः सभ्याः
प्रत्येकं विवादपराजयनिमित्तादर्शनात्* द्विगुणं दण्ड्याः । यदा पुनः
साक्षिणो दोषेण व्यवहारस्यान्यथात्वं, तदा साक्षिणएव दण्ड्या न
सभ्यादय इत्यर्थः । यः पुनर्न्यायतो निर्णीतमपि व्यवहारं मौढ्या-
दधर्म इति मन्यते, तस्म्यत्याह नारदः,—

“तौरितं चानुशिष्टञ्च यो मन्येत विधर्मवित् ।

द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विवादपराजयनिमित्तादर्थ्यात्,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

यस्तं पापमजित्वा च* पातयेद्विगुणं दमम्"—इति ।

तौरितानुशिष्टयोर्भेदः कात्यायनेन स्पष्टीकृतः,—

“असत्सदिति यः पक्षः सभ्यैर्वा योऽवधार्यते ।

तौरितः सोऽनुशिष्टस्तु साक्षिवाक्यात् प्रकीर्तितः”—इति ।

अतपुनर्मनुमोक्तम्,—

“तौरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्धर्मतो विद्यान् तद्भूयोऽपि वर्त्तयेत्”—इति ।

तत्स्वीकृतत्वादिनिवृत्तिहेत्वभावविषयम् । मत्यादिविषये पुनर्यव-
हारः प्रवर्त्तनीयः । तदाह नारदः,—

“स्त्रीषु रात्रौ वद्विर्ग्रामादन्तर्वैश्वस्यरातिषु ।

व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्त्तव्यतामियात्”—इति ।

बलात्कारादिना कृतोऽपि व्यवहारो निवर्त्तनीय इत्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“बलोपधिविनिर्दृष्टान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारवह्निःशत्रुकृतं तथा”—इति ।

कर्त्तव्येऽपि पुनर्यवहारासिद्धिमाह सप्तमः,—

“मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिबालभीतादियोजितः ।

असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

आदिशब्देन वृद्धादिप्रयुक्तव्यवहारो गृह्यते । तथाच मनुः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुनर्जित्वा च तं पापं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† तद्भूयोनिवर्त्तयेत्,—इति यस्यान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

“मत्तोन्मत्तार्त्तव्यमनिवालेन स्वविरेण वा ।
असंबद्धकृतस्यैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पुरराष्ट्रविरुद्धस्य यस्य राज्ञा विवर्जितः ।
असंबद्धो भवेद्वादो धर्मविरुद्धादृतः”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“राज्ञा विवर्जितो यस्तु स्वयं पौरविरोधकृत् ।
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतौनां तथैवच ॥
अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकाः ।
अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः”—इति ।

स्ववाक्यजितस्य तु न पुनर्न्याय इत्याह नारदः,—

“साक्षिसम्भावमन्त्रानां दूषणे दर्शनं पुनः ।
स्ववाचैव जितानान्तु नोक्तः पौनर्भवो विधिः”—इति ।

अन्यानपि निवर्त्तनीयव्यवहारानाह मनुः,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

परकीयधनस्यात्मीयत्वहेत्वभावे याचितकादिना प्राप्तियोगः ।
आधमनमाधिः । योगे आधमनं योगाधमनम् । एवं क्रीतमित्यत्रापि
योग्यम् । यमोऽपि,—

“बलादुक्तं बलाहुक्तं बलाश्चापि विलेखितम् ।
सर्वान् बलकृतानर्थान् निवर्त्यानाह वै मनुः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

यद्वा न स्यात् तदा कदाचिदपि वा ।
यद्वा न स्यात् तदा प्रमाणं न स्यात् ।
यद्वा न स्यात् तदा कार्यसम्पन्नत्वमपि न स्यात् ।
अकृतं तदपि पाङ्गः न स्यात् ।
गर्भस्थसदृशो जेगः अष्टमादौ ।
बाल आषोडशादृष्टान् पौगण्डसेति

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ।

जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्थावर्याऽपि समन्वितः ॥

तथोरपि पिता अद्यान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।

अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः"—इति ।

केषुचित् कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्वातन्त्र्यमित्याह हारीतः,—

"दाने वाऽधमने वाऽऽपि धर्मार्थं वाऽविशेषतः ।

आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति"—इति ।

नारदः,—

"अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।

अस्वतन्त्रः स्वतः शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता"—इति ।

अत्रास्वतन्त्रकृतव्यवहारनिवर्त्तनं स्वतन्त्रानुमत्यभावविषयं वेदि-

तव्यम् । तथाच नारदः,—

"एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।

पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पतिपुत्रयोः ॥

तत्र दासकृतं कार्यं न कृतं परिचक्षते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वादान्तरेण,—इति पाठः प्रतिभाति ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशात् न दासः प्रभुरात्मनः ॥
पुत्रेण वा कृतं कार्यं यस्यादच्छन्दतः पितुः ।
तदप्यकृतमेवाज्जर्दासः पुत्रश्च तौ समौ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यः चित्रगृहदासानां दानाधमनविक्रयाः ।
अस्वतन्त्रकृताः सिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥
प्रमाणं सर्वएवैते पणानां क्रयविक्रये ।
यदि खं व्यवहारन्ते कुर्वन्तो ह्यनुमोदिताः ॥
चेत्रादीनां तथैव स्युर्भ्राता भ्रातृसुतः सुतः ।
निमृष्टाः कृत्यकरणे गुरुणा यदि गच्छति”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“स्वस्वामिना नियुक्तस्तु धनमस्यापलापयेत्* ।
कुसीदकृषिवाणिज्ये निमृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥
प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभं व्ययोदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा न स्वातन्त्र्यं विसंवदेत्”—इति ।
अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थं अस्वतन्त्रकृतं नान्यथा कर्तुमर्ह

तीत्याह मनुः,—

“कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत्† ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यः स्वामिना नियुक्तस्तु धनायव्ययपालने,—

इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† कुटुम्बार्थेऽधीनोऽपि,—इत्यादि का० । कुटुम्बार्थेऽधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

स्वदेशे वा विदेशे वा तत्कालं वा विचारयेत्"—इति ।
प्रकृतिस्थस्वतन्त्रकालं कार्यं विचारति, चाप्रकृतिस्थकृतम् । तथाच
नारदः,—

“कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थः यो भवेत् ।
तत्कृतं स्यात् कृतं कार्यं नाप्रकृतं कृतम्”—इति ।
स्वतन्त्रप्रकृतिस्थकृतमपि कार्यं विचारति विध्यतीत्याह कात्या-
यनः,—

“सुतस्य सुतदाराणां दासीनां तनुशोभने ।
विक्रये चैव दाने च स्वातन्त्र्यं न सुते पितुः”—इति ।
एवं शास्त्रोक्तमार्गेण निर्णयं कुर्वन्ने राज्ञः फलं दर्शयति
बृहस्पतिः,—

“एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निष्पन्नमम् ।
वितत्येह यशो लोके महेन्द्रसदृशो भवेत् ॥
साक्षिणश्चानुमानेन प्रकुर्वन् कार्यनिर्णयम् ।
वितत्येह यशो राजा ब्रह्मस्योति विष्टपम्”—इति ।
इति निर्णयपादः समाप्तः ।

* न स्वतन्त्रकृतं,—इति का० ।

† वशित्वं,—इति का० ।

‡ विततं च,—इति का० ।

§ इत्यनेन पाठः सर्वत्र । अत्र तु, साक्षिणिर्वा अनुमानेन,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

अष्टादशपदोपयोगिनी व्यवहारमातृका निरूपिता ।
अथेदानीमष्टादशपदान्यनुक्रमेण निरूप्यन्ते ।

तत्र बृहस्पतिः,—

“पदानां सहितस्त्वेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्यस्य पदानि शृणुताधुना ॥

ऋणादानप्रदानानि* द्यूताङ्गानादिकानि च ।

क्रमशः सम्प्रवक्ष्यामि क्रियाभेदांश्च तत्त्वतः”—इति ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वेन ऋणादानाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते । तत्र
ऋणादानं सप्तविधम् । तदाह नारदः,—

“ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम्”—इति ।

तत्राधमर्णं पञ्चविधमीदृशमृणं देयमीदृशमदेयमनेनाधिका-
रिणा देयमस्मिन्समये देयमनेन प्रकारेण देयमिति । उत्तमर्णं
द्विविधं, दानविधिरादानविधिश्चेति । तत्र दानविधिपूर्वकत्वादि-
तरेषां तत्रादौ दानविधिरुच्यते । तत्र बृहस्पतिः,—

“परिपूर्णं गृहीत्वाऽलं वृद्धेर्वा साधु लग्नकम् ।

लेख्यारूढं साक्षिमदा ऋणं दद्याद्धनौ सदा”—इति ।

वृद्धेः परिपूर्णत्वं सवृद्धिकमूलद्रव्यपर्याप्तता । वृद्धिप्रभेदाश्च
बृहस्पतिना निरूपिताः,—

“वृद्धिस्तुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्तिता ।

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, ऋणादानप्रधानानि,—इति पाठः प्रतिभाति ।

वृद्धिधाऽस्मिन्माख्याता तत्त्वतस्तान् निबोधत* ॥

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतः परा ।

कारिता च शिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च ॥

कायिका कर्मसंयुक्ता मासयाज्ञा तु कालिका ।

वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता तृणिना कृता ॥

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।

गृहात् स्तोमः सदः चेत्त्रात्^(१)भोगलाभः प्रकौर्त्तितः"—इति ।

वृद्धेस्तु परिमाणं मनुगोक्तम्,—

“अशीतिभागं गृह्णीयान्मासि वार्धुषिकः शते”—इति ।

वृद्धयै निष्कगते प्रयुक्ते सप्तादनिष्कपरिमितां वृद्धिं मासि
मासि गृह्णीयात् । एतत्सबन्धकविषयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अशीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतन्दित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥

मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्वशः”—इति ।

सलग्नकप्रयोगे व्यासः,—

“सबन्धे भाग अशीतः षष्ठो भागः सलग्नके ।

निराधाने द्विकगतं मासलाभ उदाहृतः”—इति ।

यहीदृशेदेवैवृद्धेः परिमाणान्तरमाह याज्ञवल्क्यः,—

* तत्त्वतस्तान् निबोधत,—इति का०

(१) स्तोमोऽत्र गृहवासनिमित्तकं भाटकम् । सदः क्षेमभवं पलादि,—
इति चण्डेश्वरेण व्याख्यातम् ।

“कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्”—इति ।

कान्तारगाः दुर्गमवर्त्मगन्तारः, ते प्रतिमासन्दशकं शतं दद्युः ।
सामुद्रास्तुमुद्रगन्तारः विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायां तु न
नियम इत्याह सएव,—

“दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु”—इति ।

सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः । सबन्धके अबन्धके सर्वासु जातिषु-
त्तमर्णानुभूतासु स्वाभ्युपगतां वृद्धिं दद्युः । कचिदनङ्गीकृताऽपि
वृद्धिर्भवति । तदाह विष्णुः,—

“यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं दास्यामीति च सामकम् ।

न दद्यात्सोभतः पश्चात् स तस्मात् वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

सममेव सामकम् । प्रतिदिनकालावधिमङ्गीकृत्य गृहीतम-
वृद्धिकं धनं यदि न प्राग्ददाति, तदा अवधेरनन्तरकालादारभ्य
वर्द्धतएवेत्यर्थः । कालावधिमनङ्गीकृत्य स्वीकृतस्य धनस्य षण्मासा-
दूर्द्धं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः,—

“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां या त्वनाकारिता कचित् ।

अनाकारितमप्यूर्द्धं वत्सराद्धादिवर्धते”—इति ।

याचितकं गृहीत्वा देशान्तरगमने कात्यायनः,—

“यो याचितकमादाय तमदत्वा दिशं व्रजेत् ।

ऊर्द्धं संवत्सरान्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते तु सएवाह,—

“क्षलोद्धारमदत्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

ऊर्द्धं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

कृत्वोद्धारं, याचितकमादायेत्यर्थः । यस्तु याचितकं गृहीत्वा
देशे एव स्थितोऽपि याचितकं न प्रयच्छति, तं प्रत्याच सएव,—

“सदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यादयाचितः कश्चित् ।

तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तश्च दापयेत्”—इति ।

ततः, प्रतियाचनकाद्यादारभ्येत्यर्थः ।

“याच्यमानं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।

याच्यमानमदत्तञ्चेत् वर्द्धते पक्षकं घतम्”—इति ।

निक्षेपादावपि सएव,—

“निक्षिप्तं वृद्धिशेषश्च कथविकथएवच ।

याच्यमानमदत्तं चेत् वर्द्धते पक्षकं घतम्”—इति ।

गृहीतपण्यमौत्थानर्पणविषये तु सएव,—

“पण्यं गृहीत्वा यो मौत्थमदत्तैव दिशं प्रजेत् ।

स्तुत्रयस्योपरिष्ठान्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । अनाकारितवृद्धेरपवाहो नारदेन
दर्शितः,—

“पण्यमूक्तं भूतिन्यासो दण्डो यस्य प्रकल्पितः ।

वृथादानाच्चिकपणं वर्द्धते नाविवक्षितम्”—इति ।

वृथादानं, गटादिभ्यः प्रतिमुतम् । आचिकपण्यं दूतद्रव्यम् ।
विवक्षितं अनाकारितम् । पण्यमूक्तस्य वृक्षभावः, प्रवासप्रतियाचना-
भावे । न्यासस्य तु वृक्षभावः, यथाऽवस्थाने प्रतियाचनाभावे च ।

अन्यथा कात्यायनवचनविरोधापत्तेः । मम्मत्सौऽपि,—

“न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षिप्ते च यथाक्षिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात्स्वयं कृता"—इति ।

यथास्थिते निक्षेपे व्यक्त्यन्यथाकरणरहिते । दातुं योग्यम-
योग्यश्चेति सन्दिग्धे । प्रातिभाष्ये ऋणिप्रत्यर्पणादौ । कात्यायनोऽपि,—

“कर्मसंस्थासवद्युते पण्यमूल्ये च सर्वदा ।

स्त्रीशुक्लेषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाष्यगतेषु च”—इति ।

सर्वदेति प्रतियाचनादेः परस्तादप्यकृता वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः ।
पण्यमूल्ये कात्यायनवचनविरोधः पूर्वमेव परिहृतः । व्यासोऽपि,—

“प्रातिभाष्यं भुक्तबन्धमगृहीतञ्च दित्सतः ।

न वर्द्धते प्रपन्नः स्यादथ शुक्लं प्रतिश्रुतम्”—इति ।

भुक्तबन्धग्रहणं निक्षेपोपायने यथा वृद्धिर्देया, तथा गोप्यभोगे
वृद्धिर्न देयेत्येवमर्थम् । “भुक्ताधिर्न वर्द्धते”—इति गौतमस्मरणात् ।
अगृहीतं च दित्सतः,—इति कृतवृद्धापवादः, अकृतवृद्धापवादप्रसङ्गा-
दुक्तः । कृतवृद्धापवादस्य याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“दीयमानं न गृह्णाति नियुक्तं यत्स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्यापितं तत्स्याद्वर्द्धते न ततः परम्”—इति ।

प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य परम् ।
वृद्धिद्रव्यभेदानाह याज्ञवल्क्यः,—

“सन्ततिस्तु पञ्चस्त्रीणां रमस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यद्विरण्यानां चतुस्त्रिगुणा परा”—इति ।

पञ्चस्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः । रमस्य तैलघृतादेः स्वकृतया
वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः परं वर्द्धते । वस्त्रधान्य-
द्विरण्यानां यथाक्रमं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च परा वृद्धिः ।

यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् । “द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा
व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाद्वयमष्टगुणम्”—इति । यच्च
मनुनोक्तम्,—

“धान्ये शदे लवे वाङ्गे नातिक्रमति पञ्चताम्”—इति ।

शदः क्षेपफलं पुष्पमूलफलानि । लवो मेषोर्णाचमरीकेशादिः ।
वाङ्गो वल्लीवर्धतुरगादिः । धान्यशदलववाङ्गविषया वृद्धिः पञ्चगुण्यत्वं
नातिक्रामतीति ।

“उक्ताऽष्टगुणा शके बीजेक्षौ षड्गुणा सूता ।

लवणे कुप्यदमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

गुडे मधुनि चैवाक्ता प्रयुक्ते चिरकालिका”—इति ।

कुप्यन्वपुष्पीभकम् । तदेतत्सर्वमधमर्णयोग्यताऽनुसारेण दुर्भिषा-
दिकालवशेन व्यवस्थापनीयम् । दंशभेदेनापि परां वृद्धिं दर्शयति
नारदः,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथाऽग्निंश्च चतुर्गुणम् ।

तथाऽष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देगेऽवतिष्ठते”—इति ।

देयमृणं वर्द्धमानं चिरकालावस्थितं क्वचिद्विगुणं क्वचिच्चतुर्गुणं
क्वचिदष्टगुणं भवतीत्यर्थः । वभिष्टोऽपि,—

“वज्रमुक्तिप्रवालानां रत्नस्य रजतस्य वा ।

द्विगुणा दीयते वृद्धिः कृतकालानुसारिणी ॥

ताम्रायःकांस्यरीतौनाम्नपुणस्मौभकस्य च ।

त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालास्त्रैरकृतस्य तु”—इति ।

मुक्तिरिति मुक्ताफलं लक्ष्यते, वज्रमाहवर्थात् । व्यासोपि,—

“शाककार्पासबीजेषु षड्गुणा परिकीर्तिता ।
वदन्यष्टगुणान् काले मद्यक्षेहरसाधवान्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।
वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च”—इति ।

यच्च वृद्धिविशेषो न श्रूयते, तच्च द्विगुणैव । तथाच विष्णुः ।
“अनुक्तानां द्विगुणा”—इति । अयं च वृद्धुपरमः सक्तप्रयोगे सक्त-
दाहरणे च वेदितव्यः । तथाच मनुः,—

“कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सक्तदाहिता”—इति ।

उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं, तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिः । द्वैगुण्यं
नात्येति नातिक्रामति । यदि सक्तदाहिता सक्तप्रयुक्ता । पुरुषान्तर-
संक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे, तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकमेकाभ्यां*
प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववत् वर्द्धते । सक्तदाहतेति पाठे
शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिमंवत्सरं वाऽधमर्णादाहृत्य द्वैगुण्य-
मत्येत्येति व्याख्येयम् । गौतमोऽपि । “चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य”—
इति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशेन प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमो-
ऽभिप्रेतः । चिरस्थाने,—इति निर्देशाच्छनैः शनैः वृद्धियहणे द्वैगु-
ण्यातिक्रमोऽभिमतः । उक्तस्य वृद्धुपरमस्य कचिद्द्रव्यविशेषेऽपवादमाह
वृद्धस्यतिः,—

* एकशपाभ्यां,—इति शा० ।

“दण्डकाष्ठेष्टकासूचकिण्वर्मास्त्रिवर्षणाम् ।

हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्तते”—इति ।

किण्वः सुराद्रव्योपादानभृतो मलविशेषः । वर्म वाणादिनिवारकफलकः । वर्षं तनुचम् । हेतिरायुधम् । पुष्पफलयोर्द्व्यनित्यत्वात्त्यक्तमष्टद्व्याधमर्णविषयः । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः पूर्ववद्विज्ञेयः । वमिष्ठोऽपि,—

“दण्डवर्मास्त्रिष्टकाणां मृण्मयानां तथैव च ।

अथवा वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च”—इति ।

वृद्धस्यतिरपि,—

“शिखावृद्धिं कायिकाञ्च भोगलाभं तथैव च ।

धनौ तावत्समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम्”—इति ।

तदेवं, परिपूर्णं गृहीत्वाऽऽधिमित्यत्र आधिः परिपूर्णत्वनिरूपणप्रसङ्गागता सविशेषा वृद्धिर्निरूपिता ।

इदानीमाधिर्निरूप्यते ।

तत्र नारदः,—

“अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

कृतकालोपनेयस्य यावदेयोद्यतस्य च ॥

स पुनर्द्विविधः प्रकृतो गोप्योभोग्यस्तथैव च”—इति ।

गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णोत्तमर्णे अधिक्रियते

आधीयते इत्याधिः । कृतकाले आधानकालएवैतद्विषयवध्य-
माधिर्नया मोक्ष्यते, अन्यथा तवैव भविष्यतीत्येवं निरूपितकाले ।
उपरिष्ठात्सेवनीय इत्यर्थः* । यावद्देयोद्यतः, गृहीतधनप्रत्यर्पणावधि-
निरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः, भोग्यः फलभोग्यादिः ।
बृहस्पतिरपि,—

“आधिर्बन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्योभोग्यस्तथैव च ॥

यादृच्छिकः सावधिश्च लेख्यारूढोऽथ साक्षिमान्”—इति ।

आधिर्नाम बन्धः । स द्विविधः, गोप्यो भोग्यश्च । पुनश्चैकैकगो-
द्विविधः, जङ्गमः स्थावरश्चेत्येवं चतुर्विधः । पुनरपि प्रत्येकं द्विविधः,
यादृच्छिकः सावधिश्चेति । यावद्दृणन्तव न ददामि तावदयमाधि-
रित्येवं कालविशेषावधिशून्यतया कृतो यादृच्छिकः । कृतकालोप-
नेयः सावधिः । पुनश्च लेख्यारूढः साक्षिमानिति द्विविधः । भर-
द्वाजः प्रकारान्तरेणाधेश्चातुर्विध्यमाह,—

“आधिश्चतुर्विधः प्रोक्तो भोग्यो गोप्यस्तथैव च ।

अर्थप्रत्ययहेतुश्च चतुर्थस्त्वाज्ञया कृतः ॥

आवणात्पूर्वलिखितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते ।

गोप्याधिस्तु परेभ्यः खन्दत्वा यो गोप्यते गृहे ॥

अर्थप्रत्ययहेतुर्यत्र अर्थहेतुः स उच्यते ।

आज्ञाधिर्नामयो राज्ञा संघदि त्वाज्ञया कृतः”—इति ।

* स विनेय इत्यर्थः,—इति शा० ।

आवर्णं संसदि प्रकाशमम् । आधिग्रहणानन्तरं नागविकारा-
दयोद्यथा न भवन्ति, तथा पालनीय इत्याह शरीतः,—

“बन्धं यथा स्थापितं स्थाप्यैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा तद्व्यतिक्रमात्”—इति ।

वृद्धस्यतिरपि,—

“न्यासवत्परिपाल्योऽसौ वृद्धिर्नश्येत्तथाऽकृते ।

भुक्ते वाऽसारतां प्राप्ते मूलक्षानिः प्रजायते ।

बहुमूल्यं यच्च नष्टमृणिकं न च तोषयेत् ॥

दैवराजोपघाते च यच्चाधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तच्चाधिं दापयेद्दृष्टान् सोदयं धनमन्यथा”—इति ।

तथाच व्यासः,—

“दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनां कश्चित् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा नाशमाप्नुयात् ॥

खण्डं दाप्यस्तु तस्मागे बन्धनान्यमृणं तथा”—इति ।

आधेरसारत्वेऽप्येवमनुसन्धेयम् । तथाच नारदः,—

“रक्षमाणोऽपि यस्माधिः कालेनेयादसारताम् ।

आधिरन्योऽथवा कार्यो देयं वा धनिने धनम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आधेः स्त्रीकरणात्सिद्धौ रक्षमाणोऽयमारताम् ।

यातस्तेदन्य आधेयो धनभावा धनी भवेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्त्रीकरणात् यद्वशात् सप-

भोगाद्याधियहणसिद्धिः, न चाक्षितेष्ट्यमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण ।
तदाह नारदः,—

“आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा”—इति ।

एवं च सति, या स्त्रीकारान्ता क्रिया पूर्वा, सा बलवती; या
पूर्वाऽपि स्त्रीकारादिरहिता, सा न बलवतीत्युक्तं भवति । आधिः
प्रयत्नेन रचमाणोऽपि कालादिवशेन यद्यसारताङ्गतस्तदाऽन्य आधेयः ।
अथ वा धनिने धनं देयम् । आधिसिद्धौ भोगएव प्रमाणमित्याह
विष्णुः—

“द्वयोर्निश्चितयोराधिर्विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना कृता”—इति ।

द्वयोरपि भुक्तस्याह दृश्यतिः,—

“चेन्नमेकन्दयोर्वन्धे यद्भुक्तं समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत्तस्य तत् तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“तुल्यकाले विमृष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्वलवत्तरा”—इति ।

भोगाधिगेषे सएवाह,—

“यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ ।

विभज्याधिः समन्तेन भोक्तव्य इति निश्चयः”—इति ।

द्वयोरेकमाभिं कुर्वतो दृष्टमाह कात्यायनः,—

“आधिमेकं द्वयोः कृत्वा यद्येका प्रतिपद्भवेत् ।

तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं तत्कर्त्ता दण्डभाग्यवेत्”—इति ।

प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः । आधिविशेषे दण्डविशेषमाह विष्णुः । “गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्य आधिकृत्वा तस्मादनिर्मा-
थान्यस्य यः प्रयच्छेत्स बध्यः । ऊनां चेत्, षोडशसुवर्णं दण्डः,—
इति । साक्षिलेख्यसिद्ध्योर्लेख्यमिद्विर्बलवतीत्याह कात्यायनः,—

“आधानं विक्रयो दानं लेख्यसाक्षिकृतं यदा ॥

एकक्रियाविरुद्धन्तु लेख्यं तत्रापहारकम्”—इति ।

लेख्यमिद्वत्त्वाविशेषेऽपि स एवाह,—

“अनिर्दिष्टञ्च निर्दिष्टमेकत्र च विलेखितम् ।

आकाशभूतमादाय अनादिष्टं च तद्भवेत् ॥

यद्य्यद्यदाऽस्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिशेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधातुराधानकाले यद्विद्यमानं धनं निरूपित-
स्वरूपं च, तद्धनमाधित्वेनादिष्टं, तन्निरदिष्टमित्युच्यते । तद्विपरीतम्
धनमाधित्वेन कस्यमानमनिर्दिष्टमिति निर्विशेदिति । निर्दिष्ट-
त्वाविशेषे याज्ञवल्क्यः,—

“आधौ प्रतियच्छे क्रौंते पूर्वा तु बलवत्तरा”—इति ।

एकमेव क्षेत्रमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याधाय
किमपि गृह्णाति, तत्र पूर्वस्यैव तत्क्षेत्रवत्भवति नोत्तरस्य । एवं प्रतियच्छे
क्रये च योजनीयम् । चण्णादिषूत्तरक्रियायाः प्राबल्यमाह स एव,—

“सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया”—इति ।

यद्येकं क्षेत्रमेकस्याधिं कृत्वाऽन्यस्य विक्रौणीते, तत्राह वसिष्ठः,—

“यः पूर्वोत्तरमाधाय विक्रीणीते तु तं पुनः ।

किमेतयोर्बलीयः स्यात् प्रोक्तेन बलवत्तरम्”—इति ।

आध्यादीनां यौगपद्येऽप्याह सएव,—

“कृतं यच्चैकदिवसे दानमाधानविक्रयम् ।

त्रयाणामपि सन्देहे कथं तत्र विचिन्तयेत् ॥

त्रयोऽपि तद्धनं धार्यं विभजेयुर्यथाऽंशतः ।

उभौ क्रियानुसारेण त्रिभागोनं प्रतिगृही”—इति ।

एतदाधितोऽप्यधिकर्णिकविषयम् । अणपय्याप्ताधिनाशे त्वाह
नारदः,—

“विनष्टे मूलनाशः स्यात् दैवराजकृतादृते”—इति ।

वज्रमूल्याधिनाशे धनिकं समर्पयेदित्युक्तम् । तत्र विशेषमाह
मनुः,—

“मूलेन तोषयेदेनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्”—इति ।

गोप्याधिभोगे लाभहानिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते”—इति ।

अयमर्थः । गोप्यस्याधेः समयातिक्रमेण भोगे सति महत्यपि
वृद्धिर्दातव्या । सोपकारे सवृद्धिके भोग्याधौ हापिते व्यवहारा-
क्षमत्वं प्रापिते सति न वृद्धिः । गोप्याधिर्विकारं प्रापितः, पूर्वव-
त्कृत्वा देयः । विनष्टेऽदात्यन्तिकनाशं प्राप्तश्चेत्तन्मूल्यादिद्वारेणैव
निवेद्यः । गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरित्येतद्वलात्कारभोगविषयम् । अत-
एव मनुः,—

“न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिसुसुजेत्”—इति ।
वचनादिना आधिभोगे भोगानुसारेण लाभद्रव्यस्य नाशमाह
सएव,—

“यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः”—इति ।
कचिद्विषये मूलद्रव्यनाशेन महः लाभनाशस्य विकल्पमाह
कात्यायनः,—

“अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।
भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा लभते न सः”—इति ।
दास्याद्याधौ कर्मफलं वेतनम् । आहितदास्यादिषोडशे सए-
वाह,—

“यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणः वान्धादन्तेन कर्मभिः” ।
षोडशे भर्त्सयेच्चैव प्राप्नुयात्पूर्वमाहमम्”—इति ।
आहितस्य द्रव्यस्य स्वनिवृत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः,—
“आधिः प्रणयेद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।
काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति”—इति ।
प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुण्यं प्राप्ते सति यद्यकृत-
कालो गोप्याधिर्न मीक्ष्यते, तदा नश्येदधमर्णास्य, धनं प्रयोक्तुः सम्भ-
वति । कृतकालो गोप्यो भोग्यस्याधिः सम्प्रतिपन्ने काले यदि न

* वान्धा दण्डेन कर्मभिः,—इति का० । मम तु, यस्त्वाधिं कर्म
कुर्वाणं वेद्यदण्डेन कर्मभिः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

मोक्ष्यते, तदाऽधमर्णस्य नश्येत् । अकृतकालः फलभोग्यः कदाचिदपि न नश्यति । द्वैगुण्यनिर्हृतकालयोरुपरि चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यमित्याह व्यासः,—

“हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णकाले कृतावधौ ।

बन्धकस्य धनस्वामी दिसप्ताहं प्रतीक्षते ॥

तदन्तरा धनं दत्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

नन्वाधेः स्वत्वनिवृत्तेः स्वत्वोत्पत्तेश्च कारणं नास्ति, विषयोऽपि नास्ति । मैवम् । न केवलं दानादिरेव स्वत्वनिवृत्तिकारणम्, प्रतिग्रहादिरेव स्वत्वापत्तिकारणम्; किन्तु द्वैगुण्यनिर्हृतकालप्राप्तौ द्रव्यादीनामपि तस्य याज्ञवल्क्यवचनेनैव ऋणिधनिनोरात्यन्तिक-स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्तिकारणत्वावगमात् । न च मनुवचनविरोधः, तस्योक्तकालभोग्याधिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । यत्तु बृहस्पतिना दशाह-प्रतीक्षणमुक्तम्,—

“पूर्णावधौ सान्तलाभे बन्धस्वामी धनौ भवेत् ।

अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोक्षितुमर्हति”—इति ।

तद्वस्त्रादिविषयम् । हिरण्ये द्विगुणीभूते,—इति व्यासेन विशेषोपादानात् । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं कृतकालस्तथाऽवधेः ।

आवेदयेदृणिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम्”—इति ।

तद्भोगमात्रविधिपरम्, न पुनः स्वत्वापत्तिपरम् । यदा तु सान्तलाभे धने बन्धस्य तथैवावस्थितस्य मोक्षनात् प्रागृणिकस्य मरणादिर्भवेत्, तदा किं कार्यमित्यपेक्षितमाह बृहस्पतिः,—

“हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।

द्रव्यन्तदीयं संगृह्य विक्रीणीत समानिकम् ॥

रक्षेद्वा कृतमूल्यं तु दशाहं जनसंसदि ।

चरणानुरूपं परतो गृहीत्वाऽन्यत्तु वर्जयेत्”--इति ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते पश्चादाधिमोक्षणादर्वागधमर्णिके मृते नष्टे कुत्रचिद्धते चिरकालमविज्ञाते मातः आधिकृतं द्रव्यं समानिकं विक्रीय चरितानुरूपं द्विगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तं गृहीत, ततोऽवशिष्टं वर्जयेत् राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । तथाच कात्यायनः,—

“आधाता यत्र नष्टः स्यात् धनी बन्धं निवेदयेत् ।

राजा ततः स विख्यातो विक्रेय इति धारणा ॥

मृष्टद्विकं गृहीत्वा तु शेषं राजन्यथार्पयेत्”--इति ।

राज्ञे समर्पणञ्च जात्याद्यभावविषयम् । तत्तद्भावे तथैव समर्पणस्य न्याय्यत्वात् । अन्यत्तु वर्जयेदित्यनेन धनद्विगुण्येऽप्यकृतकाणां वधिकाधौ धनिकस्यास्वामित्वमवगम्यते । धनद्विगुण्यं स्वत्वप्रतिपादकं याज्ञवल्क्यवचनं समानाधिविषयम् । अतएव, न्यूनं अधिकं च बन्धे आधिनाशोनास्ति । किन्तु द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव राजा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“चरित्रबन्धककृतं मद्रह्या दापयेद्धनम् ।

सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं दापयेत् ततः”--इति ।

चरित्रं शोभनाचरितं स्वच्छागयत्वम् । तेन यत् बन्धकं, चरित्र-बन्धकम् । तेनाधिकेन यद्द्रव्यमात्ममात् कृतं पराधीनं वा कृतं, तच्च

* समानाधिविषयम्,—इति शा० ।

रिचबन्धककृतम् । अथवा चरिचमग्निहोत्रादिजनितमपूर्वम् । तदेव बन्धकं चरिचबन्धकम् । तेन यद्रव्यमात्मसात्कृतं, तत्सृष्टिकमेव दापयेत्, न तु धनद्वैगुण्येऽप्याधिनाशः । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः । तेन कृतं सत्यङ्कारकृतम् । तदपि द्विगुणमेव देयं, न तु लाभादिनाशः* । अयमभिप्रायः । बन्धकार्पणसमयएव मया द्विगुणमेव द्रव्यं दातव्यं नाधिनाशः इति नियमे कृते, तदेव द्विगुणभूतं दातव्यं नाधिनाशः इति । क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाह्य यद्ङ्गुलीयकादि परहस्ते समर्पितं, तत्सत्यङ्कारकृतम् । तत्राङ्गुलीयकादि गृहीत्वा व्यवस्थामतिक्रामन् तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् । इतरश्वेदङ्गुलीयकादिकमेव त्यजेत् । वस्त्राधौ नियममाह प्रजापतिः,—

“यो वै धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि ।

कृत्वा तदाऽऽधिलिखितं पूर्वज्ञापि समर्पयेत्”—इति ।

यद्बन्धकस्वामिनि धनं प्रयुक्तं तत्तुल्येनैव धनेन परं धनिकान्तरमाधिं नयेत्, न त्वधिकेन । अयं वस्त्राधिर्धनस्य द्वैगुण्ये सति । सम्प्रतिपत्तौ तु द्वैगुण्यादर्वागपि द्रष्टव्यः ।

अथाधिभोचनम् ।

तत्र बृहस्पतिः,—

“धनं मूलीकृतं दत्त्वा यदाऽऽधिं प्रार्थयेदृणी ।

तदैव तस्य मोक्तव्यस्त्वन्यथा दोषभागधनी”—इति ।

* लाभनाशः,—इति का० ।

मूलीकृतमधमर्णेन देयं धनम् : वस्तुभोग्याधौ मूलमात्रं, गो-
प्याधौ तु सृष्टद्विकम् । यदा तद्वत्वा ऋणौ आधिं प्रार्थयते, तदा
धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभाग्यवेदित्यर्थः । तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“उपस्थितस्य मोक्तव्यः आधिलेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजके सति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात्”—इति ।

धनप्रयोक्तव्यमभिहिते सति तदाप्रहस्ते सृष्टद्विकं धनं निधाय
स्वकीयमाधिं गृहीयात् । भोग्याधिस्तु मूलमात्रं दत्त्वा फलकाक्षान्ते
मोक्तव्य इत्याह व्यासः,—

“फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यन्तु मामकम्”—इति ।

सममेव मामकम् । मूलमात्रं दत्त्वा ऋणौ बन्धमवाप्नुयादिति ।
आधिनाशनिबन्धनत्वे वैगुण्यादिकालादवागेव आधिर्माप्तव्यः ।
तथाच भणव,—

“अतोऽन्तरा धनं दत्त्वा ऋणौ बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं मोक्षयेदधमर्णिकः”—इति ।

तद्वैगुण्यादूर्ध्वं, अर्वाक् द्विमप्राहान्मोक्षयेदित्येवम्परम् । अन्यथा,
आधिः प्रणश्येद्विगुणं धने इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधापत्तिः । यदि
प्रयोक्तव्यमभिहिते तत्कुले धनग्रहीतारो न सन्ति, यदि वाऽऽधि-
विक्रयेण धनादित्वा स्यादधमर्णस्य, तत्र यत्कर्त्तव्यं तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“तत्कालकृतमूख्यो वा तत्र तिष्ठेदद्विकः”—इति ।

ऋणदानेष्वाकाले यत् तस्याधेर्मूल्यं, तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि
तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत्तत ऊर्ध्वं न वर्द्धते इति । भोग्याधि-
विषये कचिद्विशेषमाह बृहस्पतिः,—

“चेत्रादिकं यदा भुक्तमत्यन्तमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाऽऽधिं प्राप्नुयादृणी”—इति ।

तेन प्रविष्टे सोदये द्रव्ये त्वयैतन्मोक्तव्यमित्येवं परिभाष्य यदा
चेत्रादिकमादध्यात्, तदा भोगेन चेत्रार्थव्ययसहितसंवृद्धिकधनप्रवेशे
सति आधिमादद्यादधमर्ण इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदाऽखिलम् ।

मोक्ष्यन्नाधिसुदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने”—इति ।

* अयमेव क्षयाधिरित्युच्यते लोकैः । यत्र तु वृद्ध्यर्थेव भोग-
इति परिभाषते, तत्र भोगेनाधिकधनप्रवेशे यावन्मूलदानं नाधि-
मोक्तव्यः ।

“परिभाष्य यदा चेत्रं तथा तु धनिके ऋणी ।

त्वयैतद्वृत्तलाभेऽर्थे भोक्तव्यमिति निश्चयः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यन्वया मम”—इति ।

ऋणग्रहणकाले धनद्वैगुणानन्तरं भोगः । मूलमात्रं दत्वाऽधमर्णे
बन्धनं प्राप्नोति । धनी च ऋणं मूलमात्रं न गृह्णीयात् । किन्तु
पूर्णे वर्षे समग्रवृद्धिपर्याप्ते धने प्रविष्टे सति धनिनो मूलमात्रं
देयम् । ऋणिनो बन्धलाभ इति । परस्परानुमतौ तु वृद्ध्यपर्याप्त-
भोगेऽपि मूलमात्रदानेनैवाधिलाभः इत्यर्थः । परिभाषितकालैक-
देशेनैव समग्रवृद्धिपर्याप्तवर्षप्रवेशे स एवाह,—

“यदि प्रकर्षितं तस्यात्तदा न धनभागधनौ ।
 क्षणी न लभते बन्धं परस्परमतं विना”—इति ।
 इत्याधिविधिः ।

अथ प्रतिभूः ।

तत्र बृहस्पतिः,—

“दर्शने प्रत्यये दाने क्षणे द्रव्यार्पणे तथा ।
 चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनोविभिः ॥
 आर्हैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।
 दाताऽहमेतद्रविणमर्पयामीति सापरः”—इति ।
 अहमेव तदीयं धनमर्पयामीति ब्रवीतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभूवः

कृत्यमाह सएव,—

“दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत् ।
 निबन्धं वाहयेत् तत्र नैव राजहतादृते”—इति ।
 निबन्धं क्षणं वाहयेत् धनिनं प्रापयेत् । यस्तु न दर्शयति, तं
 प्रत्याह मनुः,—

“यो यस्य प्रतिभूस्मिष्ठेत् दर्शनायेह मानवः ।
 अदर्शयन्तु तं तत्र प्रयच्छेत् स्वधनादृणम्”—इति ।
 दर्शनाय कालं दद्यादित्याह बृहस्पतिः,—
 “नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात्प्रतिभूवे धनौ ।
 देशानुरूपतः पञ्च मासं मादुमयापिवा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“नष्टस्यान्वेषणार्थं देयं पक्षत्रयं परम् ।

यद्यसौ दर्शयेत्तस्य मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥

कालेऽप्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् ।

स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात्प्रेते चैवं विधीयते”—इति ।

दानप्रत्ययप्रतिभुवोः कृत्यमाह नारदः,—

“ऋणिव्यप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वाऽथ हापिते ।

प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यादनुपस्थापयंस्तदा”—इति ।

अप्रतिकुर्वत्सु बन्धनदार्ढ्येन अददत्सु । प्रत्यये ज्ञापिततद्वि-
श्वासेऽपगते । धनार्पणप्रतिभुवः कृत्यमाह सएव,—

“विश्वाभार्थं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा ।

प्रापणीयस्तदा तेन देयं वा धनिनां धनम्”—इति ।

आधिप्रत्यर्पणप्रतिभुवं प्रत्याह सएव,—

“खादको वित्तहीनश्च लग्नको वित्तवान् यदि ।

मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति”—इति ।

खादको बन्धभक्षकः, लग्नकः प्रतिभूः । स तु वृद्धिं दातुं नार्हति ।
खादकादप्यत्र, मूलेन तोषयेदिति वचनात् तन्मूल्यमात्रमेव* देयम् ।
एवमितरेषां प्रतिभुवामपि देयद्रव्यविधयो द्रष्टव्याः । प्रतिभूर्याह—
इति प्रकृतमाह कात्यायनोऽपि,—

“दानोपस्थानवादिषु विश्वासगपथाय च ।

लग्नकं कारयेदेवं यथायोगं विपर्यये”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलेन तोषयेदिति वचनात् मूलमात्र-
मेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उपस्थानं दर्शनम् । व्यासोऽपि,—

“लेख्ये कृते च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने ।

गृहीतबन्धोपस्थाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा”—इति ।

प्रतिभूर्याह्य इति शेषः । प्रतिभूमरणे व्यवस्थामाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपिवा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्यद्दर्शनाय यः स्थितः”—इति ।

यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा मृतः, तदा तयोः पुत्राः प्राति-
भावायातं पितृकृतमुणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्मृत-
स्तत्पुत्रा ऋणं दद्युः । तत्पुत्रपुत्रैरपि सूच्यमेव दयं, न वृद्धिर्दद्यात् ।
तथाच व्यासः,—

“ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभावागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतो तु न दाष्यादिति निश्चयः”—इति ।

तत्सुतो पौत्रप्रपौत्रौ । दृढस्यतिः—

“आद्यौ तु वितथे दाष्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विमंवाद् तौ विना तत्सुतो तथा”—इति ।

आद्यौ दर्शनप्रत्ययप्रतिभूवौ, वितथं अहमेनं दर्शयिष्यामि अमौ
साधुरित्येवं विधयोर्वाक्ययोः मिथ्याते राज्ञा दाष्यौ । उत्तरौ दान-
र्णिद्रव्यार्पणप्रतिभूवौ विमंवाद् दाष्यादिना धने ऋणिकेन अप्रति-
दत्ते दाष्यौ । तयोरभावे तत्सुतो दाष्यौ । प्रत्ययप्रतिभूवत्प्रमाण

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, मूलसंज्ञा,—इति पाठः प्रतिभावि ।

प्रतिभूरेव दाप्यो न तत्पुत्रः विवादप्रतिभूतसाधितं धनं दण्डश्च
दाप्यः । तदभावे तत्पुत्रोऽपीत्याह व्यासः,—

“विप्रत्यये लेख्यदिव्ये दर्शने वाऽकृते सति ।

शृणुं दाप्याः प्रतिभुवः पुत्रमेवां न दापयेत् ॥

दानवादप्रतिभुवौ दाप्यौ तत्पुत्रकौ तथा”—इति ।

यत्र दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ बन्धकं गृहीत्वा प्रातिभाष्यमङ्गीकुरुतः,
तत्र विशेषमाह कात्यायनः,—

“गृहीत्वा बन्धकं यच्च दर्शनस्य स्थितो भवेत् ।

विना पित्रा धनं तस्मादाप्यस्तस्य शृणुं सुतः”—इति ।

अनेकप्रतिभूदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“बहवः सूर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।

एककायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथा रुचिः”—इति ।

*एकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवः, तदणं विभज्य स्वांशेन
दद्युः । एककायाश्रितेषु यं पुरुषं धनिकः प्रार्थयेत्, स एव हस्तं
दद्यात् नांशतः । एककायाधिष्ठितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरङ्गतः, तदा
तत्पुत्रोऽपि दद्यात् । मृते तु पितरि पुत्रः पित्रंशमेव दद्यात्,
हस्तम् । तथाच कात्यायनः,—

“एककायाप्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र दृश्यते ।

प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशन्तु मृते तु सः”—इति ।

प्रातिभाव्यापसापे दण्डमाह पितामहः,—

“यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैव तु पृच्छति ।

* अत्र, यदि,—इति भवितुमुचितम् ।

धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डेन तत्समम् ॥

कुर्वाच्च प्रतिभूर्वादं कार्यं चार्थेऽर्थिना सह ।

सोपसर्गस्तदा दण्डो विवादात् द्विगुणं दमम्”—इति ।

अत्र प्रतिक्रियाविधिः । तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिभूर्दापितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यं क्षणिकैस्तस्य तद्भवेत्”—इति ।

धनिकेन पीडितः सन् प्रतिभूस्तत्सुतोवा जनसमक्षं राज्ञा यद्वनं
दापितस्तद्विगुणमृणिकः प्रतिभुवे दद्यात् । यदाह नारदः,—

“यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः ।

क्षणिकः स्वप्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

कदा हि द्विगुणं दद्यादित्यपेक्षिते आह कात्यायनः,—

“प्रतिभावं तु यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।

त्रिपञ्चात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं लभ्यमर्हति”—इति ।

द्विगुणं हिरण्यविषयम् । पश्चादौ तु विशेषो याज्ञवल्क्यनोक्तः,—

“सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा”—इति ।

प्रातिभावे निषेधानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा ।

निरुद्धो दण्डितश्चैव मन्दिग्धश्चैव न कश्चित् ॥

नैव रिक्तो न मित्रं वा न चैवात्यन्तवामिनः ।

राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

जीवन् वाऽपि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः ॥

नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति"—इति ।

सन्दिग्धोऽभिशस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,—

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं अविभक्ते न तु सृतम्”—ति ।

नारदोऽपि,—

“साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम्”—इति ।

अस्वतन्त्रेषु धनप्रयोगनिषेधमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न स्त्रीभ्यो दामबालेभ्यः प्रयच्छेच्च कचिद्धनम् ।

दत्तञ्च लभते तत्तु तेभ्यो दत्तं तु यद्धनम्”—इति ।

अथर्णग्रहणधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रच्छन्नं साधयन्नर्थं स वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छेत् दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम्”—इति ।

अस्यार्थः । अधमर्णेनाभ्युपगतं साक्ष्यादिभिर्भावितं वा धर्मादि-
भिरूपायैः साधयन् राज्ञा न निवारणीयः । यदि तु पापात्तदा
बृहस्पतिः,—

“धर्मापधिवलात्कारैर्गृहसम्बोधनेन* च”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सः । म तु, संरोधनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

धर्मादीन् स्वयमेवाह,—

“सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः भामोक्त्याऽनुगमेन च ।
प्रायेणाय ऋणी दाप्यो धर्म एवमुदाहृतः ॥
कदा ना याचितं चार्थमानीय ऋणिकात् धनी ।
अन्वाहितं समाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥
यदा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ॥
दारपुत्रपशुन् बध्ना कृत्वा द्वारोपरोधनम् ।
यत्र णं दाप्यतेऽर्शन्तु तदाचरितमुच्यते”—इति ।

मनुरपि धर्मादीनुपायान् दर्शयति,—

“धर्मेण व्यवहारेण क्लृप्तेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च”—इति ।
धर्मादियश्चोपायाः पुरुषायेनया प्रयोक्तव्याः । तदाह कात्या-

यनः,—

“राजा तु स्वामिनं विप्रं मान्द्येनैव प्रदापयेत् ।
रिक्थिनं सुहृदं वाऽपि क्लृप्तेनैव प्रदापयेत् ॥
वर्णिकाः कर्षिकाः चैव शिल्पिनश्चावतोद्भूतः ।
देशाचारेण दायाः स्वर्दृष्टान् सम्योच्य दापयेत्”—इति ।

दापने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतानुक्रमादाप्यो धनिनामधर्मणिकः ।
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्”—इति ।
समानजातीयेषु धनिषु युगपत्प्राप्तेषु गृहीतानुक्रमात् धनं

दाप्यः, भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । साधयितुमशक्तं धनिकं
प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञाऽधमर्णिकोदाप्यः साधिताद्दशकं शतम् ।

पञ्चकन्तु शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः”—इति ।

प्रतिपन्नस्यार्थस्य राजा दशमांशमधमर्णिकादृण्डरूपेण गृही-
यादुत्तमर्णादिशतितमं भागं वृत्त्यर्थं गृहीयादित्यर्थः । अधनिक-
च्छणादानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“हीनजातिं परिचीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिचीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्”—इति ।

ब्राह्मणग्रहणमुक्तवृत्तात्युपलक्षणार्थम् ।

“कर्मणाऽपि समं कार्यं धनिकं वाऽधमर्णिकः ।

समोऽप्यवृत्तातिश्च दद्यात् श्रेयांसु तच्छनैः”—इति स्मरणात् ।

नारदोऽपि,—

“अथ शक्तिविहीनश्चेदृणी कालविपर्ययात् ।

शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम्”—इति ।

दृष्टाधमर्णिकं प्रत्याह मनुः,—

“क्षणिकः सधनोयस्तु दौरात्यान् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृहीत्वा द्विगुणो दमः”—इति ।

सन्दिग्धेऽर्थे क्षणग्रहणं कुर्वतोऽर्थहानिर्दण्डसेत्याह बृहस्पतिः,—

“अनावेद्य तु राज्ञे यः सन्दिग्धार्थं प्रवर्त्तते ।

प्रसह्य स प्रवेशः स्यात्सर्वोऽप्यर्थो न सिध्यति”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

पौड्येक्षु धनी यत्र क्षणिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं प्राप्नुयात् दमम्"—इति ।

यस्त्वधमर्णस्त्वत्तमर्णसकाशात् व्यवहारार्थं धनं गृहीतवान्, स तस्यैव धनं दद्यात्, नान्येषाम् । तदाह कात्यायनः,—

“यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्रव्यमृणिकेणैव दातव्यं तस्य नान्यथा”—इति ।

निर्धनाधमर्णविषये क्षणप्रतिदानप्रकारमाह भारद्वाजः,—

“क्षणिकस्य धनाभावे देयोऽन्योऽर्थस्तु तत्तत्तमात् ।

धान्यं हिरण्यं लौहं वा गोमहिष्यादिकं तथा ॥

वस्त्रं भूदांसवर्गञ्च वाहनादि यथाक्रमम् ।

धनिकस्य तु विक्रीय प्रदेयमनुपूर्वशः ॥

क्षेत्राभावे तथाऽऽरामस्तस्याभावे हयक्रयः ।

द्विजातीनां गृहाभावे कालहारो विधीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“क्षणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत्”—इति ।

अयमर्थः । प्रतिदानकाले धनामप्यन्तिवशात्तद्वृद्धिकमूलदाना-
शक्तोऽधमर्णः क्षणस्य चिरन्तनत्वं परिहरतो धनिकस्य समानार्थ-
क्रियां लेख्यादिरूपां पुनः कर्तुमिच्छेत्, स निप्यन्नां वृद्धिं दत्त्वा
करणं परिवर्त्तयेत्; पुनर्लेख्यादिक्रियां वर्त्तमानवत्सरादिचिह्नितां
कुर्यादिति । यः पूर्वनिर्जितवृद्धिं दातुमशक्तः, स तु तां मूलमे-
नारोपयेत् । तदाह सएव,—

“अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।

यावती सम्भवेद्वृद्धिः तावती हातुमर्हति”—इति ।

हिरण्यमदर्शयित्वा निर्जितां वृद्धिमदत्वा तत्रैव लेख्ये परि-
वर्त्तयेत् । यस्तु क्षणप्रतिदानकाले भट्टद्विकं मूलं दातुं न शक्नोति,
तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्तवर्णिको धनम्”—इति ।

लेख्यासन्निधाने विष्णुः । “असमयदाने लेख्यासन्निधाने चोत्त-
मर्णस्य लिखितं दद्यात्”—इति । नारदोऽपि,—

“गृहीतोपगतं दद्यादृणिकात् वृद्धिमाप्नुयात् ।

यदि वा नो परिलिखेदृणिना चोदितोऽपि सन् ॥

धनिकस्यैव वर्द्धेत तथैव ऋणिकस्य च”—इति ।

यस्तु ऋणपाकरणं न करोति, तस्य प्रत्यवायः पुराणेऽपि
दर्शितः,—

“तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान् म्रियते” यदि ।

तपस्यैवाग्निहोत्रञ्च सर्वं तद्धनिने भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उद्धारादिकमादाय स्वाभिने न ददाति यः ।

स तस्य दासोभृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे”—इति ।

उद्धारादिकं दातुर्यद्देयतया स्थितम् । नारदोऽपि,—

“याच्यमानं न दद्यात्तु ऋणमाधिप्रतिग्रहम् ।

तद्व्यं वर्द्धयेत्तावत् यावत्कोटिशतं भवेत् ॥

ततः कोटिगते पूर्णे दाननष्टेन कर्मणा ।

अश्वः खरोवृषोदामो भवेज्जन्मनि जन्मनि"—इति ।

प्रतिदातुः कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दत्तं पाटयेन्नेत्थं शुद्धे चान्यन्तु कारयेत् ।

साक्षिणं ख्यापयद्यदा दातव्यं वा ससाक्षिकम्”—इति ।

ससाक्षिकमृणं पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दातव्यम् । पूर्वसाक्षिणामसम्भवे
साक्ष्यन्तरसमक्षमेव दातव्यमिति । नारदोऽपि,—

“लेख्यं दत्त्वा क्षणी शुद्धोत्तदभावे सुतैरिति” ।

अल्पकालमदीर्घकालमृणं याच्यमानसमनन्तरमेव देयम् ।
सावधित्वेन कृतं तु पूर्णे तदधी सान्तलाभं संश्रवे । धनिकर्णिकयो-
रेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवमिति । क्षणप्रतिदातृनाह वृहस्पतिः,—

“याच्यमानाय दातव्यसत्पकालमृणं कृतम् ।

पूर्णेऽवधौ सान्तलाभसभाये च पितुः कश्चित्”—इति ॥

अनन्तरं क्षणग्रहणं तस्य पितुरभावे पित्रकृतमृणं सुतैरवश्यं
दातव्यम् । अवश्यं दातव्यमित्यत्र हेतुमाह नारदः,—

* वाङ्मनयेन,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । म. म. तु, “अल्पकालमृणं देयं याचितं समन-
न्तरम् । पूर्णेऽवधौ सावधौ तु सान्तलाभं विनिर्दिशेत् । धनिकर्णिक-
योरेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवम्”—इति । अल्पकालमदीर्घ-
कालमृणं याच्यमानसमनन्तरमेव देयम् । सावधित्वेन कृतं तु पूर्णे
अवधौ सान्तलाभं देयम् । इति पाठोभवितुमर्हति, अन्यथा कोऽ-
प्येवं विधः पाठः स्यात्,—इति प्रतिभाति । परं सर्वत्र दशमादिव-
जस्यैव पाठोमूलो रक्षितः । एवं परत्र ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

“इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्द्यतस्ततः ।

उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामयं मोचयिष्यति ॥

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यन्नतः ।

ऋणात्पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत्”—इति ।

उत्तममृणं, “जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणेषान् जायते”—
इति श्रुतिप्रतिपादितमृणम् । अधममृणं परहस्तात् कुसीदविधिना
मृहीतम् । कात्यायनोऽपि,—

“नृणान्तु सूनुभिर्जातैः दानेनैवाधमादृणात् ।

विमोचस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान्”—इति ।

जातेनेत्यभिधानात् जातमात्रस्य ऋणमोचनेऽधिकारः, किन्तु
प्राप्तव्यवहारस्येत्याह सएव,—

“नाप्राप्तव्यवहारस्तु पितर्युपरते कश्चित् ।

काले तु विधिना देयं वमेयुर्नरकेऽन्यथा”—इति ।

क्वचिद्विद्यमानेऽपि पितरि सुतैर्देयमित्याह सएव,—

“विद्यमानेऽपि रोगार्त्तं स्वदेशात्प्रोषिते तथा ।

विंशात्मवत्सरादेयमृणं पितृकृतं सुतैः”—इति ।

दृढस्मृतिरपि,—

“सान्निध्येऽपि पितुः पुत्रैः ऋणं देयं विभावितम् ।

जात्यन्वपतितोन्मत्तचयश्चित्रादिरोगिणः”—इति ।

ऋणदाने अधिकारिणं पुत्रं दर्शयति कात्यायनः,—

“ऋणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरुपद्रवम् ।

द्रविणार्हश्च धूर्यश्च नान्यथा दापयेत्सुतम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्याथाऽंशतः ।

विभक्तो वाऽविभक्तो वा यो वा तामुद्वेष्टुरम्”—इति ।

विभागोत्तरकालं पित्रा यदृणं कृतं, तत्केन दयमित्यपेक्षिते आह

कात्यायनः,—

“पितृणां विद्यमानेऽपि न च पुत्रो धनं हरेत् ।

देयं तद्वनिके द्रव्यं मृते गृहंस्तु दाप्यते”—इति ।

पित्रादिहृतर्णसमवाये दानकमसाह वृहस्पतिः,—

“पित्र्यमादावृणं देयं पश्चादात्मौयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं भदा”—इति ।

पैतामहमृणं सममेव देयम् । तथाच ऋण,—

“ऋणमात्मौयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं च याचितम् ।

पैतामहं समं देयमदेयं तत्पुत्रस्य च”—इति ।

तत्पुत्रस्यागृहीतधनस्य प्रपौत्रस्य । एतदंशं अभिप्रेत्य नारदः,—

“ऋणादव्याहृतं प्राप्तं पुत्रैर्यत्रार्णमुद्धृतम् ।

दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्त्तते”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“पित्रभावेऽपि दातव्यमृणं पौत्रेण यत्नतः ।

चतुर्थेन न दातव्यं तस्मात्तद्विनिवर्त्तते”—इति ।

देयमृणमनेन देयमित्यस्मिन्काले देयमित्यतश्चितयं याज्ञ-

वल्क्य आह,—

“पितरि प्रोक्षिते प्रेते व्यमनाभिपुत्रेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निऋवे साक्षिभावितम्”—इति ।

अदेयमृणमाह बृहस्पतिः,—

“सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभाष्यं दण्डशुक्तं शेषं यत्तन्न दापयेत्”—इति ।

सुरापानार्थं यत्कृतं तत्सौरम् । द्यूतपराजयनिमित्तकं आक्षि-
कम् । वृथादानं धूर्त्तादिभ्यो यत्तु दत्तम् । कामक्रोधप्रतिश्रुतयोः
स्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम्,—

“स्लिखितं मुक्तकं वाऽपि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्त्रियै दत्तं विद्यात्कामहतं नृणाम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्व्यं विनाश्य च ।

उक्तं तुष्टिकरं तत्तु विद्यात्क्रोधहतं तु तत्”—इति ।

मुक्तकं लेखनरहितम् । प्रातिभाष्यं दर्शनप्रातिभाव्यागतम् । तथाच

मनुः,—

“प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकञ्च तत् ।

दण्डशुक्तावशिष्टञ्च न पुत्रो दातुमर्हति”—इति ।

दर्शनप्रातिभाव्ये तु नैष विधिः स्यात् ।

“दण्डो वा दण्डशेषं वा शुक्तं तच्छेषमेव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्” ।

कुटुम्बार्थं पितृव्यादिना कृतमृणं गृही दद्यादित्याह बृहस्पतिः,—

“पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः ।

यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृही दातुमर्हति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“श्रियन्तेवासिदामस्त्रीप्रेष्यकृत्यकरैश्च यत् ।

कुटुम्बहेतोस्तुष्टिं दातव्यं तत्कुटुम्बिना”—इति ।

श्रियोऽत्र विद्यार्थी । श्रित्यग्रास्त्रार्थी अन्तेवामी । उत्क्षिप्तम-
सन्निधानादिना स्वातुज्ञां विनाऽपि कृतमृणम् । कात्यायनोऽपि,—

“प्रोषितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

दामस्त्रीभ्रातृश्रित्यैवा दद्यात्पुत्रेण वा पिता”—इति ।

भृगुरपि,—

“ऋणं पुत्रकृतं पित्रा शोभ्यं यदनुमोदितम् ।

सुतस्त्रेहेन वा दद्यान्नात्तद्दातुमर्हति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय च”—इति ।

कुटुम्बव्यतिरिक्तविषये याज्ञवल्क्यः,—

“न योषित्यतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादृणं कुटुम्बार्थं न पतिः स्त्रोक्तं तथा”—इति ।

न पुत्रेण कृतं पितेत्यस्य क्वचिदपवादमाह वृहस्पतिः,—

“कृतं वा यदृणं कृच्छं दद्यात्पुत्रेण तत्पिता”—इति ।

अत्र पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणार्थम् । पितृग्रहणञ्च प्रभोरुप-
लक्षणार्थम् । तथाच कात्यायनः,—

“कुटुम्बार्थमग्रे तु गृहीतं व्याधिनाऽथवा ।

उपपन्ननिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतञ्च नत् ॥

कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्येषु यत्कृतम् ।

* इत्यमेवं पाठः सर्वत्र । मम तु, दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः”—इति ।

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम् ।

क्वणं दद्यात्पतिस्तासां यस्मादृत्तिस्तदाश्रया”—इति ।

योषित्पत्या कृतमृणं न दद्यादित्यस्यापवादमाह नारदः,—

“दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा सुमूर्षुणा ।

या वा तदृक्थमादद्याद् यतो ऋक्थमृणं ततः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति”—इति ।

अप्रतिपन्नमपि तदृक्थग्रहणे स्त्रिया देयमित्याह कात्यायनः,—

“ऋणे कृते कुटुम्बार्थं भर्तुः कामेन या भवेत् ।

दद्युः तदृक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि”—इति ।

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं कृतमृणं कुटुम्बी दद्यात् । तस्मिन् प्रोषिते

तदृक्थिनः सर्वे दद्युः । नारदोऽपि,—

“पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।

भ्रात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वमृक्थिनः”—इति ।

अनेकक्वणदाहसमवाये याज्ञवल्क्यः,—

“रिक्थग्राही क्वणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैवच ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः”—इति ।

यो यदीयं द्रव्यं ऋक्थरूपेण गृह्णाति, स तत्कृतमृणं दाप्यः ।

तदभावे तु रागादिवशाद् यो यदीयां भार्यां गृह्णाति, स तत्कृतमृणं

दायः । तदभावे अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्र कृणं दायः । पुत्रहीनस्य
कृषियमः कृणं दायः । एतेषां समवाये पाठकमादेव दायः ।

नन्वेतेषां समवाय एकदाऽनुपपन्नः । पुत्रे सत्यन्यस्य कृष्यग्राहिता-
सम्भवात् । न च पुत्रे सत्यपि पितृभ्रात्रोः कृष्यहारित्वमिति वाच्यम् ।

“न भ्रातरो न पितरः पुत्रे तदुक्त्यहारिणः ।

यतो कृष्यहरा एते पुत्रहीनस्य कृषियमः”—इति

पुत्रे सति कृष्यग्राहित्वस्यास्मत्तत्वात् । योषिद्व्याहित्वमपि न
सम्भवति,

“न द्वितौयश्च साध्वीनां कचिद्भर्त्तापदिश्यते”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः,—इत्येतदयमर्थकम् । कृ-
ष्यग्राही कृणं दायः,—इत्यनेनैकार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य कृषियमः,—
इत्येतदपि । पुत्रस्य कृष्यग्राहिणएव कृणापाकरणाधिकारस्य कृष्य-
ग्राही कृणं दाय इत्युक्तत्वात्,—इति ।

तदेतदसङ्गतम् । सत्त्वपि क्लीवादिषु पुत्रेष्वन्यायवर्तिषु वा
सर्वेषुपुत्रेषु पितृव्यादीनां कृष्यग्राहित्वसम्भवात् । क्लीवादीनां
कृष्यग्राहित्वाभावं मनुराहः—

“अमंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”—इति ।

सर्वेषुपुत्रस्यान्यायवृत्तस्य कृष्यायोग्यतां गौतम आह । “तथा
सर्वेषुपुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभेतेकेषाम्”—इति । अतः पुत्रे सत्यपि
कृष्यग्राही अन्यः सम्भवति । योषित्ग्राही शास्त्रनिषिद्धोऽप्यतिश-
यानिषेधः सम्भवत्येव । तदाह नारदः,—

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिवान्धवाः ।
तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्नु निक्षिपेत्”—इति ॥
इति ऋणादानप्रकरणम् ।

अथ निक्षेपाख्यस्य द्वितीयपदस्य विधिरुच्यते ।

तत्र निक्षेपस्वरूपं नारद आह,—

“स्वं द्रव्यं यत्र विसृज्य निक्षिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

उपनिधिन्यासौ निक्षेपविशेषौ । तयोः स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“अनाख्यातं व्यवहितमसङ्ख्यातमदर्शितम् ।

सुद्राक्षितञ्च यद्वृत्तान्तदौपनिधिकं स्मृतम् ।

राजचौरादिकभयाद् दायादानाञ्च वञ्चनात् ।

स्थाप्यतेऽन्यस्य यद्द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः”—इति ।

रूपसङ्ख्याविशेषमकथयित्वा समयमन्यहस्ते रक्षणार्थं यत् स्थाप्यते,
तद्द्रव्यमौपनिधिकम् । निक्षेपणविधिमाह मनुः,—

“कुलजे वृत्तमग्नौ धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धमिन्यार्थे निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः”—इति ।

बृहस्पतिः,—

“स्थानं गृहं स्थलञ्चैव तदर्थं विविधान् गुणान्* ।

सत्यं शौचं बन्धुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिम्”—इति ।

तस्य निक्षेपस्य पुनर्देविध्यमाह नारदः,—

* स्थानं गृहं गृहस्थञ्च तदर्थं विविधान् गुणान्,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

“स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।

प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद् विपर्यये”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“ससाक्षिकं रहोदत्तं द्विविधं तदुदाहृतम् ।

पुत्रवत् परिपाल्यं तद्विनश्यत्यनवेक्षया ॥

स्थापितं येन विधिना येन यच्च विभावितम्* ।

तथैव तच्च दातव्यमदेयं प्रत्यनन्तरे”—इति ।

स्थापकेतरस्य यस्य स्थापितद्रव्ये स्वास्यभस्ति, स इह प्रत्यनन्तर-
इत्युच्यते । मनुरपि,—

“यो यथा निक्षिपेद्भस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।

स तथैव गृहीतव्यो यथा दातव्यस्तथा ग्रहः”—इति ।

दायो दानं स्थापनमिति यावत् । ग्रहो ग्रहणम् । पालयितुः

फलमाह बृहस्पतिः,—

“ददतो यद्भवेत्पुण्यं हेमरूप्याम्बरादिकम् ।

तत् स्यात् पालयतो न्याभं तथैव शरणागतम्”—इति ।

भक्षकस्य च दोषस्तेनैव दर्शितः,—

“भर्तृद्रोहे यथा नाय्याः पुंसः पुत्रसुहृद्वधे ।

दोषोभवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम्”—इति ।

देवाद्युपघाते तु न दोष इत्याह बृहस्पतिः,—

“राजदेवोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।

गृहीतद्रव्यसहितं तत्र दोषो न विद्यते”—इति ।

* यथाविधि,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

ग्रहीतुरिति शेषः । राजशब्देनासमाधेयविमित्तमुपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,—

“अराजदैविकेनापि निश्चितं यत्र नाशितम् ।

ग्रहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते”—इति ।

नारदः,—

“ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।

दैवराजकृते तद्वन्न चेत् तज्जिह्वाकारितम्”—इति ।

दैवग्रहणं तस्करोपलक्षणार्थम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“न दाप्योऽपहतं तत्तु राजदैविकतस्करैः”—इति ।

मनुरपि,—

“चौरैर्हृतं जलेनोदमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन”—इति ।

यदि तस्माद्धुनात् स्लोकमपि स गृह्णाति, तदा दद्यादित्यर्थः ।

तथाच सएव,—

“समुद्रे नाप्नुयात् किञ्चित् यदि तस्मान्न संहरेत्”—इति ।

क्वचित् केनचित् हेतुना नष्टमपि ग्रहीता मूलद्वारेण न दाप्य-

इत्याह कात्यायनः,—

“ज्ञात्वा द्रव्यविद्योगन्तु दाता यत्र विनिश्चिपेत् ।

सर्वापायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते”—इति ।

उपेक्षादिना नाशे तु गृह्णत्यतिराह,—

“भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीत्वा यदि नाशयेत् ।

न दद्याद्यार्थ्यमानो वा दाप्यस्तं सोदयं भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितं च येन दाप्यः स एव तत्”—इति ।

अत्र विशेषमाह व्यासः,—

“भक्षिते सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिद्गुणं प्रदाप्यः स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितम्”—इति ।

याचनानन्तरं अदत्तस्य पश्चाद्देवराजोपघाते स्थापकाय मूलमात्रं देयम् । तथाच व्यासः,—

“याचनानन्तरं नाग्रे देवराजकृतेऽपि सः ।

गृहीता प्रतिदाप्यः स्यात्”—इति ।

मूलमात्रमिति शेषः । प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापराधेन वृद्धिदाना-
योगात् । याचनानन्तरमदाने दण्डमाह नारदः,—

“याच्यमानस्तु यो दातुर्निचेपं न प्रयच्छति ।

दण्ड्यः स राज्ञा भवति नष्टे दाप्यस्य तत्समम्”—इति ।

यः पुनः स्थापकाननुज्ञया निचेपं प्रभुङ्क्ते, तस्य दण्डमाह स एव,—

“यत्रार्थं साधयेत्तेन निचेपेन ननुज्ञया ।

तत्रापि स भवेद्दण्ड्यस्तस्य सोदयमावहेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तथापि सोदयम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“न्यासद्रव्येण यः कश्चित् साधयेदात्मनः सुखम् ।

* साधयेत् कार्यमात्मनः,—इति का० ।

दण्डः स राज्ञा भवति दाप्यस्तथापि सोदयम्—इति ।

अत्र दण्डोऽपि समएव पाण्डः । तदाह मनुः,—

“निक्षेपस्थापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्धनम् ।

तथोपनिधिहर्त्तारं विशेषेणैव पार्थिवः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“गृहीतं निष्कृते यत्र साक्षिभिः शापयेन वा ।

विभाव्य दापयेन्नाशं तत्समं विनयं नृपः”—इति ।

स्थापकस्थानृतवादित्वे दण्डमाह मनुः,—

“निक्षेपो ह्यनिवेद्यो यः धनवान् कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विज्ञेयो त्रिबुद्धं दण्डमर्हति”—इति ।

ससाक्षिनिक्षेपे साक्षिवचनविरुद्धं न दण्डः । असाक्षिके तु बृह-
स्पतिराह,—

“रहो दत्ते निधौ यत्र त्रिसंवादः प्रजायते ।

विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम्”—इति ।

गृहीतस्थापकयोरनृतवादित्वे दण्डमाह मनुः,—

“निक्षेपस्थापहर्त्तारं अनिक्षेपारमेव च ।

सर्वैरुपायैरन्विच्छेत् शापयेच्चैव वैदिकैः ॥

यो निक्षेपं नार्पयति यस्यानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ प्रदाप्यौ तत्समं दमम्”—इति ।

निक्षिप्तद्रव्यमकाले ददतो द्विगुणोदण्डः । तदाह कात्यायनः,—

“पाण्डस्तूपनिधिः काले काशहीनस्तु वर्जयेत् ।

काशहीनं दददण्डं द्विगुणञ्च प्रदाप्यते”—इति ।

यद्वाद्युपनिधिरन्यस्य हस्ते न्यस्तः, तद्वातीते काले च दास्यः ।
तद्वातीतेऽपि काले स्वयमेव नार्पणीयः । “सद्वाद्याचनेऽर्पयेत्”—
इति वृहस्पतिस्मरणम् । तद्वाये वर्त्तमाने स्वयमेव दीयमानं काश-
हीनम् । तद्दानमिष्टं नैवेति तद्दत्तोऽपि दण्डोयुक्तः । यस्तु वशा-
वष्टम्भेन निचेपं न ददाति, तं राजा निगृह्य दापयेदित्याह मनुः,—

“येषां न दद्याद्यदि तु तद्विरणं यथाविधि ।

इत्थं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

मिचिप्रस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च ।

कुर्याद्विनिर्णयं राजाऽप्रचिष्वन्त्यासधारिणम्”—इति ।

अप्रचिष्वन् अताडयन् । यदा तु स्वयमेव न दद्यात्, तदा प्रत्य-
नन्तरं प्रत्याह सएव,—

“अच्छलेनैव वाऽन्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं मास्यैव परिमाधयेत्”—इति ।

निचेपेऽभिहितं धर्मं याचितादिव्यतिदिशति गारदः,—

“एषएव विधिर्दृष्टो याचिताम्बाहितादिषु ।

शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैवच”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“याचिताम्बाहितन्यासनिचेपादिव्ययं विधिः”—इति ।

याचितमुत्सवादिषु परकीयमलङ्कारार्थम् । अम्बाहितं स्वस्मिन्
स्थितं परानं धनिकान्तरस्य तथा कृतम् । न्यासनिचेपौ पूर्वमेवा-
भिहितौ । वृहस्पतिरपि,—

“अम्बाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सवन्धके ।

_____

“येष्व संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिश्चितैः ।

तदूर्ध्वं स्थापयन् शिष्यो दास्यो देवहस्तेऽपि तम्"—इति ।

नैर्मल्यार्थं रजकादिन्यस्तवस्त्वादिविषयेऽप्याह स एव,—

“न्यासदोषादिनाशः स्वाच्छिष्टिभक्त्यस्तत्र दापयेत् ।

दापयेच्छिष्यदोषान्तत् संस्कारार्थं वदर्यितम्"—इति ।

यच्च तन्वादिभ्यं वस्त्राद्यर्थं कुविन्दादौ न्यस्यं, खण्डपटादिदशायां
नष्टं, परिपूर्णदशायां वा कुविन्दादिना दीयमानं सामिना न गृहीतं
नष्टञ्च, तन्वायाह सएव,—

“स्वाध्यायापि च यत्कर्म नष्टं चेद्भूतकालं तत् ।

पर्याप्तं दत्ततत्त्व विनयेन दत्ततः"—इति ।

स्वल्पेन प्राप्तरचनादिना विकसं नष्ट्वेत्, भूतकस्य शिष्टिर्नो-
नष्टम् । पुनर्वेतनं पश्यन्मन्तरेणैव रचनादि क्रियां कुर्यादित्यर्थः । यदि
स्वामी पुनस्तत्त्वादिकं नार्पयति, तदा पुनर्वा नाशभावे वेतनं शि-
ष्टिते दत्तं दाता न लभते । यस्मात् परिपूर्ववत्त्वादिकं, आदित्यतो-
भूतकस्य यः स्वामी, तस्य दीपमानमपश्यत्तत्पश्चात् विनश्यति ।
आचितकविषयेऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः—

“एति मन्त्रोऽनुविद्यते स्वयं अविनिर्गमः सा ।

करुणामात्रम् ।

“वाचितोऽर्द्धकते तस्मिन्प्राप्ते न तु दाप्यते”—इति ।

अनु कार्यं दीर्घकालमार्थं, तत्कार्यार्थं यदि वाचितः, यदि वा संवत्सरपर्यन्तं दीयतामित्येवं कालं परिनिधाय वाचेत, तदा कार्यमध्ये परिनिधतकालमध्ये वा प्रतिवाच्यमानो वाचितः न ददाति ; असौ न सोदयं दाप्यः । वाचितकमात्रमेवाद्यौ कृते कार्यं परिनिधतकालात्यये वा दद्यात् । यदि तदाऽपि न ददाति, तदा देवादितोविनाशे जाते मूल्यं देयमित्यर्थः । आह सएव,—

“अथ कार्यविपत्तिस्तु तथैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते चैव काले तु दाप्यस्वर्द्धकतेऽपि तत्”—इति ।

इति निक्षेपप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयः ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपच्यत वा ।

विक्रीयेतासमचं* यत्स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः”—इति ।

इहस्यतिरपि,—

“निक्षेपान्वाहितश्यासद्यतयाचितवन्धकम् ।

उपांशु येन विक्रीतमस्त्रामी सोऽभिधीयते”—इति ।

अस्त्रामिना कृतो व्यवहारो निवर्त्तते इत्याह कात्यायनः,—

“अस्त्रामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

* विक्रीयेतासमचं,—इति मन्वान्तरहृतं पाठः ।

नारदोऽपि,—

“अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रयएवच ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यशः”—इति ।

ततश्चास्वामिविक्रये याज्ञवल्क्यः,—

“हृतं प्रणष्टं यद्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षष्ठवर्ति पणान्”—इति ।

यदा पुनः परहस्तादवाप्नुयात्स धनस्वामी, तदा त्वाह सएव,—

“नष्टापहतमासाद्य हत्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ वा गृहीत्वा* स्वयमर्पयेत्”—इति ।

नष्टमपहतं वा स्वकीयद्रव्यं अधिगन्तुरपहर्तुर्वा हस्ते दृष्ट्वा
अधिगन्तारमपहर्तारं वा राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत् पुरुषः; राजा-
द्यानयनार्थदेशकालातिक्रमस्येद्भवति, तदा स्वयमेव गृहीत्वा राज्ञे
समर्पयेदित्यर्थः । यदा पुनर्विक्रयार्थमेव स्वकीयं द्रव्यं केतुर्हस्ते
पश्यति, तदाऽप्याह सएव,—

“स्वं लभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः”—इति ।

स्वामी स्वसम्बन्धिद्रव्यमन्यविक्रीतं यदि पश्यति, तदा लभेत
गृहीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । केतुः पुनरप्रका-
शिते गोपिते क्रये दोषो भवति । हीनाद्रह्यागमोपायहीनात् रह-
एकान्ते हीनमूल्ये अल्पतरेण द्रव्येणाधिकमूल्ये वेलाहीने रात्र्यादौ

* गृहीता,—इति यस्यान्तरद्वयः पाठः ।

कृते क्रये च स चोरो भवति । तस्करश्च स्वो नवतीत्यर्थः ।

जना, —

द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राक् राज्ञे विनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपविक्रये” — इति ।

येन केना हीनमूल्येन क्रयात् प्रागेव राज्ञे निवेदितं, न तत्र दोषः । उपविक्रयशब्दस्यार्थस्तेनैव दर्शितः, —

“अन्तर्गृहे वहिर्गामान्निशायामसतो जनात् ।

हीनमूल्यञ्च यत्क्रीतं ज्ञेयोऽसावुपविक्रयः” — इति ।

असतो जनात् चण्डालादेरित्यर्थः । अमद्गृहं स्वाम्यननुज्ञाता-
द्युपलक्षणाद्यर्थम् । अतएव नारदः, —

“अस्वाम्यनुमतादासादमतश्च जनाद्ग्रहः ।

हीनमूल्यमवेलायां क्रीणस्तद्दोषभाग्यवेत्” — इति ।

कात्यायनः, —

“नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकम्” — इति ।

नाष्टिको नष्टधनः, तद्धनं नष्टधनं, ज्ञातृभिः साक्षादिभिः,
प्रकुर्वीत साधयेदित्यर्थः । आह याज्ञवल्क्यः, —

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धोदमस्तत्र राजस्तेनाविभाविते” — इति ।

आगमस्तु सत्यन्तरेऽभिहितो द्रष्टव्यः, —

“लभं दानक्रयप्राप्तं शौर्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजातस्य षड्विधस्तु धनागमः” — इति ।

स्वकीयधनस्य स्वकीयत्वानपगतिरपि दानाद्यभावेन साधनीये-

त्याह कात्यायनः,—

“अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनम्”—इति ।

अथैतदत्तन्यक्तं विक्रीतञ्च न भवतीति प्रमाणैः प्रसाध्य स्वकीयं धनं नाष्टिकः विक्रेत्रादेः सकाशात्लभते इत्यर्थः । यत्रविषये* विशेष-
माह बृहस्पतिः,—

“पूर्वस्वामी तु तद्रूपं यदाऽऽगत्य विभावयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेत्”—इति ।

मूलं विक्रेता । विक्रेतुर्दर्शनानन्तरं व्यासः,—

“मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत्”—इति ।

यदा तु मूलभूतो दर्शितोविक्रेता न किञ्चिदुत्तरं ददाति,

तदात्याह बृहस्पतिः,—

“विक्रेता दर्शितो यत्र विहीनो व्यवहारतः ।

क्रेतराज्ञोर्मूल्यदण्डौ प्रदद्यात् स्वामिनो धनम्”—इति ।

यदा तु मूलभूतोविक्रेता देशान्तरङ्गतः, तदा कात्यायन आह,—

“मूलानयनकालश्च देयो योजनसङ्ख्याया ।

प्रकाशं प्रकथं कुर्यात् साक्षिभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ॥

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मातृषी ।

प्रसाधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किञ्चन”—इति ।

अयमर्थः । अस्तु क्रेता कालविक्षम्भेनापि मूलं दर्शयितुं न

* यत्र विषये,—इति का० । मम तु, यत्र विषये,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

शक्नोति, क्रयप्रकाशनञ्च करोति, स नराधमः । तस्माच्च नाष्टिको धनं लभते इति । तदुक्तं मनुना,—

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितम् ।

अदण्डो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम्”—इति ।

केतुः सकाशाद्भूतग्रहणमर्द्धमूल्यं दत्तैव । तथाच कात्यायनः,—

“वणिग्बीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वामी दत्त्वाऽर्द्धमूल्यन्तु प्रगृह्णीयात्स्वकं धनम्”—इति ।

अविज्ञाताश्रयादविज्ञातस्थानकादित्यर्थः । क्रयप्रकाशनपक्षयोः*

सति सम्भवे मूलानयनपक्षएव याज्ञः । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

आहरेत् मूलमेवामौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत्”—इति ।

यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति, तदा दण्ड इत्याह

सएव,—

“अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाऽप्यविशोधयन् ।

यथाऽभियोगं धमिने धनं दाप्योदमञ्च सः”—इति ॥

नाष्टिकविप्रयोगमाह सएव,—

“यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवद्दण्डमर्हति”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, मूलानयनक्रयप्रकाशनपक्षयोः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यत् प्रकाशिते क्रये क्रेतुः स्वत्वप्रतिपादकं मरौचिवचनम्,—

“वणिग्बीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।”

दिवा गृहीतं यत् क्रेता स शुद्धो लभते धनम्”—इति ।

तदेवं नाष्टिकेन साधितद्रव्यविषयम्* । अन्यथा, अथ मूलमना-
हार्यम्,—इति प्रागुदाहृतमनुवचनविरोधप्रसङ्गात् । यदा क्रेता
साक्षादिभिः क्रयं न विभावयति, नाष्टिकोऽपि स्वकीयत्वं, तदा
निर्णयमाह वृहस्पतिः,—

“प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्यूनाधिकत्वेन स्वयं कुर्याद्विनिर्णयम्”—इति ।

ननु मानुषप्रमाणाभावेऽपि दिव्यस्य विद्यमानत्वात्प्रमाणहीन-
वादएव न सम्भवति । उच्यते । अस्त्यस्वामिविक्रयविवादे दिव्या-
भावात् तथा† ।

“प्रकाशं च क्रयं कुर्यात् साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ॥

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः” ॥—इति

वचनेन साक्षीतरप्रमाणाभावोऽवगम्यते । तदेवाह कात्यायनः,—

“अद्वैतं द्वयोरपद्धतं तत्र स्याद्व्यवहारतः ।

अविज्ञातक्रयोदोषस्तथा चाप्रतिपादनम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तदेवं नाष्टिकेनासाधितद्रव्यविषयम्,
—इति पाठः प्रतिभाति ।

† अस्मिन्स्वामिविक्रये दिव्याभावान्न तथा,—इति का० ।

एतद्द्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ।

अविज्ञातस्थानकृतक्रेतनाष्टिकयोर्द्वयोः—इति ।

अस्वामिविकेतुरिव स्वाम्यदत्तमुपभुञ्जानस्य दण्डमाह नारदः,—

“उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधाऽपि वा”—इति ।

*अविज्ञातात् क्रयोऽविज्ञातक्रयः । अथवा परमार्थतोऽयं स्वामी-
त्यज्ञानात्क्रयोऽविज्ञातक्रयः । मरौचिरपि,—

“अविज्ञातनिवेशत्वादयत्र मूल्या न विद्यन्ते ।

हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेतनाष्टिकयोर्द्वयोः ॥

अनर्पितन्तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ।

अनिर्दिष्टन्तु यद्रव्यं वासजेचगृहादिकम् ॥

स्वबलेनैव भुञ्जानः चोरवदण्डमर्हति ।

अनङ्गाहं तथा धनं नावं दासं तथैव च ॥

अनिर्दिष्टं स भुञ्जानो दद्यात्पणचतुष्टयम् ।

दासौ मौका तथा धुर्यो बन्धकं नोपभुज्यते ।

उपभोक्ता तु तद्रव्यं पण्येनैव विशोधयेत् ॥

दिवसे द्विपणं दाम्नीं धेनुमष्टपणं तथा ।

वयोदशमनङ्गाहं मत्स्यं भूमिश्च षोडश ॥

मौकामश्वश्च धेनुश्च ज्ञात्राणं कार्मिकस्य च ।

बलात्कारेण यो भुङ्क्ते दाप्यष्टाष्टपणं दिने ॥

* अयं यत्रः, अस्वामिविकेतुरिवेत्यादियत्रात् पूर्व्वं भवितुमुचितः ।

परमादर्शपुस्तकेषु दर्शनादत्रैव रक्षितः ।

† इत्यनेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, मूत्रं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उलखले पणार्द्धन्तु मुसलस्य पणद्वयम् ।

शूर्पस्य च पणार्द्धन्तु द्वैविध्यं मुनिरब्रवीत्—इति ।

अस्वामिविक्रयाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“वाणिकप्रभृतयो यत्र क्रयं* सम्भूय कुर्वते ।

तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम्”—इति ।

तत्राधिकारिणो दर्शयति बृहस्पतिः,—

“कुलीनदक्षानलसैः प्राज्ञैः नाणकवेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात्सह क्रियाम्”—इति ।

क्रियां कृषिवाणिज्यशिल्पिक्रतुसङ्गीतसैन्यात्मिकाम् । नाणक-
विज्ञानं वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमात्रं कृषिक्रिया-
याम् । सङ्गीतादिशिल्पिक्रियायां प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । क्रतुक्रियायां
तु कुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वादि । सैन्यक्रियायां शूरत्वमात्रम् । दक्षत्वा-
नलसत्वे तु सर्वत्रोपयुज्यते । अतएवादक्षादि निषेधति सएव,—

“अशक्तालमदुर्बुद्धिमन्दभाग्यनिराश्रयैः ।

वाणिज्याद्याः सहेतैस्तु न कर्त्तव्याबुधैः क्रियाः”—इति ।

ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति, ते द्रव्यानुसारेण
सामभाजः । तथाच बृहस्पतिः,—

“प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना ।

* क्रयं,—इति का० । कर्म,—इति ग्रन्थान्तरवृत्तस्य पाठः समीचीनः ।

समन्यूनाधिकैरंगैर्लाभस्तेषां तथाविधः"—इति ।

लाभवदेव व्ययादिरपि तथैवेत्याह सएव,—

“समन्यूनाधिकोवाऽंगो येन क्षिप्रस्तथैव भः ।

व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात्तत्तस्तेषां तथाविधः"—इति ।

द्रव्यानुसारेण लाभ इत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ"—इति ।

संविदा समयेन पुरुषविशेषानुसारेण, कृतौ कल्पितौ लाभालाभौ ज्ञेयौ, न तु द्रव्यानुसारेणेत्यर्थः । सभूयकारिणां कर्तव्यमाह व्यासः,—

“समचमसमजं वाऽवञ्चयन्तः परस्परम् ।

नानापणानुसारात्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि शुल्कं दद्युश्च तेऽध्वनि ।

अन्यथा द्विगुणं दाप्यः शुल्कस्यानान् वहिः स्थिताः"—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारभाराद्यवेक्षणम्^(१) ।

कुर्युस्तेऽवभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः"—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, कुर्यात् लाभस्तेषां,—इति पाठः प्रति-
भाति । कुर्यात् लाभं गृहीतं चैवाह,—इति यस्यान्तरधृतः पाठः ।

(१) भाण्डं क्रयविक्रयसमूहः । पिण्डं पात्रेयम् । व्ययोवेक्षणम् । उद्धार-
स्तस्यात् देयद्रव्यात् प्रयोजनविशेषादाकर्षणम् । भारउद्धारः । भारं
प्रकृतं चन्दनादि । अववेक्षणं रक्षणयोजनादि । इति विवाहसमा-
करीया आख्या ।

सम्भूयकारिणां परस्परं विवादनिर्णयप्रकरमाह बृहस्पतिः,—

“परचीकाः साक्षिणश्च तएवोक्ताः परस्परम् ।

संन्दिग्धेऽर्थे वक्ष्यमायां ते न चेद् द्वेषसंयुताः* ॥

यः कश्चिदश्वकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

शपथैः स विशोद्धः स्यात् सर्ववादेऽप्ययं विधिः”—इति ।

दैवराजकृतद्रव्यहानिविषयेऽप्याह सएव,—

“क्षयहानिर्यदा तत्र दैवराजकृताङ्गवेत् ।

सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथाऽंशतः”—इति ।

क्षयाद्यैव हानिः क्षयहानिः, न तु क्षयाद्यर्थं व्ययः । प्रातिस्विक-
दोषेण द्रव्यमात्रे सएवाह,—

“अनिर्दिष्टो वार्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।

तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम्”—इति ।

अनिर्दिष्टः समवाय्यः, न तु अनुज्ञातः । चौरादिभ्यः पालयितु-
र्लाभाधिक्यमस्तीत्याह कात्यायनः,—

“चौरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः†”—इति ।

समाहरेत् स्वशक्त्या परिपालयेत् ।

यस्तु समवायिभिः प्रयुक्तं धनं समवायिभिः सह प्रतिपादना-
दिभिः न साधयति, तस्य लाभहानिः । तदाह बृहस्पतिः,—

* न चेद्द्वेषसंयुताः,—इति ग्रन्थान्तरधृतः पाठः ।

† प्रवासाद्यर्थः,—इति का० ।

‡ तस्यांशं दशमं दत्त्वा मृद्भीयुस्ते ततोऽपरम्,—इति पाठान्तरम् ।

“समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न याचते च यः कश्चित् लाभास्तु परिहीयते”—इति ।

सर्वानुगतः सर्वेषां कार्यमेकएव कुर्यात् । तदाह सएव,—

“बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेकोधनं नरः ।

करणं कारयेद्वाऽपि सर्वेरेव कृतम्वेत्”—इति ।

करणन्तरस्यादिकम् । सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिताः ।

कुर्युर्यथाऽर्हतः कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणान्तथा”—इति ।

तथेति कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः । तथाच सएव,—

“सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांश्चकल्पयेत्”—इति ।

इयं चांशकल्पना “तस्य द्वादशशतं दक्षिणा”—इत्येवं कतुसम्बन्धि-
मात्रतया विहितायां दक्षिणायामेव, न ऋत्विग्विशेषोपेक्षेन विहि-
तायाम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“रथं हरेत् वाऽध्वर्युर्ब्रह्माऽऽधाने च वाजिनम् ।

होता हरेत्तथैवाश्वं उद्गाता चायनः क्रये^(१)”—इति ।

दक्षिणांशकल्पनामाह सएव,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साधनीयं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† करणं सेव्यादिकम्,—इति विवादरत्नाकरव्याख्या ।

(१) केषांचिच्छाखिनामाधाने अध्वर्यवे रथस्याप्राप्यते, ब्रह्मणे वेगवा-
नश्च, होत्रे चाश्वः, उद्गात्रे सोमोदाहकमनः प्रकटम् । इति
चण्डोग्योपनिषद् व्याख्या ।

“सर्वेषामधिनीमुख्यास्तदर्धनाधिनीऽपरे ।

तृतीयिनस्तृतीयांशास्तुरीयांशास्तु पादिनः”—इति ।

सर्वेषां षोडशविंशं मध्ये मुख्याश्चत्वारोहोचध्वर्युब्रह्मोद्गातारः ।
ते गोशतस्याधिनिः, सर्वेषां भागपरिपूर्णोपपत्तिवशादाथाताष्टाचत्वारिंशद्रूपार्द्धेणार्द्धभाजः । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छिप्रस्तोतारस्तदर्द्धिनः धनमुख्यांशस्यार्द्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्द्धभाजः । ये पुनस्तृतीयिनोऽष्कावाकनेद्ग्रीध्रप्रतिहर्त्तारस्ते तृतीयिनोमुख्यांशस्य षोडशगोरूपतृतीयांशभाजः । ये पादिनो यावस्तोदनेतपोदसुब्रह्मणास्ते मुख्यस्य भागस्य चतुर्थांशेन द्वादशगोरूपेणांशभाजः । मुख्यानां चतुर्णां मिथोविभागः समत्वेनैव । एवं तदनन्तरादीनामपि मिथोविभागः । तथाच कात्यायनसूत्रम् । “द्वादश द्वादशाद्येभ्यः षट्षट्द्वितीयेभ्यः चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रः इतरेभ्यः”—इति । स्वकीयकर्मकलापस्याशक्त्याऽकरणे कृतानुसारेण भागोदेयइत्याह मनुः,—

“अतिग्यदि वृत्तो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽंशः सहकर्त्तृभिः”—इति ।

सहकर्त्तृभिः, सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । कृतकर्मांशानुसारेण दक्षिणां दद्यादित्युक्तम् । तस्य कचिदपवादमाह सएव,—

“दक्षिणासु प्रदत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।

कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्”—इति ।

अन्येन स्वस्वगणवर्त्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन । कर्ममध्ये अतिक्करणे*

नारद आह,—

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, अतिक्लृप्ते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“अतिजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म विस्तरेत् ।

लभते दक्षिणभागं य तस्मात्सम्प्रकल्पितम्”—इति ।

सम्भूयकारिणां कृषिकराणां कर्त्तव्यमाह दृढस्यतिः,—

“पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ऊषरं मुषिकव्याप्तं चेच्च यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।

वाह्यविवर्जनीयानाह सएव,—

“हृशातिवृद्धं बुद्धं च रोगिणं प्रपलायिनम् ।

काणं खञ्जं विनाऽऽदद्यात् वाञ्छं प्राज्ञः कृषीवलः”—इति ।

प्रातिस्निकदोषात् फलहानौ विशेषमाह सएव,—

“वाह्यबीजात्ययाद्यस्य चेन्नहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदानया सर्वेषां कृषिजीविनाम्”—इति ।

वाह्यबीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम् । सम्भूयकारिणां
शिक्षिणां विभागमाह सएव,—

“हेमकारादयो यत्र शिक्ष्यं सम्भूय कुर्वते ।

कर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरंस्ते यथाऽंशतः”—इति ।

निर्वेशोभृतिः । कात्यायनोऽपि,—

“शिक्षाकारिणकुशला* आचार्यस्तेति शिक्षिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथाऽंशतः”—इति ।

स्तेनान् प्रत्याह सएव,—

“स्वाम्याज्ञया तु यक्षोरैः परदेशात्समाहतम् ।

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं भजेयुस्ते यथाऽंशतः ॥

* शिक्षाकारिणकुशला,—इति रत्नाकरदृष्टः पाठः ।

चतुरोऽंशान् भजेन्मुखः शूरस्थंशमवाप्नुयात् ।

समर्थस्तु हरेद्द्वंशं शेषास्त्रन्ये समांशिनः"—इति ।

परदेशात् वैरिदेशादित्यर्थः । प्रबलवैरिदेशादाहृतधनविषय-
मेतत् । दुर्बलवैरिदेशादाहृतविषये त्वाह कात्यायनः,—

“परराष्ट्राद्धनं यस्य चोरैश्चेदाज्ञयाऽऽहृतम् ।

राज्ञे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि"—इति ।

सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकाख्यं पदमुच्यते ।

तत्र नारदः,—

“दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः"—इति ।

अदेयस्वरूपभेदानाह बृहस्पतिः,—

“सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वन्यासयाचितम् ।

प्रतिश्रुतमयान्यस्य न देयं त्वष्टया स्मृतम्"—इति ।

सामान्यमनेकस्वत्वकं रथ्यादि । नारदोऽपि,—

“अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् ।

निक्षेपं पुत्रदारञ्च सर्वस्वं चान्यथे सति ॥

आपत्त्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याङ्गराचार्या यच्चान्यसौ प्रतिश्रुतम्"—इति ।

अम्बाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव दधः,—

“सामान्यं याचितं न्यासप्राधिदाराश्च तद्धनम् ।

अम्बाहितश्च निक्षेपं सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः ।

यो ददाति स गृहात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः”—इति ।

अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डो मतुनाऽभिहितः,—

“अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।

तावुभौ चोरवच्छास्यौ दण्डौ चोत्तमसाहसम्”—इति ।

अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अतएव नारदः,—

“गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।

दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षिता”—इति ।

किं तर्हि देयमित्यपेक्षिते स एवाह,—

“कुटुम्बभरणाद्व्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।

तदेयमुपरुद्धान्यत् ददद्वांश्चमवाश्रयात्”—इति ।

भर्त्तव्यं कुटुम्बमुपरुद्ध्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“सर्वस्वं गृहवर्जन्तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यद्व्यं तत्स्वकं देयमदेयं स्यादनोऽन्यथा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते”—इति ।

सुतस्यादेयत्वं एकपुत्रविषयम् । तस्यापि दाने कृते सन्तानविच्छे-
दापत्तेः । अतएवैकस्य पुत्रस्य दानं निषेधति वसिष्ठः । “न त्वेकं
पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्”—इति ।

“अतश्च सुतदाराणां वशित्वं त्वनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुतेपितुः”—इति ।

एवमादीनि सुतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि वचनान्येकपुत्रविषया-
णीत्यवगम्यते । अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृविद्योगसहजसमएव देयः ।

“विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत्”—इति

कात्यायनस्मरणात् । न नेयाः स्युरनिच्छव इत्यनापदिषयम् ।

“आपत्कालेऽपि कर्त्तव्यं दानं विक्रयएववा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिश्चयः”—इति

तानेवाधिकृत्य तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रस्य प्रतिग्रहप्रकारविशेषो-
वशिष्टेन दर्शितः । “पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाह्वय राजानि च
निषेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्ज्जत्वाऽदूरवान्धवमसन्निहृष्टमेव
गृहीयात्”—इति । अदूरवान्धवं सन्निहृष्टमातुलादिबान्धवम् ।
असन्निहृष्टं सन्निहृष्टभ्रातृपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव । स्यावरविषये देयं
द्रव्यमाह प्रजापतिः,—

“सप्तागमात् गृहक्षेत्राद् यद्यत् क्षेत्रं प्रचीयते ।

पित्र्यं वाऽथ स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्”—इति ।

सप्तभ्यन्नागमेभ्यो यत् प्रचीयते समधिकं स्यात्तद्दातव्यत्वेन
विवक्षितमिति । स्वयं प्राप्तं द्रव्यं अविभक्तधनैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि
देयम् । “स्वेच्छादेयं स्वयम्प्राप्तम्”—इति वृहस्पतिवचनात् । यत्तु
तेनैवोक्तम्,—

“विभक्तां वाऽविभक्ता वा दायादाः स्यावरे समाः ।

एकोऽप्यनीशः सर्वेषु दानाधमनविक्रमे”—इति ।

तदविभक्तस्यावरविषयं, सप्तानधिकस्यावरविषयं वा । सप्ता-
धिकस्यैव देयत्वेनाभिधानात् । किञ्चिद् भर्षा भार्ययाऽनुज्ञातमेव
देयम् । किञ्चिद्वासेन स्थाजितमपि स्वाम्यनुज्ञातमेव देयम् ।
तथाच सएव,—

“सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तश्च यज्ञवेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

सौदायिकं विवाहलब्धम् । क्रमायातं पितामहादिक्रमायातम् ।
स्त्रीज्ञात्यनुमतं सावग्रेषं देयम् ।

“वैवाहिके क्रमायाते सर्वं दानं” न विद्यते”—इति

तेनैवोक्तत्वात् ।

इत्थं देयादेयस्वरूपं निरूपितम् । दत्तादत्तयोस्तु स्वरूपं निरूप्यते ।

तच्च दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशात्मकम् । तथाच नारदः,—

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।

पण्यमूख्यं भृतिस्तुष्ट्या घेहात् प्रत्युपकारतः ॥

स्त्रीशुक्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः ।

अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगानुगर्हितम् ॥

तथोत्कोचपरीक्षासव्यत्याघच्छलयोगतः ।

बाह्यमूढास्त्रतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ॥

कर्त्ता ममायं कर्षेति प्रतिज्ञाभेच्छया च यत् ।

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंचिते ॥

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्वदानं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यद्वत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम्”—इति ।

पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तम् ।
तुष्ट्या वन्दिचारणादिभ्यो दत्तम् । स्नेहादुहिषादिभ्यो दत्तम् ।
प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम् । स्त्रीशुल्कं परि-
णयनार्थं दत्तम् । अनुग्रहार्थं अदृष्टार्थं* दत्तम् । तदेतत्पण्यमूल्यादि
सप्तविधं दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः”—इति ।

भयेन वन्दिग्रहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिविषयकोपनि-
र्घातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम् ।
उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहा-
सेनोपहासेन दत्तम् । द्रव्यव्यत्यासेन दत्तं एकस्य द्रव्यमन्यस्मै
ददाति, दानव्यत्यासेन दत्तं अन्यस्मै दातव्यस्यान्यस्मै दानम् ।
कुलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् ।
बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण दत्तम् । मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् ।
अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना दत्तम् । आर्त्तेन रोगोपहतेन दत्तम् ।
मत्तेन मदनियमितेन, उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादयस्तेन अपवर्जितं
दत्तम् । अयं मदौयमिदं करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रति-
लाभमकुर्वाणाय दत्तम् । अयोग्याय योग्योक्तिमात्रेण दत्तम् । यज्ञं
करिष्यामीति धनं सन्ध्या द्यूतादौ विनिधुञ्जानाय दत्तम् । एवं
षोडशप्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमित्युच्यते ।
तथाच कात्यायनः,—

* अदृष्टार्थं,—इति का० पुस्तके नास्ति ।

“कामक्रोधास्तन्मादा क्लीवोन्मत्तप्रमोहितैः ।

व्यत्यासपरिहासाच्च यद्वृत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥

या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचा स्थापतिश्रुता ।

तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे* न देया स्यात् कथञ्चन ॥

अथ प्रागेव दत्ता स्यात् प्रतिदायः न तां वञ्चात् ।

दण्डञ्चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः”—इति ।

उत्कोचस्वरूपमाह सएव,—

“स्नेहसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकसम्भवात् ।

दर्शनाद्वृत्तनष्टस्य तथाऽभत्यप्रवर्त्तनात् ॥

प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते ।

न दाता तत्र दण्डः स्यान्मध्यस्थस्यैव दोषभाक्”—इति ।

मध्यस्थ उक्तानुवादकः† । चकारात् पाहकः समुच्चीयते । तावुभौ
दोषभाजौ दण्डनीयावित्यर्थः । आर्त्तदत्तेत्यादिकं तु धर्मकार्य-
व्यतिरिक्तविषयम् । तथाच सएव,—

“स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संग्रहः”—इति ।

मनुरपि सोपाधिकदानार्दनिवर्त्तनीयतामाह,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तस्मिन्नर्थेऽप्रसिद्धे तु,—इति ग्रन्थान्तरीयः
पाठस्तु समीचीनः ।

† ग्रंथनात्,—इति ग्रन्थान्तरवृत्तः पाठः ।

‡ उक्तापाहकः,—इति का० ।

यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्”—इति ।
 योगउपधिः । अदेयदानतत्प्रतिपक्षयोर्दण्डो नारदेनोक्तः,—
 “गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यसादेयं प्रयच्छति ।
 अदेयदायको* दण्डस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः”—इति ।
 इति दत्ताप्रदानिकम् ।

अथ वेतनस्यानपाकर्म्मस्थं विवादपदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्यानपाकर्म्मं तद्विवादपदं स्मृतम्”—इति ।

वेतनं कर्म्ममूल्यम् । तस्यानपाकर्म्मं भृत्यायासमर्पणं, समर्पितस्य
 परावर्त्तनं वा । तत्र समर्पणे विशेषमाह नारदः,—

“भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्म्मस्वामी यथाक्रमम् ।

आदौ मध्येऽवसाने च कर्म्मणो यद्विनिश्चितम्”—इति ।

एतावदेव तत्कर्म्मकरणाद्वास्यामीति भाषाया अभावे विशेष-
 माह सएव,—

“भृतावनिश्चितायान्तु दशभागमवाप्नुयुः ।

लाभगोवैर्यशस्यानां वणिगोपक्षवीवलाः”—इति ।

गोवैर्यं पात्यमानगवादिप्रभवं पयःप्रभृति । यदि कर्म्मस्वामी
 भृत्याय दशमं भागं न प्रयच्छति, तदाऽसौ राज्ञा दाप्य इत्याह
 याज्ञवल्क्यः,—

* दापको,—इति का० ।

व्यवहारकाण्डम् ।

“दायस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुशस्तः ।

अनिश्चित्य भूतिं यस्तु कारयेत्स महीचिता”—इति ।

यत्तु वृद्धस्यतिनोक्तम्,—

“त्रिभागं पञ्चभागं वा गृहीयात्सीरवाचकः”—इति ।

तदायाससाध्याकृष्टचेष्टकर्मविषयम् । तथापि त्रिभागपञ्चभागौ व्यवस्थया विकल्पितौ वेदितव्यौ । तथाच सएव,—

“भक्ताच्छादभृतः सीराङ्गागं गृहीत पञ्चकम् ।

जातग्रस्ये त्रिभागन्तु प्रगृहीयात्तथाऽभृतः”—इति ।

अग्रनाच्छादानाभ्यां भृतः कृषीवलः चेचजातग्रस्यात्पञ्चमं भागं गृहीयात् । ताभ्यामभृतस्तृतीयं भागमित्यर्थः । एतावदास्यामीति परिभाषायां सत्यामपि कश्चित्ततोऽन्यूनं स्वामिबुद्धिपरिकल्पितं वेतनं देयं, कश्चित्ततोऽप्यधिकं देयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“देशं कालञ्च योऽतृतीयास्नाभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तदा तु स्वामिनः कन्दोऽधिकं देयं ततोऽधिके”—इति ।

यः स्वाम्यान्नामन्तरेण वाणिज्यादिस्नाभसाधनदेशकालातिक्रमं करोति, स्नाभं च वज्रतरय्यकरणदत्तं करोति, तस्मै स्वामी स्वेच्छानुसारेण किञ्चिदद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण वज्रस्नाभं करोति, तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं देयमित्यर्थः । अनेकभृत्यकर्मककर्मणि वेतनार्पणप्रकारमाह सएव,—

“यो यावत् क्रियते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्यात् यथाश्रुतम्”—इति ।

यदा पुनरेकं कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां वज्रभिर्वा क्रियमाण-

सुभयोरप्यसाध्यं चेदुभाभ्यामेवापरिसमापितं: तदा यो यावत्कर्मा-
करोति, तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं, न पुनः
समम् । माध्ये उभाभ्यां कर्मणि परिसमापिते तु यथाश्रुतं यथावत्प-
रिभाषितं तावदुभाभ्यां देयम् । न पुनः प्रत्येकं कृत्स्नवेतनं देयं,
नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् । भृत्यानां कर्तव्यमाह नारदः,—

“कर्मापकरणं तेषां क्रियां प्रति यदाहितम् ।

आप्तभावेन तद्रक्ष्यं न जैह्वेन कदाचन”—इति ।

तेषां कर्मस्वामिनां कर्मापकरणं लाङ्गलादि क्रियां उद्दिश्य
यस्मिन् कृत्ये निहितं, तेन सर्वदा निःश्राव्येन रक्ष्यमित्यर्थः । बृह-
स्पतिरपि,—

“भृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिना श्राव्यमण्वपि ।

भृतिहानिं समाप्नोति ततो वादः प्रवर्त्तते”—इति ।

यस्तु भृतिं स्वीकृत्य कर्म न करोति, तं प्रत्याह सएव,—

“गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्”—इति ।

अगृहीतवेतनविषये याज्ञवल्क्य आह,—

“अगृहीते समं दाप्यो भृत्यैरक्ष्य उपस्करः”—इति ।

समं, यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं, तावदेव स्वामिने दद्यात्,
न तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यदा, अचाङ्गीकृतवेतनं दत्त्वा बला-
त्कारयितव्यः । तदाह नारदः,—

“कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्योदत्वा भृतिं वशात् ।

भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणः द्विगुणं भृतिमाप्नुयात्”—इति ।

प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । तदाह कात्यायनः,—

“कर्मारम्भं तु यः कृत्वा सर्वं नैव तु कारयेत् ।

वस्मात् कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति ।

स चेन्न कुर्व्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद्विगुणं दमम्”—इति ।

द्विगतं कार्षापणद्विगतमित्यर्थः^(१) । यत्तु मनुवचनम्,—

“भृत्योऽनार्त्तो न कुर्व्याद् यो दर्पात्कर्म यथोचितम् ।

स दण्ड्यः कृष्णालान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्”—इति ।

तदर्धावगोषितविषयम् । किञ्चिन्मात्रावगोषे तु दण्डवर्जवेतना-
दानम् । तदाह सएव,—

“यथोक्तमार्त्तः स्वस्थो वा यस्तु कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमन्योनस्यापि कर्मणः”—इति ।

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय कालात्पूर्वमेव कर्म
त्यजति, तं प्रत्याह नारदः,—

“कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भूतेनाग्रमवाप्नुयात् ।

स्वामिदोषादकरणे यावद्भूतिमवाप्नुयात्”—इति ।

स्वामिदोषात् पारुष्यकरणादिस्वामिदोषात् । नारदः,—

“भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।

दाधोयस्तत्र नष्टं स्यादैवराजकृतादृते”—इति ।

वाहकदोषतः भूतकदोषतः । वृद्धमनुः,—

(१) इतश्चाख्यानदर्शनात् द्विगतं दममिति पाठः प्रतीयते । वैखान-
सप्रमादास्तु सर्वत्रैव द्विगुणं दममिति पाठोदृश्यते ।

“प्रमादाग्नाग्निं दाप्यः समं द्विद्रोहनाग्निं ।

न तु दाप्यो हतश्चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा”—इति ।

द्रोहनाग्निं तीव्रप्रहरादिना द्रोहेण नाग्निं । वृद्धमनुः,—

“यः कर्मकाले संप्राप्ते न कुर्याद्विप्रमाचरेत् ।

उद्धृत्यान्यस्तु कार्यः स्यात् स दाप्योद्विगुणां भूतिम्”—इति ।

यज्ञवल्क्यः,—

“अराजदैवकोघातं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविप्रक्षेपेव प्रदाप्यो द्विगुणां भूतिम् ॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

भूतिमर्द्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्याजकोऽपि च”—इति ।

अराजदैवकोघातो यस्य भाण्डस्य, तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन नाग्निं, तदा तन्मूल्यानुसारेण तद्भाण्डं दापनीयः । यस्तु प्रस्थान-
क्षमसमयएव व्यवस्थाभ्युपगतं कर्म त्यजन् प्रस्थानविप्रं करोति,
तदाऽसौ द्विगुणां भूतिं दाप्यः । यस्तु भृत्यान्मरोपादानावसरसम्भवे
स्वाप्तीकृतं कर्म त्यजति, असौ भृत्यः सप्तमं भागं दाप्यः । यः पुनः
पथि प्रक्रान्ते गमने वर्त्तमाने सति कर्म त्यजति, स भूतेचतुर्थं भागं
दाप्यः । अर्द्धपथे त्यजन् सर्वाभूतीर्दापनीयः । यस्तु स्वामी भृत्यं
स्वयमेव कर्म त्याजयति पूर्वोक्तदेशेषु, असावपि पूर्वोक्तसप्तमभागा-
दिकं दापनीयः । एतच्चाध्याधितादिविषयम् । व्याधितस्यापराधा-
भावात् । यदा पुनर्व्याधितो व्याध्यपगमे तदितरदिवसान् परिगणय्य
पूरयति, तदा क्षमतेव सर्वां भूतिम् । तदाह मनुः,—

“आर्त्तः स कुर्यात् क्षमाः सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्यापि कासस्य तल्लभेतैव वेतनम्"—इति ।

त्याजकस्य स्वामिनस्तुर्थभागादिदापनमविक्रीतभाण्डविषयम् ।
विक्रीते तु भाण्डे विशेषो वृद्धमनुनाऽभिहितः,—

“पयि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्भृत्यन्यजेद्यदि ।

अगतस्यापि^(१) देयं स्यात् भूतेरर्द्धं लभेत चः”—इति ।

आसेधेन प्रतिवृद्धभाण्डविषये राजाद्यपहतभाण्डविषये* चाह
कात्यायनः,—

“यथा च पयि तद्भाण्डमासिद्धं हिषेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात् तावतो भूतिम्”—इति ।

भाटकस्वीकृतेन यानादिना भाण्डनेतरं प्रत्याह नारदः,—

“आनीय भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहने^(२) ।

दाप्यो भूतेः चतुर्भागं सर्वमर्द्धपथे त्यजन् ॥

अनयम् वाहकोऽप्येवं भूतिहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

यः शकटादिकं भाटयित्वा तदेवोपकारं शून्यमादाय देवा-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, राजाद्यपहतभाण्डविषये,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, यदा,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, उपस्कर,—इति पाठः प्रतिभाति ।
इयं परत्र ।

(१) अगतस्यापि यावद् अन्तयमगतस्यापीति चण्डेश्वरीया व्याख्या ।

(२) भाण्डवान् स्वामी । यानं शकटादि । वाहनमन्वादि ।

नारदः* । उपकारशब्देन तदाधारोक्तव्यते । परभूमौ
गृहनिर्माणादिभाटकदातारमत्याह नारदः,—

“परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं^(१) दत्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत् तृणकाष्ठानि चेष्टकाम्”—इति ।

तथा,—

“स्तोमादिना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छंस्तृणकाष्ठादि न गृहीयात् कथञ्चन ॥

यान्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टकाविनिवेष्टिताः ।

विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्”—इति ।

अनिश्चितः तृणकाष्ठादिग्रहणापरिभाषायामित्यर्थः । परिभा-
षिते तु यथा परिभाषा तथेति । वेदयेत्, निवेदयेदित्यर्थः । भाटकं
दत्वा द्रव्याद्यर्पणार्थं गृहीतमणिकादिपात्रभेदनादावप्याह स एव,—

“स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

ग्रहीतुरावहेद्भग्नं नष्टं वाऽन्यत्र संश्रवात्”—इति ।

संश्रवः परस्परसंघर्षः । तेनाल्पकेनां कार्त्स्न्येन वा भिन्नं पूर्ववत्कृत्वा
भाण्डं वा तन्मूल्यं वा स्वामिने देयम् । संश्रवादित्यत्र भेदे तु भाटक-
ग्रहीतुरेव तदित्यर्थः । कृतकर्म्मणे भृत्याय वेतनादातारमत्याह
गृहस्पतिः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स भूतिं न प्राप्नुयात्,—इति त्वधिकं भवितुं
युक्तम् ।

† तेन लेशतः,—इति का० ।

(१) स्तोमं वासमूल्यम् ।

“कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्यादेतन् भूते ।
 राज्ञा दापयितव्यः स्यात् विनयं चातुरूपतः”—इति ।
 निमग्नं भृत्यं पथि त्यजतो दण्डमाह कात्यायनः,—
 “त्यजेत्पथि सहायं यो भृत्यं रोगार्त्तमेव च ।
 प्राप्नुयात् साहमं पूर्वं यामे अहमपाजयन्”—इति ।
 पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषये त्वाह नारदः,—
 “शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती दिगुणं वहेत्* ।
 अनिच्छन् शुल्कदाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात्”—इति ।
 एतदव्याधितादिविषयम् । व्याधितविषये तु सत्यन्तरम्,—
 “व्याधिता मंभ्रमा व्यग्रा राजाधर्मपरायणा ।
 आमन्त्रिता च नागच्छेत् अवाच्या वड्वा स्रता”—इति ।
 अत्यन्तावश्यके जातसम्भ्रमा सम्भ्रमपदेन उक्ता । तत्रैव व्याकुला
 व्यग्रा । वड्वा दासी । दासीग्रहणमत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् । उप-
 भोक्तारं प्रत्याह नारदः,—
 “अप्रयच्छन् तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।
 अक्रमेण च मङ्गच्छेद्वातयेद्वा नखादिभिः ॥
 अयोगौ यः समाक्रामेद्द्वज्जम्भिर्वा विवासयेत्^(१) ।

* तदा,—इति का० ।

† अहं,—इति का० शा० ।

(१) अक्रमेण कामशास्त्रोक्तप्रकारविरोधेन । वातयेद्वा नखादिभिर्हि-
 त्वाप्येतदनुवर्त्तनीयम् । अयोगौ मुखादौ, समाक्रामेत् याम्बधर्मं
 कुर्यात् । आत्माद्यं भाटयित्वा वज्जम्भिः पुनर्यैः सह विधेयेन वासये-
 दिति वचनार्थः ।

शुक्लं लघुगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु”—इति ।
 पण्यस्त्रियास्त्वपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणेऽभिहितम्,—
 “गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।
 तां दमं दापयेद्धन्यादित्यस्यापि च भाटकम्”—इति ।
 अत्र निर्णयमाह नारदः,—
 “वेश्या प्रधाना यास्तत्र कामुकाः तद्गृहीयिताः ।
 तत्समुत्येषु कार्येषु निर्णयं संग्रहे विदुः”—इति ।
 इत्थं वेतनस्थानपाकर्माभिहितम् ।

अथेदानीमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपद-
 मभिधीयते ।

तस्य स्वरूपं नारद आह,—

“अभ्युपेत्य तु शश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।

अशश्रूषाऽभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

आज्ञाकरणं शश्रूषा । शश्रूषकश्च पञ्चप्रकारः । तथाच सएव,—

“शश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टोमनीषिभिः ।

चतुर्विधः कर्मकरः शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥

शिष्यान्नेवासिभृतकाः चतुर्थस्त्वधिकर्मकतः ।

एते कर्मकराश्चेया दासास्तु गृहजादयः ॥

सामान्यमस्त्रतन्त्रत्वं तेषामाहुर्मनीषिणः ।

जातकर्मकरस्तुतो^(१) विशेषो वृत्तितस्तथा ॥

कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभकर्मकरे स्मृतम् ॥

गृहद्वाराशुचिस्थानरथाऽवस्करशोधनम् ।

गुह्याङ्गस्यर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्जनम् ॥

इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमयान्ततः ।

अशुभकर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्"—इति ।

तच्च शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासो शिष्यशिष्यार्थी । मूलेन
यः कर्म करोति, स भूतकः । अधिकर्मज्ञात्कर्मसुर्वतामधिष्ठाता ।

अशुचिस्थानं उच्छिष्टप्रक्षेपार्थङ्गत्तादिकम् । अवस्करः गृहसंमार्जित-
पांश्यादिनिचयत्यागस्थानम् । भूतकश्च त्रिविधः । तदुक्तं तेनैव,—

“उत्तमः कार्यकर्त्ता च मध्यमस्तु कृषीवसः ।

अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भूतः”—इति ।

दासस्वरूपमपि तेनैव दर्शितम्,—

“गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धोदायादुपागतः ।

अन्नाकाशभूतस्तददाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पक्षे जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्याऽवसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बद्धवाऽऽहतः ।

विक्रेता चात्मनः शस्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः”—इति ।

(१) जातश्च यः कर्मकरः स जातकर्मकरः । यस्यान्तरे तु जातिकर्मकर-
इति पाठः । अत्रापि तथैवार्थः ।

गृहजातः स्वगृहे दास्यां जातः । क्रीतो मूलेन । सन्धः प्रति-
 गृहादिना । दायागतो रिक्थ्यादित्वेन प्राप्तः । अस्माकालभृतः दुर्भिक्षे
 दासत्वाय पोषितः । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधीनतां नीतः ।
 क्षणमोचित क्षणमोचनप्रत्युपकारतया दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः
 समरे विजित्य गृहीतः । पणविजितः दासत्वपणके द्युतादौ जितः ।
 तवाहमित्युपगतः तव दासोऽस्मीति स्वयमेवागतः । प्रव्रज्याऽवसितः
 प्रव्रज्यातस्थितः । कृतः कृतकालः, एतावत्कालं त्वं महास इत्युपगत-
 इति । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थं एव दासत्वमभ्युपगतः । बड़वया
 गृहदास्या आहितः तस्मिन्नेन तामुदाह्य दासत्वेन प्रविष्टः । यः
 आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेता । एवं पञ्चदशप्रकाराः । यत्तु
 मतुगोक्तम्,—

“ध्वजाहतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदचिमौ ।

पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः”—इति ।

तत् तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं, न तु परिसङ्ख्यार्थम् । अत्र शिष्याणां
 कर्मकृतौ विशेषो नारदेनोक्तः,—

“आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शूश्रूषेत् प्रथमो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च”—इति ।

विद्या चात्र त्रयी । तदुक्तं बृहस्पतिना,—

“विद्या त्रयी समाख्याता ऋग्यजुःसामसूत्राणि ।

तदर्थं गुरुशूश्रूषां प्रकुर्याच्च प्रचोदिताम्”—इति ।

अन्तेवासिनामपि कर्मकृतौ विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“विज्ञानमुच्यते शिष्यं हेमरूप्यादिसंज्ञातिः ।

भृत्यादिकश्च तत्प्राप्तं कुर्यात्कर्मा गुरोर्मृहे”-इति ।

नारदोऽपि,—

“स्वं शिष्यमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते काष्ठं कृत्वा सुनिश्चितम्”—इति ।

आचार्यस्यापि कर्त्तव्यमाह सएव,—

“आचार्यः शिष्येदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत्कारयेत्कर्मा पुत्रवसैनमाचरेत्”—इति ।

अन्यकर्माकारकमाचार्यं प्रत्याह कात्यायनः,—

“यस्तु न याहयेत् शिष्यं कर्माण्यन्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं तस्मात् शिष्यो निवर्त्तते”—इति ।

परिभाषितकालात्प्रागेव विद्याप्राप्तावपि तावत्काष्ठं वसेदित्याह

नारदः,—

“शिष्योऽपि कृतं कालमन्तेवामी समापयेत् ।

तत्र कर्मा च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कृतशिष्योऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्मृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः”—इति ।

दुष्टं प्रत्याह नारदः,—

“शिष्ययन्तमदुष्टञ्च यस्मादाचार्यं परित्यजेत् ।

बलादावयितव्यः स्यात् बध्वन्धं च सोऽर्हति”—इति ।

बधोऽपि ताडनादिः । परिभाषितकालसंपूर्णं कर्त्तव्यमाह
नारदः,—

“मृहीतशिरः समये कृत्वाऽऽचार्यप्रदक्षिणम् ।

शक्तिस्थानुमान्येनं अन्तेवासी निवर्त्तते”—इति ।

भृतकानामपि भृतिस्ततः कालस्ततश्च विशेषो दृश्यति ना
दर्शितः,—

“यो भुङ्क्ते परदासीन्तु स ज्ञेयो बड्वाभृतः ।

कर्म तत्क्षामिनः कुर्यात् यथाऽन्तेन भृतो नरः ॥

बड्वाभृतः प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपरः ।

हीनमध्योत्तमत्वञ्च सर्वेषामेव चोदितम् ॥

दिनमासाङ्गवर्षमासचिमासाब्दभृतस्तथा ।

कर्म कुर्यात् प्रतिज्ञातं सभते परिभाषितम्”—इति ।

अर्थभृतस्य बड्वात्वं समर्थायमहत्वाभां द्रष्टव्यम् । ते चाल्पत्व-
महत्वे शक्तानुसारतो द्रष्टव्ये । तथाच नारदः,—

“भृत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः ।

शक्तिभक्तानुसाराभां तेषां कर्माश्रया भृतिः”—इति ।

भागभृतस्य द्वैविध्यमाह दृश्यतिः,—

“द्विप्रकारो भागभृतः कृपणो जीवितः स्मृतः ।

जातसस्यात्तथा क्षीराक्षभटे तु न संशयः”—इति ।

अधिकर्माकृतस्तु स्वरूपमाह नारदः,—

“अर्थैश्वर्यकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।

सोऽधिकर्माकृतो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः”—इति ।

एवं निरूपितेभ्यः शिष्यान्तेवासिभ्यः श्रुतकाधिकर्षकरेभ्यो*
दासानां भेदं दासशब्दव्युत्पत्तिदर्शनमुखेनाह कात्यायनः,—

“स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्गुणः”—इति ।

अयमर्थः । यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वगरीरदानाद्दारत्वं, तथा
स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं,—इति द्युराचार्यो मन्यते,—इति ।
तेन चात्यन्तपारार्थमासाद्य शुश्रूषकाः दासाः पारार्थमाचमासाद्य
शुश्रूषकाः कर्षकरा इत्युक्तं भवति । दासत्वञ्च ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव
त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयम् । “दास्यं विप्रस्य न कश्चित्”—इति तेनैवोक्त-
त्वात् । तेष्वपि दास्यमानुलोभ्येनैवेत्याह सएव,—

“वर्णानामानुलोभ्येन दास्यं न प्रतिसोमतः ।

राजन्यवैश्यशूद्राणामथजतां हि स्वतन्त्रताम्”—इति ।

प्रातिसोभ्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्मपरित्यागिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।

तथाच नारदः,—

“वर्णानां प्रातिसोभ्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता”—इति ।

दारवद्दासता मतेति वचनात् ब्राह्मणस्य सवर्णं प्रति दासत्व-
प्रामाण्यमाह कात्यायनः,—

“असवर्णे तु विप्रस्य दासत्वं नैव कारयेत्”—इति ।

यदि ब्राह्मणः स्नेह्या दास्यं भजते, तदाऽसौ नाशुभं कर्म
कुर्यादित्याह सएव,—

“श्रुताध्ययनसम्पन्नं तदूनं कर्म कामतः ।

* श्रुतकाधिकर्षकरेभ्यश्च,—इति भवितुं युक्तम् ।

तथापि नाशुभं किञ्चित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः”—इति ।

कनं हीनमपि कर्म कामतो वेतनग्रहणमन्तरेण खेच्छया पर-
हितार्थम् । अचियवैश्यविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“अचिययञ्चैव वैश्यश्च ब्राह्मणोऽवृत्तिकर्षितम् ।

विभ्रयादानग्रंथेन स्वानि कर्माणि कारयेत्”—इति ।

यस्तु द्विजातिं बलाद्दास्यं कर्म कारयति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“दास्यन्तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्क्रतान् द्विजान् ।

अनिष्कृतः प्रभावत्वाद्वाज्ञा दाप्यः शतानि षट्”—इति ।

प्रभावस्य भावः प्रभावत्वं, तस्मादिति । शूद्रन्तु यथा कथमपि
दास्यं कारयेदित्याह सएव,—

“शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव च ।

दास्याथैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा”—इति ।

पञ्चदशप्रकाराणां दासानां मध्ये गृहजातक्रीतलब्धदायागतानां
चतुर्णां दासत्वं स्वामिप्रसादादेव मुच्यते नान्यथेत्याह नारदः,—

“तत्र पूर्वस्यतुर्वर्गा दासत्वात् न विमुच्यते ।

प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम्”—इति ।

आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह
नारदः,—

“विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।

स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते”—इति ।

प्रव्रज्याऽवसितस्यापि दास्यमोक्षो नास्तीत्याह सएव,—

“राक्षस एव हि दासः स्यात् प्रव्रज्याऽवसितो नरः ।

न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कचक्ष्मन्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रज्याऽवसितो राज्ञो दास आभरणान्तिकम्”—इति ।

प्रज्याऽवसितस्य दासत्वं ब्राह्मणेतरविषयम् । ब्राह्मणसु निर्वास-
इत्याह कात्यायनः,—

“प्रज्याऽवसिताये तु चयोवर्णादिजातयः ॥

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रियं विप्रः”—इति ।

निर्वासनप्रकारमाह नारदः,—

“पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मं न तिष्ठति ।

श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शौचं प्रवासयेत्”—इति ।

प्रज्यावसितात्मविक्रेत्यतिरिक्तानामस्त्राकालभृतादीनां दास्या-
पनयनप्रकारमाह सएव,—

“अस्त्राकाले भृतोदास्यामुच्यते गोदयं ददत् ।

तद्भक्षितं दुर्भिक्षे यत् न तु शूक्ष्मेदकर्माणा* ॥

आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।

स्त्रपय्याप्तमृणं दत्वा तदृणात्म विमुच्यते ॥

भक्तस्योत्क्षेपणेनैव भक्तदासो विमुच्यते ।

निग्रहाद्दण्डवायास्तु मुच्यते बड्वाऽऽहतः”—इति ।

स्वामिनः प्राणसंरक्षणादपि गृहजातादयः सर्वे दास्यामुच्यन्ते
इत्याह नारदः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । अक्षितस्यापि यत्नेन न तच्छ्रुति कर्मणा,—
इति यस्यान्तरगतपाठस्तु समीचीनः ।

“यथैषां स्वाभिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंग्रयात् ।

दासत्वात् विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च”—इति ।

दासाभासानां मोचनमाह याज्ञवल्क्यः,—

“बलादासीकृतस्यैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते”—इति ।

चकारादाहितो दत्तश्च गृह्यत । नारदोऽपि,—

“चोरापहृतविक्रीता ये च दासीकृतावस्थात् ।

राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेक्ष्यते”—इति ।

यस्त्वेकस्य पूर्वं दास्यमङ्गीकृत्य परस्यापि दासत्वमङ्गीकरोति,
असावपरेण विसर्जनीय इत्याह सएव,—

“तवाहमिति वाऽऽत्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।

न स तस्याप्रुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम्”—इति ।

दासविमोक्षणेतिकर्तव्यतामाह सएव,—

“स्वदासमिच्छेद्यः कर्त्तुमदासमप्रीतमानसः ।

स्कन्वादादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं महाम्भसा ॥

साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूढन्यङ्गिरवाकिरेत् ।

अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राप्नुयस्व तथोत्सृजेत्* ॥

ततः प्रमृति वक्तव्यः स्वात्मनुग्रहपात्रितः ।

भोज्यान्मोऽय प्रतिपाद्यो भवत्यभिमतः सताम्”—इति ।

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपदं समाप्तम् ।

* प्राप्नुयस्व तथोत्सृजेत्,—इति यज्जानारदतः पाठः ।

अथ सन्निद्वयतिक्रमाख्यविवादपदस्य विधिरुच्यते ।

तस्य लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्,—

“पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्थानपाकर्म्म तद्विवादपदं स्मृतम्”—इति ।

समयस्थानपाकर्म्म अव्यतिक्रमः समयपरिपासनम् । तद्व्या-
माणं विवादपदं भवतीत्यर्थः । तदुपयोगिनमर्थमाह बृहस्पतिः,—

“वेदविद्याविदोविप्रान् ओत्रियांश्चाग्निहोत्रिणः ।

आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यान् वृत्तिमद्रूपात्स्वधर्मः पात्यतामिति”—इति ।

ब्राह्मणान् त्रैविद्यान् वेदत्रयमप्यन्तान् वृत्तिमद्रुरिहिरण्यादि-
सम्पन्नं कृत्वा स्वधर्मोवर्णाश्रमश्रुतिसूतिविरहितो भवद्विरनुष्ठेयता-
मिति तान् ब्रूयात् । वृत्तिसम्पत्तिश्च बृहस्पतिना दर्शिता,—

“अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्यात् गृहभूमयः ।

मुक्तभाष्याश्च^(१) नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासने”—इति ।

तेभ्यो दद्यादित्यर्थः । तेषां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

(१) अनाच्छेद्यकराः, न आच्छेद्यः आहर्त्तव्यः करोराजयाज्ञमागोयासां
तथाविधाः । गृहभूमय इति द्वितीयार्थे प्रथमा । गृहभूमीदित्यर्थः ।
मुक्तभाष्यास्तत्राश्रयेण ।

पौराणां कर्म कुर्युस्तो सन्दिग्धेऽर्थे च निर्णयम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतस्तथः”—इति ।

श्रौतस्मार्त्तधर्मानुपमर्देन गोचाचारेक्षण*देवगृहपासनादिरूपो-
थो धर्मः समयान्निष्पन्नो भवेत्, सोऽपि यत्नेन पासनीयः । तथा,
राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यावत्पथिकभोजनं देयं अस्मदराति-
मण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया इत्येवं रूपः समयनिष्पन्नः, सोऽपि
रक्षणीयः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कर्त्तव्यविशेषोऽभिहितः ।
ग्रामादिसर्वसमुदायानां तु साधारणकार्यमाह बृहस्पतिः,—

“ग्रामश्रेणीगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया ।

बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्यं तथैव च ॥

वाटचोरभये बाधा सर्वसाधारणी स्रुता ।

तत्रोपशमनं कार्यं सर्वेषैकेन केनचित्”—इति ।

चकारेण पाषण्डनैगमदीनां चोपसंग्रहः । ततश्च ग्रामश्रेणीगण-
पाषण्डनैगमादीनामुपद्रवकाले धर्मकार्यं च यां पारिभाषिकीं
समयक्रियां विना उपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यञ्च दुःसाध्यं, सा
पारिभाषिकी समक्रिया सर्वैर्मिलितैः कार्या । वाटचोरेभ्यो भये
प्राप्ते तदा चोरोपशमनं सर्वैः समूह्य कर्त्तव्यमित्यर्थः । धर्मकार्यं तु
विशेषस्तेनैवोक्तः,—

* गोप्रचारेक्षण,—इति का० ।

“सभा प्रपा देवगृहं तडागारामसंस्कृतिः ।

तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥

कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंगतः ।

यत्त्वेवं* लिखितं पञ्च धर्म्या सा समयक्रिया ॥

पालनीया समस्तैस्तु यः समर्थो विसंवदेत् ।

सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्”—इति ।

यजनक्रिया सोमयागादिकर्तव्यो दानम् । कुलायनं दुर्भिषा-
दिपीडितवृथागमनम् । तस्मिन्नागते सति यत्संविधानं विधेयं,
तदेव तच्छब्देनोच्यते । निरोधः दुर्भिषाद्यपगमपर्यन्तं धारणम् ।
अंगतः गृहचेत्रपुरुषादिप्रयुक्तसंगृहीतधनेनाढ्यकत्वेन वा स्थितेन
कार्यमिति । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायिभिः पाल-
नीया, किन्तु राज्ञाऽपीत्याह नारदः,—

“पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु ।

संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा”—इति ।

पाषण्डा वेदवाङ्मा वेदोक्तलिङ्गधारिणो वा अतिरिक्ता वा सर्वे
लिङ्गिनः । तेषु मध्ये अभिचरणाद्याः समयाः सन्ति । नैगमाः
सार्थिका वणिक्प्रभृतयः । तेषु सकल्पकमन्देशहरपुरुषतिरस्का-
रिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवः समयाः विद्यन्ते । अथवा, नैगमा-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यत्त्वेवं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पीडितजनागमनम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

आप्तप्रणीतत्वेन वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति ये पाशुपतादयः । प्रातर्गण-
शब्दचोरर्थः कात्यायनेन दर्शितः,—

“नानायुधधराप्राताः समवेतास्तु कौर्त्तिताः ।

कुलानान्तु समूहस्तु गणः स परिकौर्त्तितः”—इति ।

पूगे प्राते चान्योन्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमित्यादयः सन्ति
समयाः । गणे तु पञ्चमेऽहनि पञ्चमे वाऽब्दे कर्णवेधः कर्त्तव्य इत्यादि-
समयाः । दुर्गे धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र यास्यता न तदिक्रेय-
मित्यास्ते समयः । जनपदे तु कचिदिक्रेतुर्हस्ते कचित् क्रेतुहस्ते
शुष्कपक्षमित्यादिकोऽस्त्यनेकविधः समयः । तत्समयजातं यथा न
भ्रश्यति न च व्यतिवर्तते, तथा राजा कुर्यादित्यर्थः । समुदाये तु
पुरुषविषये विशेषमाह बृहस्पतिः,—

“कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम्”—इति ।

मध्यस्थैः प्रतिभूभिः । कार्याणि समूहकार्याणि । कात्यायनोऽपि,—

“समूहानां तु यो धर्माः तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः”—इति ।

समूहकार्यकारिषु हेयोपादेयान्विभजति बृहस्पतिः,—

“विदेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः ।

बृद्धा लुब्धाश्च बालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः ॥

शुचयो वेदधर्मज्ञाः दक्षाः दान्ताः कुलोद्भवाः ।

सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः”—इति ।

ते च कियन्तः कर्त्तव्या इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“द्वौ चयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“युक्तियुक्तश्च यो हन्याद्यः कार्यानिवकाशदः ।

अयुक्तश्चैव यो ब्रूयात्स दाप्यः पूर्वसाहसम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेत् चैविद्यमेव वा ।

संविक्त्तियां विहन्याच्च स निर्वाह्यस्ततः पुरात्”—इति ।

समूहिनामप्यधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे दण्डमाह सप्त,—

“बाधाङ्कुर्युर्यदैकस्य सम्भूताद्वेषसंयुताः ।

राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः शास्त्राश्चैवानुबन्धतः ॥

न यथा समयं जह्युः स्वमार्गे स्थापयेच्च तान्”—इति ।

यस्तु मुख्यः समूहद्रव्यादिकमपहरति, तस्य दण्डमाह याज्ञ-

वल्क्यः,—

“गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेन्नु यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत्”—इति ।

मर्माद्वाटकादीनां पुरान्निर्वासनमेव दण्डमाह वृहस्पतिः,—

“अदत्तदः सूचकश्च भेदकत्माहमी तथा ।

श्रेणीपूगनृपदेष्टा क्षिप्रं निर्वाह्यते तदा ॥

पुरश्रेणीगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः ।

वाग्धिगदमं परित्यागं प्रकुर्युः पापकारिणः ॥

तैः कृतं यत्सधर्मेण निग्रहानुपहं नृणाम् ।

तद्राज्ञाऽप्यनुमन्तव्यं निरुद्धार्था हि ते स्मृताः”—इति ।

निरुद्धार्थाः, अनुज्ञातकार्या इत्यर्थः । पाषण्ड्यादिसर्वसमूहेषु
यथा राज्ञा वर्तितव्यं, तदाह नारदः,—

“यो धर्मः कर्म यश्चैषामुपस्थानविधिश्च यः ।

यश्चैषां प्राप्नुयादर्थमनुमन्येत तत्तथा ॥

प्रतिकूलञ्च यद्राज्ञः प्रकृत्यवमतं च यत् ।

दोषवत् करणं यत्तु स्यादनायायकल्पितम् ॥

प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्”—इति ।

धर्मो जटावत्त्वादि । कर्म प्राप्त*पर्युषितभिच्चाटनादि । उपस्था-
नविधिः समूहकार्यार्थं पटहादिध्वनिमाकर्ण्य मण्डपादौ मेलनम् ।
वृत्त्युपादानं^(१) जीवनार्थं तापसवेषपरिग्रहः । राज्ञः प्रतिकूलमाधि-
कारिशूद्रकर्तृकं चैवर्षिकविवादे धर्मविवेचनम् । तस्य च प्रतिकूल-
त्वमुक्तं स्मृत्यन्तरेण,—

“यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् ।

तस्य प्रणश्यते राज्ञं बलं कोषश्च नश्यति”—इति ।

---

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्रातः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

---

(१) इयञ्च, यश्चैषां प्राप्नुयादर्थमित्यस्य व्याख्या । एतद्व्याख्यादर्शनेन, यश्चैषां
प्राप्नुयादर्थमित्यत्र, यश्चैषां वृत्त्युपादानम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।
विवादरत्नाकरे तथैव पाठो दृश्यते । परमार्षपुस्तकेषु दर्शनात्
यश्चैषां प्राप्नुयादर्थमित्यत्रमेव पाठो मूलो रक्षितः । शा० का० पुस्त-
कयोस्तु, वृत्त्युपादानं,—इति पाठो वर्त्तते ।

प्रकृत्यवमतं स्वभावतएव यदननुज्ञातं; पाषण्ड्यादिषु ताम्बूल-
भक्षणं, परस्पररोपतापः, राजपुरुषाश्रयणेनान्योन्यमर्थापहरणादि ।
दोषवत्करणं श्रुतिसूतिविरुद्धं विधवादी वेश्यात्वादिकं पाषण्ड्या-
दिभिः प्रकल्पितम् । संवित्कृते दण्डमाह मनुः,—

“यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेन्नरोलोभात्तं राधादिप्रवासयेत् ॥

निकृत्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णकं निष्कं* शतमानस्य राजतम्^(१) ॥

एवं दण्डविधिङ्कुर्यात् धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्”—इति ।

सत्येन शपथेन । एतेषां निर्वासनचतुःसुवर्णनिष्कशतमानरूपाणां
जातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । समूहपूजार्थं राज्ञा
समर्पितं द्रव्यं समूहाय यो न ददाति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“समूहकार्ये आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

सदा सम्मानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

---

* चतुः सुवर्णान् षट् निष्कान्,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

---

(१) अत्र च, “साष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमाङ्गमनीषियः”—इत्यादि-
निष्कानां व्यवच्छेदार्थं चतुःसुवर्णकमिति निष्कविशेषणमुपात्तम् ।
शतमानं राजतं रत्निकानां विंशत्यधिकं शतजयमिति चण्डेचरेण
व्याख्यातम् ।

समूहकार्यप्रहितो यत्नमेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दायो यद्यसौ, नार्पयेत् स्वयम्”—इति ।

विभज्य ग्रहणमण्ड्रव्यविषयम् । यतस्तत्पञ्चविषये स एवाह,—

“षाण्मासिकं वत्सरं वा विभक्तव्यं यथाऽंशतः ।

देयं बधिर* वृद्धान्धस्त्रीबालातुररोगिषु ॥

सान्त्वानिकादिषु तथा धर्मेषु सनातनः”—इति ।

राज्ञः प्रसादलब्धवदृणमपि सर्वेषां सममित्याह स एव,—

“यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा ऋणं कृतम् ।

राज्ञः प्रसादलब्धं सर्वेषां तत्समाहितम्”—इति ।

एतदभक्षितविषयम् । भक्षिते तु कात्यायन आह,—

“गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कृत्स्नं भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्”—इति ।

ये तु समुदायं प्रसाद्य तदन्तर्गता ये च समुदायचोभादिना
ततो बहिर्भूताः, तान् प्रत्याह स एव,—

“गणिनां शिष्यवर्गाणां गताः सूर्ये तु मध्यताम् ।

प्राकृतस्याधमर्णस्यां समांशाः सर्वे एव ते ॥

* देयं वा निस्त्र, —इति का० ।

† सर्वेषां तत्समूहितम्, —इति का० । सर्वेषामेव तत्समम्, —इति
ग्रन्थान्तरधृतः पाठः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्राकृतस्य धमर्णस्य, —इति ग्रन्थान्तरधृतस्तु
पाठः समीचीनः ।

तथैव भोजनैर्भाष्यं* दानधर्मक्रियासु च ।

समूहस्योऽंशभागी स्यात् प्रगतस्त्वंशभागभाक्†—इति ।

संविद्यतिक्रमाख्यं विवादपदम् ।

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते ।

तत्त्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बद्ध मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

क्रीत्वाऽनुशयानुत्पत्त्यर्थं क्रेता क्रेयात् प्रागेव सम्यक् परीक्षेत ।

तथाच सएव,—

“क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्षाऽभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ।

परीक्षाऽभिमतं क्रीतं तद्दोषदर्शनेऽपि ग्रहीतुरेव भवति, न विक्रेतुः । तथाच बृहस्पतिः,—

“परीक्षितं बद्धमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्”—इति ।

तत्कालपरिचितस्य पुनरर्पणाभावः सावधिविषयः । तत्सद्यः‡
परीक्षणस्य विहितत्वात् । तथाच व्यासः,—

“सर्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यामवरमस्य च ।

* भोज्यवैभाष्य,—इति का० ।

† प्रगतस्त्वंशभागिति,—इति का० । प्रगतस्त्वंशभाङ् न तु,—इति
यस्यान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्येषां सद्यः,—इति पाठः प्रतिमाति ।

वस्त्ररूपहिरण्मणानां सद्यएव परीक्षणम्”—इति ।

क्रीतानां पण्णानां द्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह सएव,—

“अहादोह्यं परीचेत पञ्चाहादाहमेव तु ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सप्ताहात् स्यात् परीक्षणम् ॥

द्विपदामर्धमासं स्यात् पुंसान्तद्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहात्सर्वबीजानामेकाहात्लोहवाससाम् ॥

अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संज्ञायते क्वचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्”—इति ।

यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे तु न प्रतिदेयमित्याह कात्यायनः,—

“अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दृष्टं पश्चाद्विभावितम् ।

क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु”—इति ।

अविज्ञातं परीक्षया तत्त्वतोऽपरिज्ञानं यस्य द्रव्यस्य ; तत् यावत् परीक्षाकाल उक्तः, तस्मिन् काले प्रतिदेयम् । अन्यथा तत्कालातिक्रमे दृष्टतया परिज्ञातमपि क्रीतं तत्स्वामिने न देयमित्यर्थः । पण्णानां देशकालवशादुपचयापचयौ प्रथमतो ज्ञातव्यावित्याह नारदः,—

“क्षयं वृद्धिं च जानीयात् पण्णानामागमं तथा”—इति ।

अश्वादिपण्णानामस्मिन् काले अस्मिन्देष्टे च वृद्धिर्भविष्यतीति जानीयात्, तथा आगमं कुलीनत्वादिज्ञानार्थमुत्पादकजन्मभूम्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः । एवं सम्यक् परीक्ष्य गुणदोषदर्शनादिकारणमन्तरेण नानुग्रयः कार्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“क्षयं वृद्धिञ्च वणिजा पण्णानामविजामता ।

क्रीत्वा नानुग्रयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक्”—इति ।

परौचित्यपञ्चानां क्रयकालोत्तरकालम्* । क्रयकालपरिज्ञाने पुनः क्रेतुर्विक्रेतुर्नुशयो न भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । पण्य-
दोषतद्वृद्धिचयकारणत्रितयाभावेऽनुशयकालाभ्यन्तरे यद्यनुशयं
करोति, तदा पण्यषड्भागं दण्डनीयः । अनुशयकारणसद्भावे-
ऽप्यनुशयकालातिक्रमेण योऽनुशयं करोति, सोऽप्येवं दण्डनीयः ।
एतच्चोपभोगविनश्वरवस्तुविषयम् । उपभोगेनाविनश्वरवस्तुविषये प्रत्य-
र्पणे वृद्धिमाह नारदः,—

“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी† ।

विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत्तस्मिन्नेवाविवक्षितम्‡”इति ।

द्वितीयादिदिवसप्रत्यर्पणे तु विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“द्वितीयेऽङ्गि ददत्क्रेता मूल्यात् चिंशांशमावहेत् ।

द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः क्रेतुरेवच”—इति ।

परतोऽनुशयः न कर्त्तव्य इत्यर्थः । यत् पुनर्मनुनोक्तम्,—

“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहान्तद्वयं दद्याच्चैवाददीत वा”—इति ।

* अत्र, इति शेषः,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सप्त तु, क्रेतुरिव विक्रेतुः,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ दुष्क्रीतां मन्यते क्रियाम्,—इति का० ।

§ तस्मिन्नेवाङ्गि आक्षतम्,—इति, तस्मिन्नेवाङ्गवीक्षितम्,—इति च
ग्रन्थान्तरद्वयौ पाठौ ।

तदुपभोगेनाविनश्वरगृहलेचक्रयानुशयादिविषयम् । तत्रैव द-
शाहादेकत्वात् । तथाच कात्यायनः,—

“भूमेर्दशाहे विक्रेतुरायः तत्क्रेतुरेव च* ।

द्वादशाहः सपिण्डानामपि चाल्पमतः परम्”—इति ।

वामोविषयेऽपि नारदः,—

“परिभुक्तानु यदासः क्षिष्टरूपं मलीमसम् ।

सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ॥

इति क्रीतानुशयः ।

अथ विक्रीयासम्प्रदानम् ।

तस्य स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“विक्रीय पण्यं मूख्येन क्रेतुर्यज्ञं प्रदीयते ।

विक्रीयासम्प्रदानन्तत् विवादपदमुच्यते”—इति ।

पण्यद्वैविध्यमुक्तं तेनैव,—

“लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जङ्गमन्तथा ।

क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥

षड्विधस्तस्य तु बुधैः दानादानविधिक्रमः ।

गणिमन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया”—इति ।

गणिमं सङ्ख्येयं क्रमुकफलादि । तुलिमं तुलया धार्यं हेमचन्द-
नादि । मेयं ब्रीह्यादि । क्रियया वाहनदोहनादिक्रियोपलक्षितमश्व-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

महिष्यादि । रूपतः पण्यांगनादि । श्रिया पद्मरागादि । तदेतत् षट्-
प्रकारमपि पण्यं विक्रीयाप्रयच्छन्सोदयन्दाय इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लानं वा दिगागते”—इति ।

गृहीतमूल्यं पण्यं विक्रेता यदि गार्हयमानाय स्वदेशवणिजे
क्रेत्रे न समर्पयति; तच्च पण्यं परिक्रयकाले बद्धमूल्यं सत्कालान्तरे
स्वल्पमूल्येनैव लभ्यते, तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दाप-
नीयः । यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यसोदयो नास्ति; किन्तु क्रयकाले
यावदेव यतो मूल्यस्य यत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव, तदा तत्पण्य-
मादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य योलाभस्तेनोदयेन सहितं दाप-
नीयः । यथाऽऽह नारदः,—

“अर्घ्येदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थानिनामेष नियमोदिग्ग्लानं दिग्विचारिणाम्”—इति ।

यदा त्वर्घमहस्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन् पण्ये वस्त्वगृहा-
दिके य उपभोगः तदा च्छादनमुखनिवासादिरूपो विक्रेतुः, तत्-
सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाऽऽह नारदः,—

“विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।

स्यावरस्य चयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम्”—इति ।

अथशब्देन गतभोग उक्तः । यद्यपि तस्य दानमशक्यं, तथापि
तदनुगुणद्रव्यं देयम् । जङ्गमानां तु तत्कर्मनिमित्तं मूल्यं दाप्यः ।
यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय
देशान्तरे विक्रीतस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दाप-

नीयः । विष्णुस्तु विक्रेतुर्दण्डमप्याह । “गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नैव
दद्यात्तस्यासौ सोदयं दाप्यो राज्ञा चापि पण्यगतं दण्ड्यः”—इति ।
यस्तु विक्रीयानुशयवशाच्चार्पयति, तस्य क्रीत्वाऽनुशयवशान्न गृह्णाति,
तं प्रत्याह कात्यायनः,—

“क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद् यो न दद्याददूषितम् ।

स मूल्याद्दशभागन्तु दत्त्वा स्वद्रव्यमाप्नुयात् ॥

अप्राप्तेऽर्थे कृच्छ्रकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।

एवं धर्मा दशाहास्तु परतोऽनुशयो न तु”—इति ।

अदूषितं, जलादिनेति शेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहना-
दिनेति शेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनादिकालोऽर्थक्रिया-
कालः । तस्मिन् प्राप्ते सति अग्रहणे अदाने वा कृती दशमभागं
प्रदापयेत्^(१) । किन्तु तमदत्तैव स्वद्रव्यमाप्नुयात् । एष धर्मा-
दशाहात् प्राग्वेदितव्यः । ततः परमनुशयो न कर्त्तव्यः । विक्रीय-
सम्प्रयच्छतोऽपि विक्रीतं पण्यं विक्रेतृपात्रे स्थितं तस्य यदि देवादिना
नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“देवराजोपघातेन पण्यदोषउपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याग्रयच्छतः”—इति ।

याचितस्येति विशेषणेन अयाचने न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थादव-
गम्यते । नारदोऽपि,—

(१) एतद्व्याख्यानदर्शनात्, अप्राप्तेऽर्थक्रियाकाले कृती नैव प्रदापयेत्,—

इति वचनपाठः प्रतिभाति । परमादर्शगुणकेषु वृष्टयव पाठः
मूले निवेष्टितः । मम तु, अग्रहणे अदाने वा कृते,—इत्येव पाठः
प्रतिभाति ।

“उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्नियेत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः”—इति ।

यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिः, तथा दीयमानपण्य-
मगच्छतः क्रेतुरपीत्याह सएव,—

“दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यञ्च यः क्रयी ।

सएवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वं क्रेतर्थगृह्णाति* ।

हानिश्चेत् क्रेतदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत्”—इति ।

यस्तु विशेषं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते, यस्यान्यहस्ते
विक्रीय तदन्यस्मै तत् प्रयच्छति, तयोः समानदण्ड इत्याह,—

“निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

मूल्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥

अन्यहस्ते च विक्रीय तथाऽन्ये तत् प्रयच्छति ।

सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च”—इति ।

एतद्वुद्धिपूर्वकविषयम् ।

“ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यो विक्रीणीतेऽविचक्षणः ।

तदेव विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा”—इति

वृहस्पतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वके तु क्रेतुः अपरावर्त्तनमेव ।

अतएव एवंविधनियमोदत्तमूल्ये क्रये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पूर्वक्रेतर्थगृह्णाति,—इति ग्रन्थान्तरवृत्त-
पाठस्तु समीचीनः ।

पण्ये क्रेतुविक्रेतोः समयादृते प्रवृत्तौ वा न कश्चिद्दोषः । तथाच नारदः,—

“दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

अदत्तेऽन्यत्र समयाच्च विक्रेतुरतिक्रमः”—इति ।

यत्र पुनर्वाङ्मात्रेण क्रयोमा भूदिति विक्रेतुहस्ते क्रेता यत्कि-
ञ्चिद्द्रव्यं दत्तम्, तत्र क्रेतुर्दोषवशेन क्रयासिद्धौ आह व्यासः,—

“सत्यंकारश्च^(१) यो दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते ।

पण्यमेव निःसृष्टन्तर्द्वीयमानमगृह्यतः”—इति ।

अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्यस्योत्सर्गोऽभिमतः । अस्मिन्नेव
विषये विक्रेतुर्दोषवशेन क्रयासिद्धौ आह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

क्रीत्वाऽनुग्रयानुत्पत्त्यर्थं कतिपयपण्यानां विक्रयानर्हत्वमाह मनुः,—

“नान्यदन्येन संसृष्टं रूपं विक्रयमर्हति ।

न सावद्यश्च न न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्,—इति ।

इति क्रयविक्रयानुग्रयाख्यं विवादपदम् ।

अथ स्वामिपालविवादपदविधिः ।

तत्र तु तदभिधानप्रतिज्ञा मनुना कृता,—

“पशुषु स्वामिनाञ्चैव पाशानाञ्च व्यतिक्रमे ।

(१) यत् क्रेतुर्कामेन क्रयपरिस्थितये विक्रेत्रे समर्पितं, तत्सत्यंकारपदार्थः—
इति चण्डेश्वरीया व्याख्या ।

विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्वर्ततत्त्वतः”—इति ।

विवादं विवादापनोदमित्यर्थः । स्वामिपालयोः कर्त्तव्यमाह
नारदः,—

“उपानयेद्गाः गोपालः पुनः प्रत्यर्पयेत्तथा”—इति ।

यावन्तः प्रातः समर्पितास्तावन्तः सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः ।
गवादिपरिपालकस्य भृतिपरिमाणमाह नारदः,—

“गवां श्रताद् वत्सतरी धेनुः स्याद्विश्रताद् भृतिः ।

प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहो वाऽष्टमेऽहनि”—इति ।

प्रतिसंवत्सरं वत्सतरी द्विहायनी गौः भृतिः भृतके कल्पनीया,
द्विशते तु सवत्सा गौः, अष्टमे दिवसे दोहस्य भृतित्वेन कल्पनीय-
इत्यर्थः । सन्दोहः सर्वदोहः ।

“तथा धेनुभृतः क्षीरं लभेतैवाष्टमेऽखिलम्”—इति

दृढस्यतिस्मरणात् । इयञ्च भृतिकल्पना परिभाषितभृतिवि-
शेषाभावविषये । परिभाषिते तु भृतिविशेषे स एव देयः । मनुस्तु
प्रकारान्तरेण भृतिमाह,—

“गवां क्षीरभृतोयस्तु स दुह्याद्दशतोवराम् ।

गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः”—इति ।

दशतो दशदोग्धूणां मध्ये वरामुत्कृष्टां स्वीकृत्य तत्क्षीरं क्षीर-
भृतो गृहीयात् । क्षीरशून्यानां तु क्षीरमूत्रतो भृतिः कल्पनीया ।
यद्यसौ द्रव्यान्तरेण भृतः, न तत्रैषा भृतिरित्यर्थः । यस्त्वेवं परि-
कल्पितं वेतनं गृहीत्वा पशून् पालयन् भृत्यः स्वदोषेण पशून् मार-
येत् विनाशयति वा, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः”—इति ।

प्रमादग्रहणं पालकदोषोपलक्षणार्थम् । प्रमादश्च मनुना स्पष्टी-
कृतः,—

“नष्टं विनष्टं कृमिणा दंशितं विषमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालएव तु”—इति ।

प्रसङ्गं चोरैरपहृतो न दाप्यः । तथाच सएव,—

“विश्लिष्य तु हृतं चोरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति”—इति ।

व्यामोऽपि,—

“पालयहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विज्ञवे ।

यत्प्रणष्टं हृतं वा स्यान्न पालेऽप्यत्र किञ्चिदप्यम्”—इति ।

एतत्पुरुषकारकरणे वेदितव्यम् । पुरुषकाराकरणे तु भवत्येव
किञ्चिदपी । पुरुषकारस्य स्वरूपं नारदेन दर्शितम्,—

“कृमिचोरव्याघ्रभयात् दरौश्चभ्रातृ पालयेत् ।

व्याघ्रच्छेदकः क्रोशेत् स्वामिने तु निवेदयेत्”—इति ।

व्याघ्रच्छेत्, प्रयतेतेत्यर्थः । यः प्रस्तुतार्थं न यतते, तं प्रत्याह
सएव,—

“अव्याघ्रच्छेदकविक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।

दातुमर्हति गोपस्तान् विनश्यच्चैव राजानि”—इति ।

विनयप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्द्धचयोदग्रपणाः स्वामिने द्रव्यमेव च”—इति ।

अर्द्धचयोदशपणाः सार्द्धं द्वादशकार्षापणाः । पालदोषमाह मनुः,—

“अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसङ्गा वृकोह्न्यात्पाले तत्किंस्त्रिषं भवेत्”—इति ।

अनायति, उपद्रवनिराकरणाय अनागच्छतीत्यर्थः । यां, अजा-
विकजातीयाम् । एतत्सुगमस्यलस्यविषयम् । दुर्गमस्यलविषये तु न
दोष इत्याह सएव,—

“तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथोवने ।

यामुपेत्य वृकोह्न्यान् पालस्तत्र किंस्त्रिषी”—इति ।

अवरुद्धानां, पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । दैवमृतानां पुनः
कर्णादिकं दर्शनीयम् । तथाच मनुः,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्त्यस्थिश्चायुरोचनम् ।

पशुस्त्रामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गाभिर्दर्शनम्”—इति ।

स्त्यन्तरमपि,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च शृङ्गस्त्रायस्थिरोचनम् ।

पशुस्त्रामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्”—इति ।

गोप्रचारभूमिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्रामेच्छया गोप्रचारी भूमौ राजेच्छयाऽपि च”—इति ।

ग्रामेच्छया ग्रामात्पत्न्यमहत्त्वापेक्षया यदृच्छया वा गवां वृणादि-
भक्षणार्थं कियानपि भूभागः कृतः परिकल्पनीयः । गवां प्रचार-
क्षानासनसौकर्यार्थं ग्रामेच्छयोरन्तरमाह सएव,—

“धनुःशतं परीणाशो ग्रामेच्छया न्यवेत् ।

दे शते श्वर्षटे शस्त्रं नगरस्य चतुःशतम्”—इति ।

ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितम् । सर्वदैवंविधिना ग्रह्यं
कार्यम् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसम्मानस्य ग्रामस्य द्वे शते अन्तरे ग्रह्यं,
नगरस्य च वज्रजनसङ्कीर्णस्य चतुःशतपरिमिते अन्तरे ग्रह्यं
कार्यमिति । तत्र पशुनिवारणाय वृत्तिरपि कल्पनीयेत्याह
कात्यायनः,—

“अजातेष्वेव ग्रह्येषु कुर्यादावरणं सदा ।

दुःखेन विनिवार्यन्ते लब्धस्वादुरसा मृगाः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पथि क्षेत्रे वृत्तिः कार्या यामुद्रो नावलोकयेत् ।

न लङ्घयेत् पशुर्नाश्वो न भिन्धात् यां च सूकरः”—इति ।

एवं च पशुनिवारणे कृतेऽपि तामतिक्रम्य ग्रह्यादिविनाशे सति
मनुराह,—

“पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्”—इति ।

पथि क्षेत्रे परिवृते सति तां वृत्तिमतिक्रम्य ग्रह्यघाते स पालः
पशुकार्यं पणशतदण्डार्हः । एवं, ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्त्तिनि
क्षेत्रे परिवृते सति तां वृत्तिमतिक्रम्य ग्रह्यघाते स पालः शतपण-
दण्डार्हः । तदनेन, अपरिवृते पालस्य दण्डाभावः सूचितः । मनुस्तु
साक्षात् दण्डं निषेधति,—

“तत्रापरिवृतं धान्यं प्रहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणम्”—इति ।

एतद्दीर्घकालप्रचारविषयम् । दीर्घकालप्रचारे तु दण्डमर्हति ।

अतएवाप्यकाशप्रचारे दोषाभावमाह विष्णुः । “यथि ग्रामप्रान्ते च न दोषोऽप्यकालम्”—इति । दण्डपरिमाणन्तु पशुविशेषेण दर्शितं याज्ञवल्क्येन,—

“माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्द्धन्तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्तद्विगुणोदमः ।

सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्”—इति ।

परशस्यघातकारिमहिषीस्वामी प्रतिमहियष्टौ माषान् दण्डनीयः । चतुरोमाषान् गोस्वामी । मेषस्वामी द्वौ द्वौ माषौ । एषामेव पशूनां शस्यभक्षणादारभ्य यावच्छयनमनिवारितानां स्वामी यथोक्तदण्डात् द्विगुणं दण्डनीयः । तथा,

“तथाऽजाविकवत्सानां पादोदण्डः प्रकीर्तितः”—इति

स्मृत्यन्तरोक्तं वेदितव्यम् । माषश्चात्र ताम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः,

“माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः”—इति

मारदस्मरणात् । भक्षयित्वोपविष्टमवत्सविषये यथोक्ताचतुर्गुणोदण्डः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः”—इति ।

यत्पुनर्नारदेनोक्तम्,—

“माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषं तथा ।

तथाऽजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिकः”—इति ।

तन्मुद्रार्त्तमात्रभक्षणविषयम् । अतएवाह तुः शङ्काविहितौ ।

“राक्षौ चरन्ती गौः पञ्च माषान् राक्षिमुद्धर्त्ते माषं दण्डं याचे”—इति ।

आतुरपशुविषये तु न दण्ड इत्याह नारदः,—

“जराग्रह* गृहीतो वा बज्राग्रनिहतोऽपि वा ।

अपि सर्पेण वा दष्टो वृक्षादा पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हतो वाऽपि व्याधिभिर्वाऽप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्”—इति ।

अनातुरेष्वपि केषुचित् पशुषु दण्डाभावमाह सएव,—

“गौः प्रसूता दग्धाहन्त महोक्षो वाऽपि कुञ्जराः ।

निवार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक्”—इति ।

मनुरपि,—

“अनिर्दशाहं गां सूतां वृषान् देवपशून् तथा ।

सपालान् वा विपालान् वा न दण्ड्यान्मनुरप्रवीत्”—इति ।

वृषामहोक्षाः । अथवा, वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः । याज्ञ-

वल्क्योऽपि,—

“महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकाऽऽगन्तुकादयः ।

पालोयेषां च ते मोक्ष्या देवराजपरिशुताः”—इति ।

आदिशब्देन मृतवत्सादयो गृह्यन्ते । अतएवोग्रना,—

“अदण्ड्या मृतवत्सा च संज्ञा रोगवती क्षत्रा ।

अदण्ड्याऽऽगन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिषारिणी ॥

अदण्ड्या चोत्सवे गावः आङ्गकाले तथैव च”—इति ।

* याह,—इति शा० ।

† वृक्षादापतितो,—इति का० ।

परग्रहविनाशे न केवलं स्वामी दण्डनीयः, अपि तु ग्रहमपि दापनीयः । तथाच वृहस्पतिः,—

“ग्रहान्निवारयेत् गास्तु चीर्णे दोषद्वयं भवेत् ।
स्वामी शतदमं दायः पालस्ताडनमर्हति ॥
शदश्च सदमं चीर्णे समूले कार्षभक्षिते”—इति ।

अतएव नारदः,—

“समूहग्रहनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयाच्छतम् ।
बधेन गोपोमुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्”—इति ।
तत्स्वामी ग्रहस्वामी । शदश्च सामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः ।

तथाच सएव,—

“गोभिस्तु भक्षितं ग्रहं यो नरः प्रतियाचते ।
सामन्तानुमतं देयं धान्यवस्तुन कल्पितम्”—इति ।
यस्तुग्रहनाशे शदयाचननिशेधोऽर्थात् क्षतः,—
“गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।
पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति पिदिवौकसः”—इति ।

स ग्रामादिसमीपस्थानावृतचेचविषयः ।

इति स्वामिपालाख्यं विवादपदम् ।

अथ सीमाविवादनिर्णयः ।

तच्च तावत्सीमा चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा नृक्षसीमा
चेचसीमा च,—इति । सा च यथाक्रमं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन,—

“ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्यता”—इति ।

ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । मत्स्यिनी जललिङ्गान्विता । नैधानी
निखाततुषाङ्गारादिमती । भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परविषया-
पत्तिनिर्मिता । राजशासननीता शास्त्रचिह्नाद्यभावे राजेच्छया
निर्मिता । तथाच व्यासः,—

“ग्रामयोरुभयोः सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्नताः ।

समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्त्तिता ॥

स्वच्छन्दगा वज्रजला मत्स्यकूर्मसमन्विता ।

प्रत्यक् प्रवाहिनी यत्र सा सीमा मत्स्यिनी मता ॥

तुषाङ्गारकपालैस्तु कुडैरायतनैस्तथा ।

सीमाऽत्र चिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते”—इति ।

वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः । तदाह मनुः,—

“सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्चत्यकिंसुकान् ।

शास्त्रालीशालवृक्षांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्”—इति ।

प्रत्यक् प्रवाहिनीत्यनेन वाण्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते ।
तानि च वृहस्पतिना दर्शितानि,—

“वापौकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः ।

स्थलनिम्ननदीस्रोतःशरगुल्मनगादयः ॥

प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा”—इति ।

तुषाङ्गारकपालैरिति करीषादीनां गुप्तलिङ्गानामप्युपलक्षणम् ।
तानि च तेनैव दर्शितानि,—

“करीषास्तितुषाङ्गारगर्कराऽग्निकपालिका ।

क्षिकतेष्टकगोबालकार्पासास्थीनि भस्म च ॥
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्”—इति ।
तानि च सीमासिङ्गानि स्वविरेर्बालानां दर्शनीयानि । तथाच
वृहस्पतिः,—

“ततः पौगण्डबालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ।
वार्द्धके च शिशूनान्ते दर्शयेयुस्तथैवच ॥
एवं परम्पराज्ञाते सीमाभ्रान्निर्न जायते”—इति ।
एवं निरूपितैर्लिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयं कुर्यादित्याह मनुः,—
“एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।
यदि संशयएव स्यात्सिङ्गानामपि दर्शने ॥
साक्षिप्रत्ययएव स्यात् सीमावादविनिर्णये ।
साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः ॥
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ”—इति ।

प्रथमं तावदर्थिप्रत्यर्थिलिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयः । अथात्राप्य-
विश्वासस्तदा लिङ्गविषयकात् सीमाविषयकाद्वा साक्षिप्रत्ययात्
निर्णयः । यदा साक्षिनामभावस्तदा सामन्तैर्विनिर्णयः इत्यर्थः ।
“तेषामभावे सामन्ताः”—इति कात्यायनेनोक्तत्वात् । के पुनः साम-
न्ता इत्यपेक्षिते सएवाह,—

“संसक्तकास्तु सामन्तास्तसंसक्तास्तथोत्तराः ।
संसक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिताः”—इति ।

विप्रतिपक्षसीमकस्य चेन्नस्य चतसृषु दिक्षु सन्निहितग्रामादि-
भोक्तारः संसक्ताः । एतएव सामन्तशब्दाभिधेयाः । यदा पुनरदुष्ट-

“सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दद्यापि वा ।

रक्तसम्बसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः”—इति ।

रक्तसम्बिणो रक्ताम्बरधरा धर्मारोपितक्षितिखण्डाः* सीमां प्रदर्श-
येयुः । स्त्रैः स्त्रैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः । तथाच मनुः,—

“शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं सन्निविष्टो रक्तवाससः ।

सुहृत्तैः शापिताः स्त्रैः स्त्रैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्”—इति ।

नयेयुरिति वङ्गवचनमपि अविवक्षितम् । एकस्यापि सीमा-
प्रदर्शकस्य वृहत्क्षितिना दर्शितत्वात्,—

“शाद्वचिक्लैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसंमतः ।

रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः”—इति ।

यत्तु नारदेनोक्तम्,—

नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।

महत्त्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा वङ्गेषु स्थिता”—इति ।

तदुभयानुमतधर्मविद्वान्तिरिक्तविषयम् । स्थलादिचिह्नाभावे-
ऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञान उपायविशेषमाह नारदः,—

“निष्पगाऽपहतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु† ।

तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात्”—इति ।

प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नाया अस्मार्त्तकालोपलक्षितभुक्तेर्वा नि-
श्चिन्युरित्यर्थः । एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्क्रमण-

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मूर्द्धारोपितक्षितिखण्डाः—इति तु भवितुं
युक्तम् ।

† साक्षिसामन्तादिना सीमाज्ञानोपाये विवक्ष्यमाह,—इति शा० ।

‡ निष्पगापहतोत्सृष्टचिह्नैर्विगतभूमिषु,—इति शा० ।

दिनादारम्भं यावत् त्रिपक्षं यदि राजदैविकव्यसनं नोत्पद्यते, तदा
तत्प्रदर्शनात् सीमानिर्णयः । तथाच कात्यायनः,—

“सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शं तथैवच ।

त्रिपक्षपञ्चसप्ताहं दैवराजकमिष्यते”—इति ।

यस्त्वच निषेधः सत्यन्तरेऽभिहितः,—

“वाक्पारुष्ये महीवादे दिव्यानि परिवर्जयेत्”—इति ।

स उक्तलक्षणपुरुषाभावविषय इत्यविरोधः । कथन्तर्ह्येव निर्णय-
इत्यपेक्षिते नारदः,—

“यदा तु न सृज्जातारः सीमायाद्यापि लक्षणम् ।

तदा राजा द्वयोः सीमामुक्थयेदिष्टतः स्वयम्”—इति ।

इष्टतः, इच्छातः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीमाः प्रवर्त्तिता”—इति ।

ज्ञातृणां सामन्तादीनां चिह्नानां वृक्षादीनामभावे राजैव सीमाः
प्रवर्त्तयिता । ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं
प्रविभज्य उभयोर्ग्रामयोः समर्थं तन्मध्ये सीमाचिह्नानि कारयेत् ।
यदा तस्याभूमेर्यत्रैवोपकारातिशयो दृश्यते, तदा तस्यैव ग्रामस्य
सकला भूः समर्पणीया । तथाह मनुः,—

“सीमायामविषङ्गायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमेकेषां उपकारादिति स्थितिः”—इति ।

अविषङ्गायां, ज्ञातृज्ञापकशून्यायामित्यर्थः । लक्षणादिनिर्णयवत्
सीमानिर्णयो नावेदमानन्तरमेव कार्यः, किन्तु प्रकाशितेषु
वेलादिषु । तदाह सएव,—

“सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासे नयेत्सीमां सप्रकाशेषु सेतुषु”—इति ।

ग्रामग्रहणं नगरादेरप्युपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“सीमान्तवासि* सामन्तैः कुर्यात् चेचादिनिर्णयम् ।

ग्रामसीमादिषु तथा तद्वनगरदेशयोः”—इति ।

यदा रागलोभादिवशात् सीमासाक्षिणो निर्णयं न कुर्युः, तदा दण्डनीया इत्याह सएव,—

“बह्वनान्तु गृहीतानां न सीमानिर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तप्तमसाहसम्”—इति ।

एतत् ज्ञानविषयम् । अज्ञानविषये तु नारदः,—

“अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्याः राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

सामन्तात्परतो ये स्युस्तप्तसंज्ञा मृषोदिते ।

संसक्तसक्तसक्तास्तु विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥

मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डं दत्वा पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेन व्यवस्थिताः”—इति ।

साक्षिणां मिथोवैमत्याभिधाने दण्डमाह कात्यायनः,—

“कीर्त्तिते यदि भेदः स्यादण्ड्यास्तप्तमसाहसम्”—इति ।

सीमाचङ्क्रमणकर्तृणामपि दण्डमाह सएव,—

“यद्योक्तेन नयन्तस्ते दूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दाप्यास्तु दिशतं दमम्”—इति ।

* सामन्तमावे—इति का० शा० ।

अज्ञानादनृतवचने साक्षादीन् दण्डयित्वा पुनर्विचारः प्रवर्त-
यितव्यः । तथाच कात्यायनः,—

“अज्ञानोक्तान्* दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।
त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तान् तस्मान्मौलादिभिः सह ।
समीक्ष्य† कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः”—इति ।
नद्युत्सृष्टेचविषये निर्णयमाह दृष्टस्यतिः,—

“अन्यग्रामात्समावृत्य‡ दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।
महानद्याऽथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥
नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।
अन्यथा न भवेत्सामो मराणां राजदैवकः ॥
अयोदयौ जीवनञ्च दैवराजवशाञ्जृणाम् ।
तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचारयेत् ॥
ग्रामयोर्भूभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।
कुर्वते दानहरणं भाग्याभाग्यवशाञ्जृणाम् ॥
एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।
नदीतीरे प्रकुर्वते तस्य तां न विचारयेत्”—इति ।
एतद्व्युत्पत्तेश्चतीरविषयम् । उत्पत्त्यविषये तु स एवाह,—
“क्षेत्रग्रहं समुल्लङ्घ्य॥ भूमिच्छिन्ना यदा भवेत् ।

-
- * अज्ञानोक्तौ,—इति का० ।
  - † समीक्ष्य,—इति शा० ।
  - ‡ समावृत्य,—इति शा० ।
  - § एतद्व्युत्पत्तः,—इति शा० । एवं परत्र ।
  - ॥ समुत्सृष्ट्य,—इति शा० ।

नदीस्रोतःप्रवाहेण* पूर्वस्वामी लभेच्च ताम्”—इति ।

तां सगस्यां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुत्तमशस्यफलप्राप्तिस्त्वावलभेते-
त्यर्थः । फलप्राप्तेरुद्धं तु पूर्ववचनविषयसमानता । राजदत्तविषये
कचिदपवादमाह सएव,—

“या राज्ञा क्रोधलोभेन कृशान्यायेन वा हता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतच्च स्वत्वहेतुप्रमाणवत्त्वेनविषयम् । प्रमाणाभावे तु सए-
वाह,—

“प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जतोयस्य चा हता ।

गुणाधिकाय वा दत्ता तस्य तां न विचालयेत्”—इति ।

गृहादिविषये निर्णयस्तेनैव दर्शितः,—

“निवेशकास्त्रादारभ्य गृहवार्थ्यापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

अरन्निदयसुसृज्य परकुल्यादि वेगयेत्”—इति ।

अवस्करादिभिस्तुष्यथादिकं न रोधयेदित्याह नारदः,—

“अवस्करस्यलश्वभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्यथसुरस्यानराजमार्गाश्च रोधयेत्”—इति ।

वृहस्पतिः,—

“यान्त्यायान्ति जना येन पशवस्यानिवारिताः ।

तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यम् केनचित्”—इति ।

* प्रवाहे च,—इति का० शा० ।

† गृहवार्थ्यापणादिकम्,—इति शा० ।

यस्य संसरेण श्रमादिकं करोति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“यस्तत्र संसरे श्रमं वृत्तारोपणमेववा ।

कामात्पुरीषकुर्व्याच्चेत्तस्य दण्डस्तु माषकः”—इति ।

राजमार्गे तु पुरीषकर्तृदण्डमाह मनुः,—

“समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेधमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यात् अमेधश्चाशु शोधयेत् ।

आपद्गतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बालएवच ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोधयमिति स्थितिः”—इति ।

अमेध्यादिना तडागादिषु दोषं कुर्वतां दण्डमाह कात्यायनः,—

“तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेधेन विनाशयेत् ।

अमेधं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥

दूषयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्”—इति ।

मर्यादाभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमाऽतिक्रमणे तथा ।

चेचस्य हरणे दण्डाग्रधमोत्तममध्यमम्”—इति ।

अनेकचेचव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा । तस्याः प्रकर्षेण भेदने, सीमानमतिलङ्घ्य कर्षणे, चेचस्य तथा निन्दितप्रदर्शनेन* हरणे, यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । चेचग्रहणं गृह्यारामाद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् चेचादिहरणे सएवाह,—

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निन्दितत्वप्रदर्शनेन,—इति पाठः प्रतिपाति ।

“गृहं तटाकमारामं चेवं वा भौषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्डाः स्थादज्ञानाद्दिशतं दमः”—इति ।

ये तु बलादपह्रियमाणचेचादिभूमयस्तेषां उत्तमोदण्डः प्रयोक्तव्यः ।

“बलात्सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेदइत्येको दण्ड उत्तमसाहसः”—इति

स्मरणात् । यत्तु शङ्खलिखिताभ्यां सीमाऽतिक्रमणे दण्डाधिक्य-
मुक्तम् । “सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रम्”—इति । तत्समग्रसीमाऽति-
क्रमविषयम् । सीमासन्धिषूत्पन्नवृक्षादिविषये कात्यायनः,—

“सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां चेचयोर्दयोः ।

फलं पुष्पञ्च सामान्यं चेचस्वामिषु निर्दिशेत्”—इति ।

अन्यचेने जातवृक्षादिविषये सएव,—

“अन्यचेने तु जातानां शाखा यचान्यसंस्थिता ।

स्वामिनन्तु विजानीयात् यस्य चेने तु संस्थिता”—इति ।

परचेने प्रार्थनया क्रियमाणसेतुकूपादिकं चेचस्वामिना न
निषेद्धव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमौ हरन् कूपः स्वल्पचेचो बह्वदकः”—इति ।

यत्स्वल्पबाधकं महोपकारकं चेचादिकञ्च भवति, तत् चेवं
स्वामिना न निषेद्धव्यम् । यत्पुनर्बहुबाधकं स्वल्पोपकारकं च,
तन्निषेद्धव्यं भवति । नारदोऽपि,—

“परचेचस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिवध्यते ।

महागुणोऽल्पदोषसेत् वृद्धिरिष्टा चये सति”—इति ।

सेतुश्च द्विविधः । तथाच स एवाह,—

“सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः खेयो बध्यस्तथैवच ।

तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बध्यः स्यात्तन्निवर्त्तनात्”—इति ।

सेत्वादिसंस्कारविषये नारदः,—

“पूर्वप्रवृत्तमुच्छिन्नं न पृश्ना स्वामिनस्तु यः ।

सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभाग्भवेत् ॥

मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंशे वाऽपि मानवे ।

राजानमामृत्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्”—इति ।

चेचस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा सेत्वादिप्रवर्त्तने
याज्ञवल्क्यः,—

“स्वामिने योऽनिवेश्यैव चेत्त्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगः तदभावे महीपतेः”—इति ॥

प्रार्थनयाऽर्घदानेन वा लब्धानुज्ञः सन्नेव परचेत्त्रे सेतुं प्रवर्त्तये-
दित्यस्य तात्पर्यम् । न तु सेतुप्रवर्त्तकस्य पालनाकृषिनिषेधे
तात्पर्यम् । तस्याप्रसक्तत्वात् । अथ वा, दृष्टलाभफलभोक्तृत्वनिषेधे
तात्पर्यमस्तु । कात्यायनोऽपि,—

“अस्त्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥

व्ययं* स्वामिनि चायाते न निवेश्य नृपे यदि ।

अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्गतं लभते व्ययम्”—इति ॥

* देयं,—इति यस्यान्तरधृतः पाठः ।

चेचस्वामिपार्श्वं चेचमिदमर्घं कर्षामीदमङ्गीकृत्य पश्चाद्योन
कर्षति, अन्येन वा न कर्षयति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“फालाहतमपि चेचं यो न कुर्व्यान्न कारयेत् ।

स प्रदाप्योऽकृष्टशदं चेचमन्येन कारयेत्”—इति ॥

यद्यपि फालाहतं ईषफलेन विदारितं न सस्यबीजावापाहं,
तथाप्याकृष्टचेचस्य फलं यावदुत्पत्त्यर्थं सामन्तादिकल्पितं ताव-
दसौ स्वामिने दापनीयः । तच्च चेचं पूर्वकर्षकादौ विधाय तत्का-
रयेत् । बृहस्पतिरपि,—

“चेचं गृहीत्वा यः कश्चित् न कुर्व्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञे दण्डश्च तत्समम्”—इति ॥

स्वामिने कियान् शदोदेय इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“चिरावसन्ने दशमं कथ्यमाणे तथाऽष्टमम् ।

सुसंस्कृतेषु षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथाविधि”—इति ॥

चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे चेचे कर्षामीति स्वीकृत्योपेक्षिते,
यावत् फलमनुपेक्षिते लभ्यते तस्य दशमभागगन्दाप्यः । सुसंस्कृते चेचे
उपेक्षिते षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः । असक्तप्रेतनष्टचेचविषये नारदः,—

“असक्तप्रेतनष्टेषु चेचिकेषु निवापितः ।

चेचश्चेदिहपेत् कश्चिदनर्हति च* तत्फलम् ॥

कथ्यमाणेषु चेचेषु चेचिकः पुनराव्रजेत् ।

खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा चेचमवाप्नुयात्”—इति ॥

* कश्चिदनुकुर्वीत,—इति का० । कश्चिदनुवीत स,—इति ग्रन्थान्तर-
द्वयपाठस्तु समीचीनः ।

खिलोपचारः खिलभञ्जनार्थोऽयम् । तस्येवन्ताऽवधारणार्थं वि-
चारं तस्याह सएव,—

“संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्यादत्सरैस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसम्पन्नु चेवं स्यादटवीसमम्”—इति ॥

यदा पुनः खिलोपचारं स्वामी न ददाति, तदाऽप्याह
कात्यायनः,—

“अशक्तितो न दद्याच्चेत् खिलार्थं यः कृतोऽयम् ।

तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात् परतः स्वामिने तु तत्”—इति ।

इति सीमाविवादनिर्णयः समाप्तः ।

अथ दण्डपारुष्यम् ।

तत्त्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते”—इति ॥

परगात्रेषु स्वावरजङ्गमादेरनेकद्रव्येषु । हस्तपादायुधादिरि-
त्यादिग्रहणाद्यावादिभिः । द्रोहो हिंसनम् । तथा भस्माभिः भस्म-
रजःपङ्कपुरीषाद्यैः । उपघातः संस्पर्शरूपं मनोदुःखोत्पादनम् ।
तदुभयं दण्डपारुष्यम् । तस्य त्रैविध्यमाह सएव,—

“तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात्

अवगूरुण्यनिःशङ्कपातनचतदर्शनैः ॥

हीनमध्योत्तमानां द्रव्याणामनतिक्रमात् ।

चीष्टेव साहसान्याहुस्तच्च कण्टकग्रोधनम्”—इति ॥

निःशङ्कपातः निःशङ्कप्रहरणम् । चीष्टेव साहसानि साह-
सीकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । दण्डपारुष्ये पञ्चप्रकाराविधय-
स्तेनैवोक्ताः,—

“विधिः पञ्चविधस्तुतः एतयोरुभयोरपि ।

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने चुम्बयोर्द्वयोः ॥

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते ।

पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥

पश्चाद्यस्तोऽप्यसत्कारौ पूर्वतु विनयो गुरुः ।

द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुवध्नाति योऽधिकम् ॥

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वावा यदि वोत्तरः ।

पारुष्यदोषावृत्तयोः युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥

विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ।

श्वपाकषण्डपाषण्डव्यङ्गेषु बधिरेषु च* ॥

हस्तिपत्रात्यदारेषु† गुर्वाचार्यान्तिकेषु च‡ ।

मर्यादाऽतिक्रमे सद्यो घातएवानुशासनम् ॥

यमेव व्यतिरेकेरक्षते‡ सन्तं जनं नृषु ।

* श्वपाकपशुचण्डालवेश्यावधकवृत्तिषु,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

† दासेषु,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

‡ गुर्वाचार्यान्तिकेषु च,—इति का० । गुर्वाचार्यातिगेषु च,—इति
ग्रन्थान्तरे ।

§ क्षतिवर्त्तरक्षे,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

सएव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाक् नृपः ॥

मलाह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् ।

अतस्मान् घातयेद्राजा मार्थदण्डेन दण्डयेत्”—इति ॥

यस्तु पश्चात् प्रवृत्तस्यापराधाभवोद्वहस्यतिना दर्शितः,—

“आकृष्टस्तु समाक्रोशन् ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाऽपराधिनं* चैव नापराधी भवेन्नरः”—इति ॥

योऽपि पश्चात् प्रवृत्तस्य दण्डः कात्यायनेन दर्शितः,—

“आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद् यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पौडितो वाऽथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः”—इति ॥

सोऽपि पूर्वप्रवृत्तदण्डादल्पदण्डार्थः । दण्डपारुष्यसंख्याकारण-

माह याज्ञवल्क्यः,—

“असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकतोभयात्”—इति ॥

यदा कश्चिद्रहस्येनाहं ताडित इति राज्ञे निवेदयति । तदा चिह्नैः तद्गात्रगतश्रमादिभिः, कारणप्रयोजनपर्यालोचनरूपाभिर्युक्तिभिः, आगमेन जनप्रवादेन, च शब्दाद्विद्येन च, कूटचिह्नकरण-सम्भावनाभयात् परीक्षा कार्येत्यर्थः । राजशासनद्रव्यविशेषेण दण्ड-विशेषमाह सएव,—

“न्युने पङ्कजःस्पर्शो दण्डोदग्रपणः सतः ।

* हत्वाऽऽवतायिनं,—इति ग्रन्थान्तरद्वयः पाठः ।

† भस्मपङ्कजः स्पर्शः,—इति का० ।

अमेध्य* पाष्णिदेशादि† स्यर्शने द्विगुणस्ततः ॥

समेधेव परस्त्रीषु द्विगुणः चोत्तमेषु च ।

“हीनेष्वर्द्धदमोमोहमदादिभिरदण्डनम्”—इति ॥

अमेध्यशब्देन स्नेहनखकर्णादिदूषिकाशुक्रोच्छिष्टादिकं गृह्यते ।

पुरीषादिस्पर्शं कात्यायनः,—

“कृदिमूत्रपुरीषाद्यैः पादादौ च चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः”—इति ॥

आदिशब्देन वसायुक्तज्ञाना‡ गृह्यन्ते । ताड़नार्थं हस्तोद्यमने

ताड़ने च दण्डमाह सएव,—

“उङ्गुरणे तु हस्तस्य कार्य्या द्वादशकोदमः ।

सएव द्विगुणः प्रोक्तः ताड़नेषु सजातिषु”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“उङ्गुरणे हस्तपादे दशविंशतिकः क्रमात् ।

परस्परन्तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम्”—इति ॥

हस्ते पादे वा ताड़नार्थमुच्यते सति यथाक्रमं दशविंशतिपण-

कौ दमौ । परस्परमवधार्य शस्त्रे उच्यते सति सर्वेषां वर्णानां मध्य-

मसाहसोदण्ड इत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताड़ने सएव,—

“शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशतं पणान् दायोद्विगुणं दर्शनेऽसृजः”—इति ॥

* समे च,—इति शा० ।

† दक्षिणिस्यूत,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

त्वगादिभेदे दण्डमाह मनुः,—

“त्वग्भेदकः शतं दण्डो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसच्छेदे शतं निष्कान्* प्रवात्यस्वस्थिभेदकः”—इति ॥

पादाद्याकर्षणादौ याज्ञवल्क्यः,—

“पादकेशादिषु कराकर्षणे तु पणान् दण्ड ।

पिण्डाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दण्डः ॥

करपाददन्तभङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्योदण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पयते तथा ॥

चेष्टाभोजनवाकरोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

घीवादिब्रणभङ्गे च दण्डो मध्यमसाहसः ॥

एकं भ्रतां बद्धनास्रं यथोक्तदिगुणोदमः”—इति ॥

अवमत्य केयं गृहीत्वा योऽस्मदित्याकर्षति, असौ दण्डपणं दण्डः स्यात् । यः पुनरंशुकेनावेष्ट्य गाढमापीयाकृत्य पादेन घटयति, असौ शतपणान् दण्डः । करपाददन्तानां प्रत्येकभङ्गे कर्णनासिकयोश्च छेदने मृतकल्पयते च मध्यमसाहसो दण्डः । गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रप्रतिभेदने घीवाहस्रब्रणभङ्गे मध्यमसाहसोदण्डः । मिसिलैकस्याङ्गभङ्गं कुर्वतां बद्धनां एकस्यापराधे यो दण्डउक्तः, तच्च तस्मात् दिगुणोदण्डः प्रत्येकं वेदितव्य इत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“कर्णोष्ठघ्राणपादादिजिह्वा नासाकरस्य च ।

* मांसभेदे शतं निष्कान्,—इति का० । मांसमेता तु वसिष्ठाङ्गान्,—इति याज्ञवल्क्यरचितः पाठः ।

केदने चोत्तमोदण्डो भेदने मध्यमो ऋगुः ॥

मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाद्य प्रहृते सति ।

यथा यथा भवेद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा”—इति

प्रातिलोभ्येन प्रहारे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विप्रपीडाकरं केद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूर्णं प्रथमोदण्डः संस्पर्शं तु तदर्धकः”—इति ॥

ब्राह्मणपीडाकरमब्राह्मणस्य चचियादेरङ्गं करचरणादिकं

केत्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तमवर्णोपलक्षणार्थम् । अतएव मनुः,—

“येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्यजः ।

केत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्”—इति ॥

उद्गूर्णं वधार्थमुद्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसोवेदितव्यः । शूद्रस्य
तत्रापि केदनमेव हस्तादेः । तदाह मनुः,—

“पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति”—इति ।

उद्गूरणार्थं शस्त्रादिसंस्पर्शं प्रथमसाहसोवेदितव्यः ।
भस्मादिसंस्पर्शे पुनः चचियवैश्ययोः प्रातिलोभ्यापवादेषु द्विगु-
णोदमः ।

“वर्णानामानुलोभ्येन तस्मादर्धाङ्गुलानितः”—

इति वाक्पारुष्योक्तन्यायेन दण्डः कल्पनीयः । कात्यायनः,—

“वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्योदण्डो यथाक्रमम्”—इति ॥

तत्रापि शूद्रविषये विशेषमाह मनुः,—

“अवनिष्ठीवतोदर्पात् दावोष्ठौ केदयेनूपः ।

अथमूच्यतीमेदं पुरीषकरणे गुदम् ॥

केशेषु गृह्यतो हस्तौ केदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायाश्च घौवायां वृषणेषु च ॥

सहासनमभिप्रेषुस्तृष्ट्यापकृष्टजः ।

कव्यां क्षताङ्गोनिर्वास्यः स्थिचौ वाऽस्य निहन्तयेत्”—इति ।

अङ्गच्छेदनादौ विशेषमाह कात्यायनः,—

“देहेन्द्रियविनाशे तु यदा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तदा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पण्डितैः”—इति ॥

तुष्टिकरं व्रणतुष्टिकरम् । समुत्थानं व्रणारोपणम् । तन्निमित्तकञ्च व्ययो व्रणगुरुत्वानुसारेण पण्डितैरौषधार्थं व्ययार्थं च कल्पितमानं व्रणारोपणं देयम् ।

“समुत्थानं व्ययं चासौ दद्यादाव्रणारोपणम्”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । वृहस्पतिरपि,—

“अङ्गावपीडने चैव केदने भेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहतञ्च यत्”—इति ॥

याम्यवत्कथोऽपि,—

“कलहापहतं देयं दण्डञ्च द्विगुणस्तथा ।

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानकं व्ययम् ॥

दाप्योदण्डञ्च यो यस्मिन् कलहे समुदाहतः”—इति ।

याम्यपशुपौडायां दण्डमाह विष्णुः । “याम्यपशुघाते कार्षापणं दण्डः । पशुस्त्रामिने तु तन्मूल्यं दद्यात्”—इति । मूत्रदानञ्च मृतपशुविषयम् । मरणाभावे तु समुत्थानव्ययं दद्यात् । तथाच

सएव । “सर्वे च पुरुषपौडाकराः समुत्थानम्यथं दाप्या याम्यपशु-
पौडाकराश्च”—इति । प्राणिघातनिमित्तकोदण्डः कश्चिदशक्यप्रति-
कारविषये नास्तीत्याह मनुः,—

“क्षिप्ते नष्टे युगे भग्ने तिर्यक् प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैवच ॥

भेदने चैव यन्त्राणां योक्तरश्मयोस्तथैवच ।

आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत्”—इति ॥

शक्यप्रतिकारोपेक्षकस्य दण्डमाह सएव,—

“यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम्”—इति ॥

प्राजकः शकटादिनेता । वैगुण्यं नाम वैकल्यं वेतनलाघवार्थं
स्वाम्यनुमतम् । यत्र समर्थप्राजकदोषेण प्राणिहिंसा, तत्र न
स्वामिनोदण्डः, किन्तु प्राजकस्येत्याह सएव,—

“प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति”—इति ।

आप्तः समर्थ इत्यर्थः । पञ्चभिद्रोहे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दुखे च शोणितोत्पाते शाखाऽङ्गकेदने तथा ।

दण्डः चुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

क्षिप्तस्य केदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेवच ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणोदमः”—इति ।

चुद्रपशूनामजाविप्रभृतीनां दुःखोत्पादने शोणितोत्पादने ।
शाखाशब्देन शृङ्गादिकं ज्ञेयम् । अङ्गानि करचरणादीनि । तेषां
केदे वा यथाक्रमं द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्विपणचतुष्पणषट्पणा-

दृपण इत्यादिरूपः । तेषां लिङ्गच्छेदने मृत्युकरणे वा मध्यमसाहसो-
दण्डः, मुख्यदानं च । महापशूनां गोगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु
स्थानेषु पूर्वाक्तादण्डाद् द्विगुणदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । कार्षापण-
शतदण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुरपि । “पशूनां पुंस्त्र्योपघातकारी तथा
गजान्धोद्गोघातेऽप्येकएवार्थः । मांसविक्रयी च ग्राम्यपशुघाती च
कार्षापणम्”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“द्विपणो द्वादशपणो बधे तु मृगपक्षिणाम् ।

सर्पमार्जारनकुलश्वसूकरबधे नृणाम्”—इति ।

मनुरपि,—

“गोकुमारीदेवपशूनुच्चाणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं बधे ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चोरवत्किञ्चिदं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्पूर्वं गोगजोद्गहयादिषु ॥

क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसतो दशतोदमः ।

पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

गर्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः ।

माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने”—इति ।

राशौ दण्डदानवत्स्वामिनः प्रतिरूपकं मुख्यं वा दद्यादित्याह
कात्यायनः,—

“प्रमापणे प्राणधृतां दद्यात्तन्प्रतिरूपकम् ।

तस्यानुरूपं मुख्यं वा दद्यादित्यत्रवीक्षणम्”—इति ।

आवरमाधिपीडाकारिणां दण्डमाह मनुः,—

“वमस्यतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा”—इति ।

फलपुष्पोपभोगतारतम्यानुरोधेनोत्तममध्यमादयो दण्डाः कल्प-
नीयाः । तथाच दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः । “फलोपयोगद्रुम-
च्छेदी उत्तमसाहसम् । पुष्पोपयोगद्रुमच्छेदी मध्यमसाहसम् ।
बलीगुल्ललताच्छेदी कार्षापणशतम् । दण्डच्छेदकम् । सर्वे च तत्-
स्वामिनां तदुत्पत्तिम्”—इति । फलपुष्पोपभोगद्रुमच्छेदकादयः
क्लिन्नद्रुमस्वामिनां तदुत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितद्रुमफलादिभोगकाल-
पर्यन्तं दाया इति शेषः । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणोदमः ॥

चैत्यश्रगानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दण्डो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥

गुल्मगुच्छचुपलताप्रतानीषधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्यतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने”—इति ।

प्ररोहिशाखिनां वटादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने च
यथाक्रमं विंशतिपणादण्डादारभ्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो-
दण्डोद्विगुणः । विंशतिपणचत्वारिंशत्पणाशीतिपणा इत्येवं रूपः ।
अप्ररोहिशाखिनामास्रादीनामुपजीव्यद्रुमाणां, पूर्वोक्तेषु स्थानेषु
चैत्यादिस्थानेषूत्पन्नानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने, असत्यपलाशा-
दीनां शाखादिच्छेदनेऽपि पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणः दण्डः । गुल्मा माल-
त्यादयः । गुच्छाः कुरुण्डकादयः । कुपाः करवीरादयः । कता-

द्राक्षाऽविमुक्तादयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः । ओषधः फल-
पाकान्ताः शास्त्रिप्रभृतयः । वीरुभोगुडुचीप्रभृतयः । एतेषु स्थानेषु
विकर्त्तने पूर्वोक्तादृण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः । कुण्ड्यादिघाते* गृहे
कण्डकादिप्रक्षेपणे च दण्डमात्रं याच्यवक्ष्यः—

“अभिघाते तथा भेदे छेदे कुण्ड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्व्यं तथा ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरन्तथा ।

षोडशाद्यः पणं दाप्यो द्वितीयो मध्यमाहसम्”—इति ।

मुद्गरादिना कुड्यस्याभिघाते, विदारणे, दैधीकरणे, यथाक्रमं
पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डः । अवपातने पुनस्तयो दण्डाः
समुच्चिताः, कुड्यसम्पादनार्थं धनमपि देयम् । परगृहे कण्डकादि-
प्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विषभुजङ्गादिप्रक्षेपणे मध्यमसाहसो-
दण्ड इत्यर्थः ।

इति दण्डपारुष्यम् ।

अथ वाक्पाठ्यम् ।

तस्य लक्षणं नारदेनोक्तम्,—

“देशजातिकुलादीनामाक्रोशान्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते”—इति ।

कलहप्रिया गौडा इति देशाक्रोशः । अतिलोलुपा मन्त्राणा इति

* कुड्याभिघाते,—इति का० ।

जात्याक्रोशः । क्रूरचित्ता वैश्यामिना इति कुलाक्रोशः । आक्रोश-
उच्चैर्भाषणं, न्यङ्गमवद्यं, तदुभययुक्तं यदुद्देशजननार्थं वाक्यं, तदाक्-
पारुष्यमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह सएव,—

“निष्ठुरास्त्रीलतीव्रत्वान्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

साक्षेपं निष्ठुरं श्रेयमस्त्रीलं न्यङ्गसंयुतम् ॥

पतनीयै*रुपक्रोशैस्तीव्रमाङ्गमनीषिणः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परस्याक्षिपति कश्चित् ।

अमूलैर्वाऽथ मूलैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता बुधैः ॥

न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधान्तु कुरुते यदा ।

वृत्तेर्देशकुलानां वाऽप्यस्त्रीला सा बुधैः स्मृता ॥

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।

जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक्”—इति ॥

प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह वृहस्पतिः,—

“देशग्रामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।

दृष्टं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् ।

पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।

पारुष्यसुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनम्”—इति ।

* यत्तदीयै,—इति शा० ।

निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपकरोति चेद्दण्डः पणानर्द्धचयोदश”—इति ।

सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण^(१) न्यूनाङ्गादीनां तर्जनीतर्जने चः
करोति, असावर्द्धाधिकदादशपणं दण्डनीयः । एतत्समवर्णगुणविष-
यम् । तथाच बृहस्पतिः,—

“समजातिगुणानान्तु वाक्पांरुष्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणानर्द्धचयोदश”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डः कार्षापणावरम्”—इति ।

तदपि दुर्दृष्टविषयम् । माचाद्याक्षेपकं प्रत्याह मनुः,—

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आचारयञ्कृतं दाप्यः पन्थामं वाऽददहुरोः”—इति ।

एतच्चापराधिषु माचादिषु जायायां वा निरपराधायां वेदि-
तव्यम् । खसाद्याक्षेपे दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“क्षिपन् खसादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम्”—इति ।

प्रातिशोभ्यानुशोभ्याभ्यामाक्रोशे दण्डमाह मनुः,—

“शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

(१) सत्येन यथा नेत्रशून्ये नेत्रशून्यस्त्वमसीति । असत्येन यथा, नेत्रवन्तं
प्रति नेत्रशून्यस्त्वमसीति । अन्यथास्तोत्रेण यथा, अन्यं प्रति चक्षु-
भ्यामतिशयेनासीति ।

वैश्योऽध्यर्द्धशतं देयः शूद्रस्तु बधमर्हति ॥
 पञ्चाशत् ब्राह्मणो दण्डः क्षत्रियस्याभिग्रंशने* ।
 वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशकोदमः ॥
 बृहत्त्वे दिगुणं तच्च शास्त्रविह्निरुदाहृतम् ।
 वैश्यमाचारयञ्कूद्रो दाप्यः स्यात्प्रथमं दमम् ॥
 क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसम्”—इति ।

बाह्यादिकेदननिष्ठुराभिभाषणे याज्ञवल्क्यः,—

“बाह्यीवानेचसक्विनाग्रे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदधिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः चेमाय तस्य तु”—इति ।

बाह्यादीनां विनाग्रे तव बाह्व क्विनश्चीत्येवं वाचा प्रतिपादिते
 प्रत्येकं शतपरिमितो दण्डः । पादनासादिषु तु वाचिके तदधिकः
 पञ्चाशत्पणाधिको दण्डः । अशक्तस्त्वेवं वदन् दश पणान् दण्डनीयः ।
 शक्तः पुनः क्षीणशक्तिं एवं वदन् शतपणाद्यात्मकं दण्डं दत्त्वा तस्य
 चेमाय प्रतिभुवं दद्यादित्यर्थः । अक्षीणभाषणे दण्डमाह सएव,—

“अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च ।

शतं प्रदापयेद्वाजा पञ्चविंशतिकं दमम्”—इति ।

तौत्राक्रोशे दण्डमाह सएव,—

“पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम्”—इति ।

* दशोमः क्षत्रियः स्मृतः,—इति शा० ।

मनुरपि,—

“पापोपपापवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आद्यमध्योत्तमान्दण्डान् दद्युस्त्वेते यथाक्रमम्^(१)”—इति ।

त्रैविद्याद्यधिष्ठेपे धान्नवस्त्यः,—

“त्रैविद्यनृपदेवानां दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः”—इति ।

जातयः ब्राह्मणादयः । पूगाः सत्त्वाः । शूद्रमधिकृत्याह तुर्म-
नुनारदौ,—

“एकजातिर्द्विजातिं तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ।

नामजातिग्रहश्चैषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥

निखेयोऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नाशे दशाङ्गुलः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“धर्मापदेशं धर्मेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेच्चयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः”—इति ।

कश्चित् वाक्पारुष्यदण्डापवादमाह मणव,—

“सच्छूद्रस्यायमुदिष्टो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराधुयात्”—इति ॥

इति वाक्पारुष्यम् ।

(१) पापमुपपापात् न्यूनं विवर्धितम् । पापवक्ता आद्यसाहसं दण्डं द-
द्यात् । उपपापवक्ता मध्यमसाहसं, महापापशंसक उत्तमसाहसमित्यर्थः ।

अथ स्तेयम् ।

तत्सचणमाह मनुः,—

“स्यात्साहसं तन्वयवत्प्रसभङ्गमं यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वाऽपव्ययते यदि”—इति ।

अस्यार्थः । द्रव्यरचकराजाध्यक्षादिसमक्षं बलावष्टम्भेन यत् पर-
द्रव्यापहारादिकं क्रियते, तत्साहसं; स्तेयं पुनरसमक्षं वञ्चयित्वा
यत्परद्रव्यग्रहणं, तदिति । यत्तु राजाध्यक्षादिकमाहृत्य न मयेदम-
पहृतमिति भयाच्चिह्नते, तदपि स्तेयं भवति । अतएव नारदः,—

“उपायैर्विविधैरेषां कृत्वाऽपकर्षणम् ।

सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यो द्रव्याणामपहारतः ॥

मृद्गाण्डासनखट्वाऽस्थितन्तुचर्महृणादि यत् ।

शमीधान्यं कृतामस्य चुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जन्तु गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहञ्च मद्यन्नीहियवादिकम् ॥

हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंसगजवाजिनः ।

देवब्राह्मणराक्षां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्”—इति ।

तत्स्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्राहकैर्मृच्छते चोरो लोभेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्वये ।

धूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥

परद्रव्यग्राहिणश्च प्रच्छन्ना गूढचारिणः ।

निराधा व्ययवन्तस्य विनष्टद्रव्यविक्रयाः”—इति ।

ग्राहकै राजपुरुषैर्लोभेणापहतभाजनादिना चौर्यचिह्नेन, नष्ट-
द्रव्यदेशादारभ्य चोरपादानुसारेण वा चौराग्रहीतयाः । पूर्वकर्मा-
पराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धवासकः अप्रज्ञातस्थानवासी ।
जातिनिष्ठवो नाहं शूद्र इति । नामनिष्ठवो नाहं क्षित्य इति ।
आदिग्रहणात् स्वदेशग्रामकुलाद्युपलक्ष्यते । नष्टद्रव्यविक्रयाः भिक्ष-
भाजनजीर्णवस्त्राद्यनिर्जातस्वामिकविक्रयकारिणः । एवंविधसिद्धैः
पुरुषान् गृहीत्वा चोराभवन्ति न वा इति सम्बन्धं परीक्षेत, न तु
तावता स्तेनं निश्चिनुयात् । तदाह नारदः,—

“अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चोरेणापि परिचिप्तं लोभं यद्वात्परीक्षयेत् ॥

असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते विविधाभावाः तस्माद्युक्तं परीक्षणम्”—इति ।

तत्स्फुरोऽपि द्विविधः । तदाह बृहस्पतिः,—

“प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तत्स्फुराद्विविधाः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिजान्ते सहस्रधा ॥

नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।

दैवोत्पातविदोभद्राः शिष्यज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटमाचिणः ।

प्रकाशतत्स्फुराद्येते तथा कुहकजीविनः”—इति ।

प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकारा इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“प्रकाशवञ्चकाः तत्र कूटमानतुलाऽऽश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि”—इति ।

अप्रकाशतस्कराणां स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“सन्धिच्छिदः पाञ्चमुखो* द्विचतुष्पदहारिणः ।

उत्क्षेपकाः शस्त्रहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“साधनाङ्गान्वितारात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।

अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पान्थउद्गन्धिकादयः ।

स्त्रीपुंसयोः पशुस्तेयी चोरा नवविधाः स्मृताः”—इति ।

उत्क्षेपको धनिनामनवधानमवधार्य तद्धनमुत्कृत्य ग्राहकः ।
सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ स्थित्वा तत्रत्यभित्तिभेत्ता । यः कान्ता-
रादौ पथिकानां प्रख्यापहारकः परीधानादिग्रथितं धनं ग्रहीतुं
तद्गन्धिं मोचयति, स उद्गन्धिकः । प्रकाशतस्कराणां नैगमादीनां
दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदाप्यापद्यतं दण्ड्यादमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रं पुनः संकृत्य विक्रयी ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्डाच्च तत्समम् ॥

---

* प्रान्तमुखो,—इति यथ्यान्तरे पाठः ।

अज्ञातोषधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।
 रोगिणोऽर्थं समादत्ते स दण्डाश्चोरवद्विषक् ॥
 कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभार्याहराश्च ये ।
 गणका वञ्चकाश्चैव दण्डास्ते कितवाः स्मृताः ॥
 अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।
 विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्वएव ते ॥
 ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु यो नृणाम् ।
 भावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥
 दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
 हिंसन्तः कृद्गना नृणां बध्नास्ते राजपूरुषैः ॥
 अल्पमूल्यं तु संस्रुत्य नयन्ति बड्ढमूल्यताम् ।
 स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति दण्डास्तेऽर्थानुमारतः ॥
 हेमरत्नप्रबालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।
 केतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राजा तद्विगुणं दमम् ॥
 मध्यस्था वञ्चयत्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।
 साचिणश्चान्यथा त्रयः दाप्यास्ते द्विगुणं दमम्—इति ।
 अप्रकाशतस्कराणां सन्धिच्छिदादीनां दण्डमाह सएव,—
 “सन्धिच्छेदकतो ज्ञात्वा शूलमाग्राहयेत् प्रभुः ।
 तथा पान्यमुषो वृचे गलम्बध्वाऽवलम्बयेत् ॥
 मनुष्यहारिणो राजा दग्धव्यास्ते कटाग्रिना ।
 गोहर्तुर्नासिकां किन्द्यात् बध्वा वाऽभसि मञ्जयेत् ॥
 उत्क्षेपकस्तु सन्दर्शैर्भेत्तव्यो राजपूरुषैः ।

धान्यहर्ता दशगुणं दायः स्याद्विगुणं दमम्”—इति ।

ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाह मनुः,—

“अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य क्तेदयेत् प्रथमे गृहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति”—इति ।

अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ । अतएव नारदः,—

“प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ।

द्वितीये चैव यच्छेषं तृतीये बधमर्हति”—इति ।

वन्दिग्रहादीनां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वन्दिग्रहान् तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसङ्ग घातकांश्चैव शूलानारोपयेन्नरान्”—इति ।

अथमङ्गुलिकेदनादिप्राणान्तिको दण्ड उत्तमसाहसप्राप्तियोग्य-
द्रव्यविषयः ।

“वधः सर्वस्वहरणं पुराभिर्वासनाङ्गने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तः दण्ड उत्तमसाहसे”—इति

नारदस्मरणात् । सुद्रमध्यमोत्तमद्रव्येषु प्रथममध्यमोत्तमसाहस-
रूपदण्डनियमो नारदेन दर्शितः,—

“साहसेषु यएवास्ते क्षिप्रं दण्डोमनीषिभिः ।

सएव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु क्षिप्वनुक्रमात्”—इति ।

जात्यादिभेदेन तारतम्यमाह मनुः,—

“अष्टगुणं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णश्चापि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्भानगुणवेदिनः ॥
 धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः ।
 शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥
 सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ।
 रत्नानां चैव सर्वेषां शतादप्यधिकं बधः ॥
 पञ्चाशत्स्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
 शेषेष्वेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।
 रत्नानाञ्चैव मुख्यानां हरणे बधमर्हति"—इति ।

यस्मिन्नपहारे योदण्ड उक्तः, स शुद्रकर्तृकेऽष्टगुणः, वैश्यकर्तृके
 षोडशगुणः, क्षत्रियकर्तृके द्वाविंशद्गुणः, ब्राह्मणकर्तृके चतुःषष्टिगुणः
 शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वा । शेषेषु स्वल्पमूल्येषु
 मूल्यादेकादशगुणं दण्डं कल्पयेत् । शुद्रद्रव्यानां माघात् न्यूनमूल्यानां
 मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः । तथाच नारदः,—

“काष्ठभाण्डवणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।
 वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नायवस्थिचर्मणाम् ॥
 शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयः ।
 गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥
 पक्वान्नानां कृतान्नानां मत्स्यानामामिषस्य च ।
 सर्वेषामेव मूलानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः”—इति ।

यत्पुनर्मनुजोक्तम्,—

“सूचकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य दणस्य च ॥

वेणुवैणवभाण्डानां लवणानां तथैवच ।

मृन्मयानाञ्च हरणे मृदोभक्षणएवच ॥

अजानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च दृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वान्मानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः”—इति ।

तदल्पप्रयोजनविषयम् । स्वल्पप्रयोजनद्रव्यापहारादीनां न दण्ड-
इत्याह मनुः,—

“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः द्वाविंशू द्वे च मूलके ।

आददानः परचेवान्न देयं दातुमर्हति ॥

चणकब्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः ।

अनिषिद्धैर्यहीतव्या मुष्टिरेका पथि स्थितैः ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणा”—इति ।

महापराधेऽपि ब्राह्मणस्य न बध्दण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा खराद्यादिप्रवासयेत् ।

महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत्”—इति ।

अपि तु ललाटे चिह्नं कृत्वा खदेशान्निर्वासयेत् । तथाच मनुः,—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्मघ्नस्याग्निराः पुमान्”—इति ।

एतच्चाहनादि प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं, न तु प्राय-

श्चित्तं चिकिर्षताम् । तथाच मनुः,—

“प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।

अक्ष्णा राज्ञा ललाटे तु दायाश्चोत्तममाह्वयम्”—इति ।

भक्तावकाशादिदानेन चोरोपकारिणं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“भक्तावकाशान्मुदकशस्त्रोपकरणव्ययान् ।

चोरस्य ददतो हर्तुं ज्ञानतोदममुत्तमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“चोराणाम्भक्तदा ये स्युस्तथाप्युदकदायकाः ।

भेत्ता तत्रैव भाण्डानां प्रतिग्रहणएवच ।

समदण्डाः सृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान्”—इति ।

चोरोपेक्षिणं प्रत्याह नारदः,—

“शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।

उत्क्रोशतां जनानान्तु द्वियमाणे धने तथा ॥

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः”—इति ।

चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चोरोद्धर्तुरवीतके ॥

स्वसौमि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामो बृहिःक्रोशात् दशग्राम्यथवा पुनः”—इति ।

अयमर्थः । यदा ग्राममध्येऽपि बधो द्रव्यहरणं वा जायते, तदा ग्रामपतेरेव चोरोपेक्षादोषस्तत्परिहारार्थं ग्रामपतिरेव चोरं गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेत् । तदशक्तौ धनिने हतं दद्यात् । यदि

स्वग्रामाश्चोरपदं निर्गतं न दृश्यते । दर्शने तु तत्पदं यत्र प्रविशति,
तद्विषयाधिपतिरेव चोरं धनं चार्पयेत् । तथाच नारदः,—

“गोचरे यस्य मुष्येत तेन चोरः प्रयत्नतः ।

ग्राह्यो दाप्योऽथवा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥

निर्गतं पुनरेतस्यास्य चेदन्यत्र याति तत् ।

सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत्”—इति ।

विवीते त्वपहारे विवितस्वामिनएव दोषः । यदा त्वध्वन्येव
तत् दत्तं भवति अविवीतके वा विवीतादन्यत्र चेत्ते, तदा चोरो-
द्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य चापराधः । यदा पुनर्ग्रामाद्वहिः—
सीमान्तपर्यन्ते चेत्ते दोषोजायते, तदा तद्ग्रामवासिनएव दद्युर्यदि
सीम्नो वहिश्चोरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र तत्प्रविशति, सएव
ग्रामश्चोरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्रा-
द्वहिःप्रदेशे दोषादिकं जायते चोरपदश्च जनसंमर्दाद्भयं, तदा
पञ्चग्रामी दशग्रामी वा दद्यात् । विकल्पस्तु प्रत्यासत्त्याद्यपेक्षया
व्यवस्थितः । यदा दापयितुमशक्नोराजा, तदा स्वयं दद्यात् । तथाच
गौतमः । “चोरदत्तमवजित्य यथास्थानं गमयेत् स्वकोशाद्वा
दद्यात्”—इति । स्तोत्रमन्त्रेहे निर्णयोपायमाह वृद्धमनुः,—

“यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः ।

सुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत्*”—इति ।

चोरबधप्रकारविशेषमाह नारदः,—

---

* दापयेत्,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

“यांस्तान् चोरान् गृहीयान्ताम्विताद्याभिवध्य च ।
अवकृष्य च सर्वं च हन्याच्चित्रबधेन तु”—इति ।

इति स्तेयप्रकरणम् ।

अथ साहसम् ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“साहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहोवलमिहोच्यते”—इति ॥

ननु साहसं धैर्यवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणेभ्यो न व्यतिरिच्यते,
तेषां तदवान्तरविशेषत्वात् । तथाच बृहस्पतिः,—

“मनुष्यमारणञ्चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।

पारुष्यसुभयञ्चैव साहसं तु चतुर्विधम्”—इति ।

तत्कथं पृथगस्य व्यवहारपदता । सत्यम् । तथापि बलदर्पावष्ट-
भोपाधितस्तेभ्यो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् ।
मनुष्यमारणरूपस्य साहसस्य तेभ्योऽतिरेकात्तदर्थं वा पृथगभिधानम् ।
तस्य च त्रैविध्यमाह नारदः,—

“तत्पुनस्त्रिविधं श्रेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

कलमूषोदकादीनां चोपकरणस्य च ।

भङ्गाचेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

वायोपश्लक्ष्णानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

व्यापादो विषग्रस्ताद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।

प्राणापरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्”—इति ।

त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह सएव,—

“तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इव्यते ।

बधः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्कने ॥

तदङ्गकेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे”—इति ।

परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“तन्मूल्याद्विगुणं दण्डं निष्कवे तु चतुर्गुणम् ।

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दम् ॥

यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्”—इति ।

साहसविशेषेषु दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अर्ध्याक्रोशातिक्रमकृत् भ्रातृभार्याऽपहारकः ।

सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥

सामन्ताकुलिकादीनां गणद्रव्यस्य हारकः* ।

पञ्चाशत्पणकोदण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥

खच्छन्दविधवागामी निष्कष्टेनाभिधायकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालस्योत्तमान् स्पृशन् ॥

* अपकारस्य कारकः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।
 अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् ॥
 वृषचुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।
 साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥
 पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यच्छत्रिजाम् ।
 एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥
 शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।
 उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥
 विप्रदुष्टां स्त्रियञ्चैव पुरुषघ्नौमगर्भिणीम् ।
 सेतुभेदकरीञ्चाप्यु शिलां बध्ना प्रवेशयेत् ॥
 विषाग्निदम्पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।
 विकर्णकरमासोष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥
 छेच्चवेश्मवनयामनिवेशनविदाहकाः* ।
 राजपत्यभिगामी च दग्धव्यासु कटाग्निना—इति ।
 अविज्ञातकर्तृमाहसिके माहसिकज्ञानोपायमाह बृहस्पतिः—
 “हतः संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।
 पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥
 प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिवान्धवाः ।
 प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नहेतुन मानवैः ।

• विवीतखण्डदाहकाः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

एषोदिता घातकानां तस्कराणाञ्च भावना”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अविज्ञातहतस्यापि कलहं सुतबान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासनं पृच्छेद्वाऽपि जनं शनैः”—इति ।

उक्तज्ञानोपायासम्भवे तु कात्यायनः,—

“विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसः सम्प्रवर्त्तते ।

शपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्वबाधेष्वयं विधिः”—इति ।

साहसिकबधे विशेषमाह व्यासः,—

“ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् ससहायं सबान्धवम् ।

हन्याच्चित्रबधोपायैरुद्देजनकरैर्नृपः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“प्रकाशबधका ये तु तथाचोपांशु घातकाः ।

ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्बधैः”—इति ।

एतत्ब्रह्मन्नचित्रादिविषयम् । तदाह बौधायनः । “चित्रिया-
दीनां ब्राह्मणबधे बधः सर्वस्वहरणञ्च । तेषामेव तुल्यापक्षवधे यथा
बलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेत्”—इति । बहूनामेकघातार्थं प्रवृत्तानां
दोषानुरूपदण्डाभिधानार्थमाह कात्यायनः,—

“एकस्त्रेहहवो हन्युः संरम्भाः पुरुषं नराः ।

मर्मघातौ तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः”—इति ।

यो मर्मघातकः स एव बधानुरूपदण्डभाग्यवतीत्यर्थः ।

तथा,

“आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ।

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः ॥

उपेक्षाकारकश्चैव दोषवक्ताऽनुमोदकः ।

अनिषेद्धा चमो यः स्यात् सर्वे तत्कार्यकारिणः ॥

यथाशक्त्यनुरूपन्तु दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्”—इति ।

अनुरूपं दोषानुरूपम् । मर्महन्तुर्दोषभागित्वं द्वयोर्दर्शयति सएव,—

“आरम्भकृतसहायस्य दोषभाजौ तदर्द्धतः”—इति ।

एवं मार्गानुदेशकानां कालान्तरेऽपि दोषलाघवमूह्यम् । साह-
ससदृशापराधेऽपि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश”—इति ।

एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दास्यामि त्वं मद्यमेतावद्धनं देहीति
समयं कृत्वा वस्त्रप्रदानं नेजकस्य नियमातिक्रमे दण्डप्राप्त्यर्थम् ।
नियममाह मनुः,—

“शाल्मल्ये फलके क्षत्रणे निज्यादामांसि नेजकः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्गरेभ्यश्च वासयेत्”—इति ।

प्रमादान्नाशने नारदः,—

“साध्याष्टभागोदीयेत सक्कद्धौतस्य वाससः ।

द्वितीयांशस्त्रितीयांशश्चतुर्थांशोऽर्द्धएवच ॥

अर्द्धचयाशुपरमः पादांशापचयः क्रमात् ।

यावन्तु क्षीणसङ्कीर्णं तावत्स्यान्नियतचयः”—इति ।

अष्टपणक्रीतस्य तेन स्रष्टृधौतस्य वस्त्रस्य नाशने एकपणेन न्यूनं
मूल्यं देयम् । द्विधौतस्य पणद्वयेन, त्रिधौतस्य त्रिपणेन, चतुर्धौ-
तस्य पणचतुष्टयम् । ततः परं प्रति निर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादपा-
दापचयेन यावज्जीर्णं देयम् । जीर्णस्य नाशने लिच्छातो मूल्यदान-
कल्पनमित्यर्थः । पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डमाह सएव,—

“पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरेण तयोर्यः स्यात्तस्याष्टगुणो दमः”—इति ।

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं वार-
यति, स पणचयं दण्ड्यः । यश्च तपोः सपणे विवादे पणदाने प्रति-
भूर्भवति कलहं वा वर्द्धयति, स तु त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणं
दण्डनीय इत्यर्थः । अन्येष्वपि तत्सदृशापराधेषु दण्डमाह सएव,—

“तुलाशासनमानानां कूटकनाणकस्य च ।

एभिस्तु व्यवहर्त्ता यः सदाप्योदममुत्तमम् ॥

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यथाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीची तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥

भिषङ्मिथ्या चरन् दाप्यस्तिर्य्यचु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम् ॥

अबध्यं यश्च बध्नाति बध्यं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारश्च स दाप्योदममुत्तमम् ॥

मानेन तुलया वाऽपि योऽंशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्योद्विग्नं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥

भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रचिपन् हीनं पणान् दण्डस्तु षोडश ॥
 मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवामसाम् ।
 अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥
 समुद्रपरिवर्त्तश्च सारभाण्डश्च क्षत्रिमम् ।
 आधानं विक्रयश्चापि नयतो दण्डकल्पना ॥
 हीने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।
 द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ तु वृद्धिमान् ॥
 सम्भूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुगिस्त्रिनाम् ।
 अर्घस्य ह्रामं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥
 सम्भूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।
 विक्रीणताश्च विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥
 राजनि स्थाप्यते* योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
 क्रयो वा निस्त्रवस्तस्माद् वणिजां लाभहृत् स्मृतः ॥
 स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग् गृहीत पञ्चकम् ।
 दशकं परदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥
 पण्यस्थोपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।
 अर्घोऽनुग्रहस्तत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेवच"—इति ।

तुला तोलनदण्डः । प्रस्थादि परिमाणम् । नाणकं मुद्रा-
 चिह्नितं द्रव्यनिष्कादि । एतेषां कूटशङ्केषुप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा ;
 न्यूनत्वमाधिक्यं वा, द्रव्यादेरव्यावहारिकमुद्रितत्वं वा, ताद्यादिगर्भत्वं
 वा, करोति ; यस्य अपुसीसादिरूपैस्तेष्ववहरति, तावुभौ प्रत्येक-

* स्थाप्यते,—इति शा० ।

मुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । यः पुनर्माणकपरौषकः सम्यगेव कूटमिति
 ब्रूते, असम्यग् वा सम्यगिति, सोऽप्युत्तमसाहसं दण्डनीयः । यः
 पुनर्वैद्यः आयुर्वेदानभिज्ञएव जीवनार्थं चिकित्साशोऽहमिति तिर्य्य-
 क्षनुद्यराजपुरुषेषु चिकित्सां करोति, स यथाक्रमं प्रथममध्यमो-
 त्तमसाहसं दण्डनीयः । योऽपि वणिग्ग्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्ट-
 मांशं कूटमानेन कूटतुल्या वाऽपहरति, असौ पणानां द्विशतं
 दण्डनीयः । अपह्रियमाणद्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानी च दण्डस्यापि
 वृद्धिहानी कल्पनीये । भेषजमौषधद्रव्यं, स्नेहोदतादि, गन्धद्रव्य-
 मुशीरादि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणं दण्डः ।
 न विद्यते बज्रमूल्या जातिर्यस्मिन् मृच्चर्मादिके, तदजाति । तस्मिन्
 जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बज्रमूल्यजातीय-
 सादृश्यसम्पादने, विक्रेयस्यापादितसादृश्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्ट-
 गुणोदण्डः । समुद्रकस्य करण्डकादेः परिवर्त्तनं व्यत्यासः । योऽन्य-
 देव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा अन्यदेव स्फटिकानां पूर्णं
 हस्तलाघवात् समर्पयति, यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं क्वचिमं
 कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति, तस्यैवं दण्डकल्पना । क्वचिमकस्तूरि-
 कादेर्मूल्यभूते पणे न्यूने, न्यूनपणमूल्ये इति यावत् । तस्मिन् क्वचिमे
 विक्रीते पञ्चाशत्पणोदण्डः । पणमूल्ये तु शतं, द्विपणमूल्ये तु द्विशतो-
 दण्डः । एवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुच्येया । राजनिरूपितार्घ्यस्य द्वाशं
 वृद्धिं वाऽपि जानन्तो वणिजः कारुशिबिपनां—कारुणां रजकादीनां
 शिबिपनां शिबिकारादीनां पीडाकरं अर्घान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः
 पणसहस्रं दण्डनीयाः । ये पुनर्देशान्तरादागतं पण्यं हीनमूल्येन

प्रार्थयमाना उपहन्मन्ति महार्घेण वा विक्रीणीते, तेषामुक्तमवाहसो दण्डः । राजानि सन्निहितेऽपि सति, यस्तेनार्घो निरूप्यते, तेनार्घेण क्रयो वा विक्रयो वा कार्यः । निस्त्रयः निर्गतस्त्रयः अवशेषः । तस्माद्राजानिरूपितादर्घात् योनिस्त्रयः, स एव वणिजां लाभकारी, न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितादर्घात् । अर्घकरणे विशेषमाह मनुः,—

“पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे मासे* तथा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः”—इति ।

स्वदेशपण्ये शतपणमूल्ये पञ्चकं लाभार्थं गृह्णीयात्, परदेश्ये तु दशपणं लाभं गृह्णीयात्; यस्य पण्यग्रहणदिवस एव विक्रयः । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते, तस्य कास्तोत्कर्षवशात् लाभोत्कर्षः कल्प्यः । देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु प्रयुक्तमर्घं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा, यथा शतपणमूल्ये पण्ये दशपणोलाभः सम्यच्यते, तथा क्रेतृविक्रेतोरनुपहकार्यर्घीराज्ञा स्थापनीयः ।

इति माहसप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसङ्ग्रहणम् ।

तस्य त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“पापमूलं सङ्ग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत ।

बन्धोपाधिकृते वै तु तृतीयमनुरागजम् ॥

* पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे पक्षे,—इति मुद्रितमनुसंहितायां पाठः ।

अनिच्छया त्वपहृतं मत्तोन्मत्तकृतं तथा ।
 प्रलये यत्तु रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
 कदापि गृह्यमानाय दत्त्वा वा मदकारणम् ।
 संयोगः क्रियते यत्तु तदुपाधिकृतं विदुः ॥
 अन्योन्यमनुरागेण दूतसम्प्रेषणेन वा ।
 कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्”—इति ।

पुनरपि त्रैविध्यमाह सएव,—

“तत्पुनस्त्रिविधं प्रक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
 अपाङ्गप्रेषणं हास्यं दूतसम्प्रेषणं तथा ॥
 स्पर्शश्च भूषणं स्त्रीणां प्रथमं सङ्ग्रहः स्मृतः ।
 प्रेषणं गन्धमाख्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥
 सम्भाषणं रहसि च मध्यमं सङ्ग्रहं विदुः ।
 एकशय्याऽऽसनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ॥
 एतत्सङ्ग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः”—इति ।

योषित्सङ्ग्रहणज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पुमान् सङ्ग्रहणे याज्ञः केशाकेशि परस्त्रिया ।
 सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तिर्द्वयोस्तयोः ॥
 नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्षणम् ।
 अदेशकालसम्भाषा सद्यैकस्थानमेव च”—इति ।

स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः सङ्ग्रहणम् । तच्च प्रवृत्तः, परभार्यया सह
 केशाकेशिङ्गीर्णनेन ; सद्य अभिनवैः कामजैः कररुहदशनादिहस्तप्रण-
 लिङ्गैः, योः सम्प्रतिपत्त्या वा, याज्ञः । योऽपि परदारपरिधान-

यन्निप्रदेश-कुचप्रावरण-जघन-शिरोरुहादिस्पर्शनं साभिलाष इव
करोति ; निर्जनदेशे जनाकीर्णेष्वन्धकाराकुले, अकाले संलाप-
करोति, परभार्याया सहैकच मञ्चकादौ तिष्ठति, सोऽपि याज्ञः ।
मनुरपि,—

“स्त्रियं स्पृशेद्देशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्थानुमते सर्वं सङ्ग्रहणं स्मृतम् ॥

दर्पादा यदि वा मोहात् लाघवादा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च सङ्ग्रहणं स्मृतम्”—इति ।

तच्च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्वजातावृत्तमो दण्डः आनुलोम्येषु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तव्यम्”—इति ।

चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरभार्यागमने
साश्रीतिपणसहस्रं दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णगुप्तपरभार्या-
गमनं, तदा मध्यमसाहसोदण्डः । यदा पुनः सवर्णगुप्तप्रामातुलो-
म्येन गुप्तां वा व्रजति, तदा मनुना विशेष उक्तः,—

“सहस्रं ब्राह्मणोदण्डो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्डाः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दायो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां चचियविशोः सहस्रन्तु भवेद्दमः”—इति ॥

एतद्गुरुसखिभार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । तच्च दण्डान्तरविधा-
नात् । तदाह नारदः,—

“माता मातृवसा श्वश्रूभातुलानौ पितृवसा ।

पितृव्यसखिशिव्यस्त्री भगिनी तत्सखी सुवा ।

दुहिताऽऽचार्य्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ॥

राश्री प्रप्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ।

आशामन्यतमां गच्छन् गुरुतत्पग उच्यते ॥

शिअस्योत्कर्त्तनं* तत्र नान्योदण्डो विधीयते”—इति ।

प्रतिलोभ्येन उत्कृष्टस्त्रीगमने चचियादेर्वधः । एतद्गुप्ताविष-
यम् । अन्यत्र धनदण्डः । तथाच मनुः,—

“उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विभुतौ शूद्रवदण्डौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु सेवेतान्यः पुमान् यदि ।

वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् चचियन्तु सहस्त्रिणम्”—इति ।

शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणे, गुप्तगमने तु
बधसर्वस्वापहारौ । तथाच सएव,—

“शूद्रोगुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।

अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्तौ सर्वेण हीयते”—इति ।

अथैव विषये वृहस्पतिरपि,—

“सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।

उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु”—इति ।

शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः । “आर्यस्त्रियाऽभिगमने लिङ्गोद्धारः
सर्वस्वहरणम्”—इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णगमने नासादिकर्त्तनम् ।

* शिअस्योत्कर्त्तनात्,—इति यज्यान्तरधृतः पाठः ।

अथ बधाद्युपदेशो राज्ञः, तस्यैव पालनाधिकारात्. न द्विजातिमा-
चस्य । “ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत”—इति शस्त्रग्रहणस्य
निषेधात् । यदा तु राज्ञोनिवेदनेन कालातिपातशङ्का, तदा
द्विजातिमाचस्यापि बधाधिकरोऽस्त्येव,

“शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

माततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति”—इति

शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानात् । चत्रियवैश्ययोरन्योन्यस्यभिगमने यथा-
क्रमं सहस्रपञ्चशतपणात्मकौ दण्डौ । तदाह मनुः,—

“वैश्यश्चेत् चत्रियां गुप्तां वैश्यां वा चत्रियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः”—इति ।

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान् दास्यः पञ्चाशत्पणकं दमम्”—इति ।

उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियो दास्यः । ताएव स्वामिना शुश्रूषाहानि-
व्युदासार्थं गृहएव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरभोगतो निरुद्धा-
अवरुद्धाः । नियतपुरुषपरिग्रहाभुजिष्याः । यदा दास्योऽवरुद्धा-
भुजिष्या वा भवेयुः, तासु तासु । अशब्दात् वैश्यास्त्रैरिणीनामपि
साधारणस्त्रीणां भुजिष्यानां ग्रहणम् । तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया
गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डनीयः । परगृहीतत्वेन तासां
परदारतुल्यत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य नारदोऽपि,—

“स्त्रैरिष्यब्राह्मणी वैश्या दासी निष्कासिनी च या ।

गम्याः स्वरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आखेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।

गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यतस्ताः सपरिग्रहाः”—इति ।

निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी । अनवरुद्धास्याद्यभिगमने
याज्ञवल्क्यः,—

“प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डोदग्रपणः स्मृतः ।

बह्वनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक्”—इति ।

पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु स्त्रैरिष्यादिषु च शुल्कदान-
मन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणोदण्डः । अनिच्छन्ती-
मेकां गच्छतां बह्वमां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मकोदण्डः । कन्या-
हरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं त्वन्यथाऽधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये बधः स्मृतः ।

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः”—इति ।

अलङ्कृतां विवाहाभिमुखीं कन्यां अपहरन् उत्तमसाहसं दण्ड-
नीयः । तदनभिमुखीं सवर्णां अपहरन् प्रथमसाहसं दण्डनीयः ।
उत्तमवर्णजां कन्यामपहरतः क्षत्रियादेर्वधएव । आनुलोम्येन सका-
मापहारे तु दण्डो न भवति । अकामामपहरन् प्रथमसाहसं दण्ड-
नीयः । कन्यादूषणे तु दण्डमाह सएव,—

“दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां बधः स्मृतः ।

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्धेतुमिष्याऽभिग्रंशने ॥

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्तां स्त्रीं च मध्यमम्”—इति ।

यदा कन्यां बलात्कारेण नखचतादिना दूषयति, तदा तस्य करच्छेदः । यदा पुनस्तामेव अङ्गुलीप्रक्षेपेण योनिगतं कुर्वन् दूषयति, तदा विशेषमाह मनुः,—

“अभिषेद्य तु साः कन्यां कुर्व्याद्विषेण मानवः ।
तस्याशु कर्त्ये अङ्गुली दण्डञ्चार्हति षट्शतम् ॥
सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलीच्छेदमर्हति ।
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्व्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्यात् शिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ।
या तु कन्यां प्रकुर्व्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥
अङ्गुलीरेव च क्लेदं खरेणोदहनं तथा”—इति ।

यदा पुनस्तृष्टजातीयं कन्यां सानुरागामकामां* गच्छति, तदा तस्य क्षत्रियादेर्बन्धः । यदा सवर्णां सकामां अभिगच्छति, तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति पितरि दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णमकामां तु गच्छतो बध एव । तदाह मनुः,—

“उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो बधमर्हति ।
शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥
योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो बधमर्हति ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो न बधं प्राप्नुयान्नरः”—इति ।

चण्डालादिगमने दण्डमाह सएवा,—

* सानुरागामकामां वा,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सर्वेष्वादर्शपुस्तकेष्वित्यमेव पाठः । परन्तु अन्त्याभिगमने,—इत्यादिवचनद्वयं याज्ञवल्क्यसंहितायां पठ्यते ।

“अन्याऽभिगमने तद्वृत्तः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाऽङ्गएव स्यादन्यस्याय्यागमे बधः ॥

अथोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽपि मेहतः* ।

चतुर्विंशतिको दण्डः तथा प्रव्रजितासु च”—इति ।

अन्यां चण्डालीम् । तां गच्छन्तं चैवर्णिकं प्रायश्चित्तानभिमुखं,
“सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम्”—इति मनुवचनानुसारेण सहस्रं दण्ड-
यित्वा कुत्सितबन्धेन भगाकारेणाङ्गयित्वा पुरास्त्रिर्वासयेत् । शूद्रः
पुनः चण्डालीं गच्छन्नङ्गएव । अन्य इति पाठे चण्डालएव भवति ।
चण्डालस्य तृत्कृष्टजातिस्त्रियाभिगमने बधएव । योषां मुखादाव-
भिगच्छतः पुरुषं वा मुखे मेहतः प्रव्रजितां गच्छतः चतुर्विंशति-
पणोदण्डः । वक्ष्यनया स्त्रीसङ्गहे दण्डमाह बृहस्पतिः†,—

“विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कौर्त्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसंज्ञन्तद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

स्त्रीरक्षणमाह मनुः,—

“अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।

विषये सज्जमानाश्च संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥

* पुरुषं वाऽभिमेहतः,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

† यत्र कियान् ग्रन्थांशः आदर्शपुस्तकेषु परिभूय इत्यनुमीयते । यतः
समन्तरोद्भूतवचनं स्त्रीपुंसयोगाख्यव्यवहारपदस्य लक्षणपरमेव, न तु
वक्ष्यनया संग्रहणे दण्डविधायकम् । भवितव्यन्वय, वक्ष्यनया स्त्रीसंग्रहे
दण्डविधायकेन प्रमाणेन । तत्तु न दृश्यते । अतः कारणात् कियान्
ग्रन्थांशः प्रलीनइत्यवगम्यते । समन्तरोद्भूतं विवाहादिविधिः
स्त्रीणामित्यादिवचनं नारदस्येति कृत्वा मिताक्षरादावुद्भूतमस्ति ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरक्ष्या विशेषतः ।
 द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररचिताः ॥
 इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
 यतन्ते रचितुं भार्यां भर्तारो दूर्बला अपि ॥
 स्वां प्रसूतिञ्च वित्तञ्च* कुलमात्मानमेवच ।
 स्वञ्च धर्मं प्रयत्नेनां जायां रचन् हि रचति ॥
 न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसङ्ग परिरचितुम् ।
 एतेरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरचितुम् ॥
 अर्थस्य सङ्गहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
 शौचे धर्मेऽन्नपक्वाञ्च पारिणायस्य रक्षणे”—इति ।

स्त्रैः पुरुषैः भर्तृभिः सर्वदा अस्वतन्त्राः कार्य्याः । विषये गीता-
 दावासक्तास्ततो व्यावर्त्तनीयाः । अरचितास्तु दुश्चरितेन भर्तृपितृ-
 कुलयोः शोकं कुर्युः । तस्मात् कुलद्वयवृद्ध्यर्थं रक्ष्यास्ताः । यद्यपि
 प्रसङ्ग रचितुमशक्यास्तथाप्यर्थसङ्गहादौ नियोजनेन पुरुषान्तर-
 चिन्तनावसरस्थाप्रदानेन रचेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि,—

“सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः ।
 श्वश्रादिभिः गुरुस्त्रीभिः पालनीया दिवानिशम्”—इति ।
 दोषरहितस्त्रीपरित्यागिनं प्रत्याह नारदः,—

“अनुकूलामदुष्टां वा दक्षां सध्वीं प्रजावतीम् ।
 त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा”—इति ।

* प्रसूतिं चरित्रञ्च,—इत्यन्यत्र पाठः ।

† प्रजाश्चैव,—इति शा० ।

दण्डेन स्थापयितुमशक्ये त्वाह याज्ञवल्क्यः,—

“आज्ञासम्पादीनीं दद्यां वीरसुं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यः तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः”—इति ।

बुध्वा स्त्रियं त्यजेदित्याह नारदः,—

“अन्योन्यं त्यजतो धर्मः स्यादन्योन्यविशुद्धये ।

स्त्रीपुंसयोः न चोदाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः”—इति ।

विवाहसंस्काररहितयोरत्यन्तजातीयस्त्रीपुंसयोर्विरोधेनान्योन्य-
न्यजतो दोषो नास्ति । विवाहसंस्कृतायास्तु व्यभिचारादेव त्यागो-
न विरोधमात्रेण । एतच्च स्वस्वस्वच्छन्दव्यभिचारिणीविषयम्,

“स्वच्छन्दगा तु या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते”—इति

यमस्मरणात् । शिष्यगाद्या अपि सक्त्याज्याः । तथाच वसिष्ठः,—

“चतस्वस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा तथा ।

पतिघ्नी तु विशेषेण जुह्मितीपगता तथा”—इति ।

हारौतोऽपि । “गर्भघ्नीं अधमवर्णशिष्यसुतगामिनीं पानव्यसना-
सक्तां धनधान्यविक्रयकरीं विवर्जयेत्”—इति । विवर्जनं च व्यव-
हारपरित्यागः । तथाच वसिष्ठः,—

“व्यवायतीर्थगमनधर्मभ्यश्च निवर्त्तते”—इति ।

व्यवायः सम्भोगः । तीर्थगमनशब्देन सार्त्तकर्म लक्ष्यते, धर्म-
शब्देन च श्रौतम् । चशब्देन सम्भाषणादिकम् । व्याधितादीनान्तु
सम्भोगमात्रस्य त्याग इत्याह देवसः,—

“व्याधितां स्त्रीप्रजां बन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्त्तवाम् ।

अदुष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थान्न त्वेव कर्षणः”—इति ।

तीर्थासन्धोगात्,—इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“बन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलाञ्च सर्वदा ।
कामतो नाभिमन्देत कुर्वन्नेवं न, दोषभाक् ॥
वादिनीं पूर्वाग्निनीञ्च भर्ता निर्वसयेत् गृहात् ।
स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविध्वंसिनीं तथा ॥
भर्तुश्च धनमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वसयेद्गृहात्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“भर्तुः प्रतिनिषेधेन या भाय्या स्कन्दयेदृतुम् ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं तु नयेत् गृहात् ॥
अशुश्रूषाकरीं नारीं बन्धकीं परिहंसकाम् ।
त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम्”—इति ।

त्यागश्च अनिधनेन कार्यः । तथाच यमः,—

“स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याः विवस्वांस्त्यागमव्रवीत् ।
न बधं न च वैरूप्यं बधं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥
न चैव स्त्रीबधं कुर्यात् न चैवाङ्गविकर्त्तनम्”—इति ।

स्त्रीणां बधं कुर्वन् तामां विवर्जनं कुर्याद्भर्ता, न कर्णनासादि-
कर्त्तनमित्यर्थः । अयञ्च स्त्रीपुंधर्म आचाराध्याये प्रपञ्चित इति
नात्र कथ्यते ।

इति स्त्रीसङ्ग्रहः ।

अथ दायभागार्थं व्यवहारपदं कथ्यते ।

तत्र नारदः,—

“विभागोऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

दायोनाम; यद्धनं स्वामिसम्बन्धादेवान्यस्य स्वभावति^(१), तदुच्यते ।
स द्विविधः अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्चेति । पितृधनं पितामहधनं वा
अप्रतिबन्धो दायः । पुत्रादिधनं तु पित्रादीनां सप्रतिबन्धो दायः^(२) ।
तस्य विभागोदायविभाग इत्युच्यते । अतएव दायशब्देन पितृ-
द्वाराऽऽगतं मातृद्वाराऽऽगतं च द्रव्यमेवोच्यते इति । संप्रहकारस्य,—

“पितृद्वाराऽऽगतं द्रव्यं मातृद्वाराऽऽगतञ्च यत् ।

कथितं दायशब्देन तस्य भागोऽधुनोच्यते”—इति ।

विभागकालमाह मनुः,—

“ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः सह ।

भजेरन् पैतृकं श्वक्यं अनीशास्ते हि जीवतोः”—इति ।

ऊर्ध्वं पितुरिति पितृधनविभागकालः । मातृरूर्ध्वमिति मातृ-

(१) स्वामिनः धनस्वामिनः सम्बन्धः स्वामिसम्बन्धः । स च दायभाग-
प्रकरणोक्तः पुत्रत्वादिरूपएव ग्राह्यः न तु क्रेतृत्वादिः । तेन स्वा-
मिनः सकाशात् क्रीतं धनं न दायः ।

(२) सर्वस्यामेवावस्थायां पित्रादिधनं पुत्रादिर्लभते इति तत्र प्रति-
बन्धाभावात् तदप्रतिबन्धोदायइत्युच्यते । पुत्रादिधनन्तु पित्रादेः
सप्रतिबन्धोदायः । तत्पुत्रादौ विद्यमाने तद्धनस्य पित्रादेर्लब्धम-
श्वक्यतया सप्रतिबन्धत्वात् ।

धनविभागकालः । ततश्चैतदुक्तं भवति । पितुरुर्ध्वं मातरि जीवन्त्या-
मपि पितृधनविभागः कार्यः । तथा मातुरुर्ध्वं पितरि जीवितेऽपि
मातृधनविभागः कार्यः एव । अन्यतरधनविभागे उभयोरुर्ध्वकाल-
प्रतीक्षणानुपयोगादिति । तदुक्तं संग्रहकारेण,—

“पितृद्रव्यविभागस्य जीवन्त्यामपि मातरि ।

अस्वतन्त्रतयाऽस्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥

मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।

सत्त्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य प्रतिः पतिः”—इति ।

अथमर्थः । पतिमरणे पितृभार्यायाः पत्युपरमादस्वातन्त्र्येण
न स्वामित्वं, यस्माच्चापत्येषु विद्यमानेषु भार्याधनस्य भार्यामरणे-
ऽपि पतिर्न स्वामी, तस्मात्तयोरन्यतरस्मिन् जीवत्यप्यन्यतरधन-
विभागोऽयुक्तः—इति । एतेन जीवतोस्तत्तत्द्रव्यविभागेषु पुत्राणां
न स्वातन्त्र्यमित्यर्थादुक्तं भवति । तथा शङ्खः । “न जीवति पितरि
पुत्रा रिक्तं भजेरन् । यद्यपि स्वात् पश्चादधिगतं, ते अनर्हा एव
पुत्राः । अर्थधर्मयोः अस्वातन्त्र्यात्”—इति । अस्यार्थः । यद्यपि
जन्मानन्तरमेव पुत्राः पितृधननिमित्तं प्रतिपन्नाः, तथापि पितरि
जीवति तद्धनं न विभजेरन् । यतो धर्मार्थयोरस्वातन्त्र्याद्विभाग-
करणेऽनर्हाः । अर्थास्वातन्त्र्यं नाम, तदादानप्रदानयोरस्वातन्त्र्यम्—
इति । तथाच हारीतः । “जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादान-
विसर्गाच्चेष्टस्वातन्त्र्यम्”—इति । अर्थादानमर्थोपभोगः । विसर्गा-
वयः । आच्चेष्टोऽभ्यादेः शिचार्थमधिच्चेपादिः । धर्मास्वातन्त्र्यं, पृथ-
गिष्टापूर्णादावप्रवृत्तिः । यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“पितर्युपरते तच्च विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्वाम्यं हि भवेत्तेषां निर्दोषे पितरि स्थिते”—इति ।

तदप्यस्वातन्त्र्यप्रतिपादनपरं । पितृधने पुत्राणां जन्मना स्वाम्यस्य लोकसिद्धत्वात् । ननु शास्त्रैकसमधिगम्यस्य स्वत्वस्य कथं लोकसिद्धता । शास्त्रसिद्धत्वञ्च, “स्वामी ऋक्थकयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः”—इति गौतमवचनादवगम्यते । अप्रतिबन्धोदायो ऋक्थं, न सप्रतिबन्धोदायः । संविभागः सप्रतिबन्धोदायः । अनन्यपूर्वस्य जलदणकाष्ठादेः स्त्रीकारः परिग्रहः । निध्यादिप्राप्तिरधिगमः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यत्लब्धं, तदधिकमसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धं यत्तदसाधारणम् । वैश्यस्य कृषिगोरवादिलब्धं निर्विष्टं, तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विजशूश्रूषादिना भृतिरूपेण यत्लब्धं, तदसाधारणम् । एवमनुलोमप्रतिलोमजानां स्वस्वविहिताश्वसारथ्यादिना यत्लब्धं तदधिकमित्यर्थः । तत्रैव संग्रहकारोऽन्यायमाह,—

“वर्त्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी सएव न”—इति ।

अन्यस्वस्यान्यवस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वामित्वापत्तेः । अतः शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वत्वम् । किञ्च, यदि यस्यान्तिके यद्वनं दृष्टं तस्य सएव स्वामी, तर्ह्यस्य स्वमनेनापहतमिति न ब्रूयात् । यस्यैवान्तिके दृष्टं तस्यैव स्वामित्वात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे,

“योऽदत्तादायिनोऽहस्तालिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः”—इति

याजनादिना अदत्तादायिनः सकाशाद्भयमर्जयतो दण्डविधा-
नमनुपपन्नं स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्तत्त्वम् ।

नैवम् । लौकिकमेव स्तत्त्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् ।
ग्रीष्मादिवत् । आहवनीयादीनां वैदिकादीनामपि लौकिकपाका-
दिसाधनत्वमस्तीत्यनैकान्तिको हेतुः—इति चेत् । न । न हि तेषा-
माहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं, किं तर्हि लौकिकान्यादि-
रूपेणेत्यस्ति वैषम्यम्^(१) । किञ्च, पामराणामपि स्तत्त्वव्यवहारदर्शनात्
स्तत्त्वस्य लौकिकत्वमवगम्यते^(२) ।

यत्तु गौतमवचनम् । “स्वामी अक्षयकथसंविभागेषु”—इत्याद्य-
नुपपन्नमित्युक्तम् । तन्न । प्रतिग्रहाद्युपायस्यास्य लौकिकत्वे स्थिते
ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहाद्युपायनियमार्थत्वात् शास्त्रस्य^(३) । यदप्युक्तं,
अन्यस्य स्वमन्येनापहतम्—इति न ब्रूयादिति । तदसत् । स्तत्त्वहेतु-

(१) संस्कारविशेषसंस्कृतेष्वग्निराहवनीयउच्यते । अस्ति च तत्र रूप-
द्वयमाहवनीयत्वमभित्वञ्च । तत्रालौकिकहेतुमसाधनत्वमलौकिकेना-
हवनीयत्वेन रूपेण । लौकिकपाकादिसाधनत्वन्तु लौकिकेनाभित्वेनैव
रूपेणेति भावः ।

(२) स्तत्त्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे तु शास्त्रानभिज्ञानां पामराणां स्तत्त्व-
व्यवहारएव न सम्भवति । न हि शास्त्रमविज्ञाय तदेकसमधिगम्यो-
ऽर्थः शक्यते ज्ञातुमिति भावः ।

(३) प्रतिग्रहाद्युपायकं स्तत्त्वं लौकिकमेवेति स्थिते तेषां प्रतिग्रहाद्युपा-
यानामनियमेन सर्व्वेषां सर्व्वत्र प्राप्तौ सत्यां ब्राह्मणस्याधिकं कथमि-
त्यादिगौतमवचनेन ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहः क्षत्रियस्यैव विजय इत्यादि-
दीक्षा अदृष्टार्थतया उपाया नियम्यन्ते । तन्नियमातिक्रमात् पुण्यएव
प्रत्यवेति स्तत्त्वन्तु जायते एवेति भावः ।

भूतक्रथादिष्वन्वेहात् स्वत्वसन्देहोपपत्तेः । यदपि चोक्तं, “योऽदत्ता-
दायिनः”—इति अदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिना द्रव्य-
मर्जयितुर्दण्डविधानमनुपपन्नमिति । तदप्यसत् । प्रतिग्रहादिनिय-
तोपायकस्यैव स्वत्वस्य लौकिकत्वात् नियमातिक्रमेण द्रव्यमर्जयतो-
दण्डविधानमुपपद्यते । एवं, “तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति”—इति प्राय-
श्चित्तविधानमपि । एवं च स्वत्वस्य लौकिकत्वे असत्प्रतिग्रहादिलब्धं
धनं तत्पुत्रादीनां दायत्वेन स्वमिति विभाज्यम्^(१) । न तेषां दोष-
सम्बन्धश्च^(२) ।

“सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रथोजयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रहएवच”—इति

मनुस्मरणात् ।

इदमत्र चिन्तनीयम् । विभागात् स्वं स्वस्य वा विभागः—इति ।
अत्रायं पूर्वपक्षः । विभागात् स्वं, जन्ममेव स्वत्वे उत्पन्नमात्रस्य
पुत्रस्यापि स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरधिकार-
विधिर्न स्यात्^(१) । किञ्च,

(१) स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे ह्यसत्प्रतिग्रहादिना लब्धेषु स्वत्वमेव न
स्यात् तस्योत्सर्गविधानात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे त्वसत्प्रतिग्रहादि-
लब्धेऽपि स्वत्वं भवत्येव । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्तीति प्रायश्चित्तन्तु
अर्जयितुरेव न तत्पुत्रादीनाम् । स स्वत्ववर्जिता यथोक्तं प्राय-
श्चित्तमकुर्वन् प्रत्यवायभागी भवति, तस्य तज्जनमधर्म्यं च भवति ।
तत्पुत्रादीनास्तु दायरूपमेव तज्जनमिति न तेषां प्रत्यवायः । तेषां
तज्जनस्य धर्म्यत्वादित्याशयः ।

(२) साधारणधनस्यैकेन विनियोगात्सम्भवादिति भावः ।

“मर्णा प्रीतेन यदन्नं स्निघे तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।
 वा यथाकाममश्रीयाद्वादा स्थावरादृते”—इति
 प्रीतिदानवचनमप्यनुपपन्नं स्यात् । यदपि,—

“मणिसुक्ताप्रवासानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।
 स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥
 पितृप्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।
 स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैदके”—इति ।

तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम्^(१) । तस्मात्, स्वामिनाद्यादि-
 भागाद्वा स्वत्वं न जन्मनैव ।

राद्धान्तम् । जन्मनैव स्वत्वं लोके प्रसिद्धम् । विभागशब्दस्य
 बहुस्वामिकधनविषये लोके प्रसिद्धो नान्यदीयधनविषयो न प्रहीण-
 विषयः^(२) । किञ्च “उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वात्तमेतेत्याचार्याः”—इति
 गौतमवचनाज्जन्मनैव स्वत्वमवगम्यते ।

यद्युक्तम्, मणिसुक्ताप्रवासानाम्,—इत्यादिवचनं पितामहोपात्त-
 स्थावरविषयमिति । तद्युक्तम् । न पिता न पितामह इति वचनात्
 पितामहस्य हि स्वार्जितमपि धनं पुत्रपौत्रयोः सतीरदेयमिति च
 जन्मना स्वत्वङ्गमयतीति ।

यद्युक्तम् । अर्थसाधेय्वाधानादिषु पितुरनधिकार इति ।
 तद्युक्तम् । वचनादेवाधिकारावगमात् । यदपि चोक्तं, जन्मनैव

(१) जन्मनैव स्वत्वे स्थावरस्य प्रसाददानस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति वन्न प्रति-
 विध्येत । तस्मादिभागादिना स्वत्वं न जन्मनेति भावः ।

(२) न प्रहीणविषयो न निर्निवय इत्यर्थः ।

स्वत्वे भर्त्ता प्रीतेन यद्वत्तमित्यादि विष्णुवचनं नोपपद्यते,—इति ।
तदप्ययुक्तम् । साधारण्येऽपि द्रव्यस्य वचनादेव प्रीतिदाने पितुर-
धिकारोपपत्तेः । स्यावरादौ तु स्वार्जितेऽपि पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव ।

“स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः”—

इत्यादिवचनात् । आपदादौ तु स्वातन्त्र्यमस्येव ।

“एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थेषु विशेषतः”—इति

स्मणरात् । तस्मात्, सुष्ठूक्तं जन्मनैव स्वत्वमिति । प्रकृतमनुसरामः ।

अपरमपि विभागकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभागश्चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः”—इति ।

यदा पिता विभागं कर्तुमिच्छति, तदा पुत्रानात्मनः सकाशा-
दिच्छया विभजेत् । इच्छया विभागप्रकारः, ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति ।

श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः । उद्धारप्रकारः स्वत्यन्तरे दर्शितः,—

“ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु तृतीयसः”—इति ।

अथवा । सर्वे ज्येष्ठादयः पुत्राः समांशभाजः^(१) । अथ^(२) विषमोभागः

(१) इदञ्च सर्वे वा स्युः समांशिन इत्यस्य व्याख्यानम् ।

(२) अथश्चेति सोद्धारविभागरूप इत्यर्थः ।

स्वार्जितद्रव्यविषयः । क्रमागते तु सर्वेषामपि समांशः स्यात् । पितु-
रिच्छया विषमविभागस्यायुक्तत्वात् । नारदोऽपि कालान्तरमाह,—

“अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥

निवृत्ते वाऽपि रमणे पितर्युपरतस्पृहे”—इति ।

शङ्खोऽपि । “अकामे पितरि चक्षुर्विभागो वृद्धे विपरीते
चेतसि दीर्घरोगिणि च”—इति । अस्यार्थः । अकामे विभागम-
निच्छति पितरि अतिवृद्धे विपरीतेऽप्रकृतस्थे दीर्घरोगिणि अचि-
कित्स्वरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छयैव विभागो भवतीत्यर्थः । दीर्घ-
रोगग्रहणमतिकुपितादेरुपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अथवाशास्त्रकारो च न विभागे पिता प्रभुः”—इति ।

पित्रा समविभागकरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा”—इति ।

यदि स्त्रीच्छया पिता पुत्रान् समभागिनः करोति, तदा अद-
त्तस्त्रीधनाः पत्न्योऽपि पुत्रसमांशभाजः कार्याः । दत्ते तु स्त्रीधने,
“दत्ते त्वद्धं प्रकल्पयेत्”—इति पुत्रांशादर्द्धांशभाजो भवन्ति । पितु-
रूर्ध्वं धर्मविद्वद्भ्यं विभागः कर्त्तव्य इत्याह प्रजापतिः,—

“एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“एकपाकेन वसतां पितृदेवदिजार्चनम् ।

एकं भवेदिभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे”^(१)—इति ।

पित्रोरुर्ध्वं विभागे प्रकारनियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभजेयुः सुताः पित्रोरुर्ध्वमृक्यमृणं समम्”—इति ।

ननु पित्रोरुर्ध्वं विभागेऽपि विषमविभागो मनुना दर्शितः ।

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युपक्रम्य,—

“ज्येष्ठ एव तु गृहीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यदरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः” ॥

तथा, “उद्दारेऽनुद्धृते तेषामियं स्यादंशकल्पना ।

एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोऽर्धर्ध्वं ततोऽनुजः ॥

अंशमंशं यवीयांस इति धर्माव्यवस्थितः”—इति ।

गौतमोऽपि । “विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदयुक्तो-
रथो गोवृषः । काणः खोडः कूटः वण्डो मध्यमस्यानेकश्चेत् । अवि-
र्धान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां सैकैकं यवीयसः । समं चेतरेतः
सर्वम्”—इति । अथमर्थः । सर्वस्मात् पितृधनाद्विंशतितमोभागो-
ज्येष्ठस्य । मिथुनं गोमिथुनं प्रसिद्धम् । उभयतोदत्तोऽश्वाश्चतरगर्दभाः,
तेषां यथासम्भवं अन्यतराभ्यां युक्तोरथः । खोडोवृद्धः । कूटः शृङ्ग-
विकलः । वण्डो विलोपितवालधिः । अविशेषितत्वात् गवाश्चादीनां

(१) अनेन वचनेन स्वस्वसाधारणधनेन दृढकृष्टकं पित्राद्यर्चनात् विभागे
धर्माव्यवस्थित इति दर्शितम् ।

यथासम्भवं अन्यतरसोद्धारः कर्त्तव्योऽमध्यमस्य । यवीयसस्य, धान्यं
त्रीक्षादि, अथो लोहम् । अनोयुक्तं शकटयुक्तम् । चतुष्पदां गवादी-
नामेकैकं पृथक् पृथगानुपूर्व्येण यवीयस उद्धारः । बृहस्पतिरपि,—

“अन्धविद्यागुणश्रेष्ठो ह्यंशं दायादवाप्नुयात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यथा यथा विभागोत्पन्नं यागार्थतामिषात् ।

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम्”^(१)—इति ।

जीवद्विभागेऽपि विषमविभागो नारदेनोक्तः,—

“पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेदयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वाऽस्य मतिर्भवेत् ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ।

तेषां स एव धर्म्यः स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥

इदं शौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पास्वनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा”—इति ।

तस्माज्जीवद्विभागेन च विषमविभागोऽस्तीति कथं कृतम् ।

* न सर्वस्य,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । परमयं पाठः न समीचीनः ।

जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे च,—इति पाठस्तु समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) अनेन धनस्य यागार्थत्वं यथा भवति, तथा भागाधिक्यं कस्यचित् इति
ब्रुवता विद्यादिगुणवतां भागाधिक्यं चापितम् । तदीयधनस्योत्सर्गतो-
यागार्थत्वं सम्भाव्यमानत्वादित्यभिप्रायः ।

सममेव विभजेरन्निति नियम्यते । मैवम् । सत्यं शास्त्रतो विषम-
विभागोऽस्ति, तथापि लोकविद्विष्टत्वादनुबन्ध्यादिवत् नानुष्ठीयते ।
उक्तञ्च संयहकारेण,—

“यथा नियोगधर्मोऽयं नानुबन्ध्यावधोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैव सम्प्रति वर्तते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समम्”—इति
स्वमतमुपन्यस्य “ज्येष्ठोदायादइत्येके”—इत्येकौयमतेन कृत्स्नधनग्रहणं
ज्येष्ठस्योपन्यस्य, देशविशेषे, “सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य
रथः पितुः परिभाण्डञ्च, गृहोऽलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके”—
इत्येकौयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा “तच्छास्त्रप्रतिषिद्धम्”—
इति निराकृतवान् । तच्च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्, “मनुः
पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते”—इति । तस्माद्विषम-
विभागः शास्त्रसिद्धोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः,—
इति सममेव विभजेरन्निति नियमो घटते ।

स्वयं द्रव्याज्जनसमर्थतया पितृद्रव्यमनिष्कृतोऽपि यत्किञ्चिद्वा
दायविभागः कर्तव्यः तत्पुत्रादीनां दायग्रहणेऽस्मान्निवृत्त्यर्थमित्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“शक्तस्थानीहमानस्य किञ्चिद्वा पृथक् क्रिया”—इति ।

पुत्राणां मातृधनविभागो दुहितृभावे द्रष्टव्यः । तथाच सएव,—

“मातुर्दुहितरः शेषमृणाक्ताभ्य ऋतेऽन्वयः”—इति ।

मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं मातृधनं दुहितरोविभजेरन् । अतश्च,
मातृकृतर्णसमं न्यूनं च मातृधनं दुहितृणां सद्भावेऽपि पुत्राएव

विभजेरन्,—इत्यर्थादवगम्यते^(१) । अत्र गौतमेन विशेषोद्दिष्टः ।
 “स्त्रोधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च”—इति । ऊढाऽनूढ-
 दुहितृसमवाये मातृधनमनूढानामेव^(२) । ऊढास्तपि सधननिर्धन-
 दुहितृसमवाये निर्धनानामेवेत्यर्थः^(३) । पैतामहे पौत्राणां विभागे
 विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अनेकपितृकाणाम् पितृतो दायकल्पना”—इति ।

यदा पितृतः अविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य मृताः, तत्रैकस्य द्वौ
 पुत्रौ, अन्यस्य त्रयः, अपरस्य चत्वारः । तत्र पौत्राणां पैतामहे द्रव्ये
 यद्यपि जन्मनैव स्त्रत्वं पुत्रैरविशिष्टं, तथापि पित्र्यं दावेकं त्रयो-
 ऽप्येकं चत्वारोऽप्येकं लभन्ते इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य वृक्षस्यतिः,—

“तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः स्मृताः”—इति ।

तत्पुत्राः प्रमौतपितृकाणामेकैकस्य पुत्राः, विषमसमाः न्यूना-
 धिकसङ्ख्याः, स्त्रं स्त्रं पैतृकं भागमेव लभन्ते इत्यर्थः । यदा सप्तत-
 योरविभक्तयोर्मध्ये कश्चित् भ्राता मृतः तत्सुतस्तु पितामहादप्यप्राप्तांशः
 पितामहेऽपि नासीत्, तदा लाह कात्यायनः,—

“अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं ऋक्ष्यभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन क्षत्रं नैव पितामहात् ॥

लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।

(१) तथाच विभजेरन् सुताः पित्रोरुद्धंनव्यमृणं सममिति मातृधने पुत्रा-
 णामधिकारः एतद्विषयइति भावः ।

(२) इदमप्रत्तानामित्यस्य व्याख्यानम् ।

(३) तथाच अप्रत्तामदमनूढापरम्, अप्रतिष्ठितामदश्च निर्धनापरमिति शब्दः ।

सप्तर्षीशसु सर्वेषां भ्रातृणां न्यासतो भवेत् ॥

समेत तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत्”—इति ।

समेत तत्सुतो वा,—इत्यस्य अयमर्थः । तस्यापि विभाष्यधनस्या-
भिपौत्रस्य सुतोऽपि पितुरभावे तद्भागं समेत, तत ऊर्ध्वं तत्सक्तौ
वृद्धप्रपितामहधनविभागकरणनिवृत्तिः,—इति । तथाच देवका,—

“अविभक्तविभक्तानां कुलानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ।

तावत् कुल्याः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्ततः परम्”—इति ।

जीवत्पितृकस्य पुनः पित्रा सह कथं पितामहधनविभाग-
इत्याकाङ्क्षायामाह वृहस्पतिः,—

“द्रव्ये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्यावरेऽपि वा ।

सप्तसंश्लिषमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि”—इति ।

आश्रयसक्त्योऽपि,—

“भूय्या पितामहोपात्ता निवन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः”—इति ।

भूः शास्त्रिचेष्टादिका । निवन्धः ; एकस्य पर्णभारस्य दयन्ति
पर्णानि, तथैकस्य क्लृप्तभारस्य दयन्ति क्लृप्तफलावीत्याद्युक्तलक्षणः ।
द्रव्यं सुवर्णरजसादि । यत् पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिजन्यम्,
तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमिति विभागोऽस्ति । हि
यस्मात् सदृशं समानं स्वाम्यं, तस्मात् न पितुरिच्छयैव विभागो-
नापि पितुर्भागद्वयम् । ततश्च, पित्रतो भागकल्पयेत्येतत्स्वाम्ये समा-
नेऽपि वाचनिकम् । अतः,—

“दावंप्री प्रतिपद्येत विभज्यमात्मनः पिता”-

इत्येवमादिकं युगान्तरे विषमविभागप्रतिपादनपरतया स्थापितम् । स्थाजितद्रव्यविषयं वा । पैतामहधनविषये तु न काचि विषमविभागः,—इति । तथा, अविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारोऽस्तीति* गम्यते ।

पैतामहोपाप्तेऽपि कश्चित् पितुरिच्छेयैव स्थाजितवदिभागो भवतीत्याह मनुः,—

“पैतृकं तु पिताद्रव्यमनंवाप्तं यदाप्रुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्”—इति ।

यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं यदि पितोद्भूयति, तदा स्थाजितमिव पुत्रैः सार्द्धमकामतः स्वयं न विभजेत्,—इति । एवं च सति, पितामहोपार्जिते न स्वेच्छयाविभाग इत्युक्तं भवति । वृहस्पतिरपि,—

“पैतामहं हृतं पित्रा स्वग्रन्था यदुपार्जितम् ।

विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्तुतम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्वग्रन्थाऽपहृतं द्रव्यं स्वयमाप्तञ्च यद्भवेत् ।

एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागं नैव दाप्यते”—इति ।

यत्परैरपहृतं क्रमायातं स्वग्रन्थैवोद्धृतं, यत्तु क्रमायातं, यच्च विद्याशौर्यादिना स्वयमेवार्जितं, तत्सर्वं पिता विभागं पुत्रैर्न दाप्यद्वैत्यैः । विभागोत्तरकाशोत्पन्नस्य भागकल्पनाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

* निषेधेऽप्यविरोधोऽस्तीति,—इति शा० ।

† इत्यमेव परं संख्येयम् । पितामहोपाप्तेऽपि,—इति नवितुमुचितम् ।

“विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्”—इति ।

अयमर्थः । विभक्तेषु पुत्रेषु सवर्णायां भार्यायां जातः पुत्रः पित्रोर्भागं भजते इति विभागभाक्—इति । मातृभगवत्पुत्राणां दुहितरि, ताभ्य मृतेऽप्ययः,—इत्युक्तत्वात् । असवर्णायां जातस्तु स्वांशमेव पित्र्याप्तमते, मातृकं तु सर्वमेव । अतएव मनुः,—

“ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्”—इति ।

पित्रोरिदं पित्र्यम्,

“अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः भ्रातृभागे विभक्तजाः”—इति

स्मरणात् । मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी, पित्रा सह पूर्वं विभक्तत्वात् । विभक्तजस्य भ्रातुर्धने न स्वामीत्यर्थः । विभागोत्तरकालं पित्रा स्वयमर्जितमपि विभागोत्तरकालमुत्पन्न-
स्यैव । तथाच मनुः,—

“पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः”—इति ।

ये च विभक्ताः पुनः पित्रा सह संसृष्टास्तेषां विभागोत्तरकाल-
मुत्पन्नेन सह विभागोऽस्तीत्याह मनुः,—

“संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह”—इति ।

अजीवद्विभागोत्तरकालं जातस्य पुत्रस्य भागकल्पनामाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्”—इति ।

पितरि मृते भ्रातृविभागसमयेऽस्यष्टगर्भायां मातरि भ्रातृवि-
भागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागः, दृश्याद्भ्रातृभिर्गृहीतात् आयव्य-

विशोदितात् उपचयापचयाभ्यां शोदिताद्भूनात् किञ्चिदुद्धृत्य
अंगसमोदातव्यः स्यादित्यर्थः ।

एतच्च मृतभ्रातृभार्यायामपि विभागसमये अष्टगर्भायां
विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । अष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रती-
क्ष्यैव विभागः कर्त्तव्यः । “अथ भ्रातृणां दायविभागो याज्ञान-
पत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभात्”—इति वशिष्ठस्मरणात् । विभ-
क्तेभ्यः पितृभ्यामर्पदाने विभक्तजस्य पुत्रस्य निषेधाधिकारो नास्ति,
दत्तं च तेन न* प्रत्याहर्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्”—इति ।

अजीवद्विभागे मातुरंगकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितुरुर्ध्वं विभजतां माताऽयंगं समं हरेत्”—इति ।

एतच्च स्त्रीधनस्य अप्रदाने वेदितव्यम् । दत्ते त्वर्धमेव, “दत्ते
त्वर्धांगहारिणी”—इति स्मरणात् । अतएव सूत्र्यन्तरम्,—

“जनन्यपधना पुत्रैर्विभागेऽंगं समं हरेत्”—इति ।

अपधना प्रातिस्त्रिकस्त्रीधनशून्या जननी पुत्रैर्विभागे क्रियमाणे
पुत्रांगसममंगं हरेदित्यर्थः । जननीयहणं सापत्न्यादेरुपलक्षणार्थम् ।
तथाच व्यासः,—

“असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांगः प्रकीर्तिताः ।

पितामहस्य सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः”—इति ।

यस्तु कैश्चिदुक्तं, माताऽयंगं समं हरेदिति जीवनोपयुक्तमेव
धनं माता स्वीकरोतीति । तच्च । अंगसमशब्दयोरानर्थक्यप्रसङ्गान् ।

* दत्तं चेतन्न,—इति आ० ।

अकोच्येत, बलधने जीवनीपयुक्तं गृह्णाति स्वस्यधने पुत्रसमाप्त-
मिति । तदपि न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात्^(१) । भिन्नमादकाणां सवर्णाणां
समसङ्ख्यानां विभागप्रकारमाह व्यासः,—

“समानजातिसङ्ख्या ये जातास्त्रेकेन सूत्रवः ।

विभिन्नमादकास्त्रेषां मादभागः प्रशस्यते^(२)”—इति ।

इहत्यतिरपि,—

“अथैकजाता बहवः समानाजातिसङ्ख्या ।

सधनैस्तैर्विभक्त्यं मादभागेन धर्मतः”—इति ।

विषमसङ्ख्यानां विभागं स एवाह—

“सवर्णसिङ्गसङ्ख्या ये* विभागस्त्रेषु शस्यते”—इति ।

भिन्नजातौनां पुत्राणां विभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“चतुस्त्रिंशद्व्येकभागाः सुवर्णश्रो ब्राह्मणात्मजाः ।

अथजास्त्रिंशद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिनः”—इति ।

वर्णश्रोब्राह्मणात्मजाः, ब्राह्मणादिवर्णस्त्रीषु^(३) ब्राह्मणेनोत्पन्ना-
ब्राह्मणमूर्धावसिक्ताम्वष्टनिषादाः^(४) यथाक्रमम् प्रत्येकं चतुस्त्रिंशद्व्येक-

* सवर्णसिङ्गसङ्ख्या ये,—इति शा० ।

(१) वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) एकस्यां स्त्रियां यावन्तः पुत्रा जाताः अपरस्यामपि तावन्तएव
चेज्जातः तदा मातुरेवायं विभाग इति ज्ञत्वा तैर्विभक्त्यमित्याशयः ।

(३) तथाच वर्णशब्दस्य वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते ।
तस्मादाधिकरणकारके वीर्यायां शब्द प्रत्ययः ।

(४) ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नी ब्राह्मणः, क्षत्रियायां मूर्धावसिक्ताः,
वैश्यायाम्वष्टः, शूद्रायां निषादः । अनयैव रीत्या उत्तरमश्वोवाख्येयः ।

भागा भवेयुः । अचियादिवर्णकौषु अचियेयोत्पत्ताः अचियेयोत्पत्ति-
योपाख्येयकभागाः, वैश्वेन वैश्यायासुत्पत्तौ वैश्वकर्णौ द्वोकभा-
गिनौ । मरुदपि,—

“ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतसस्तु यदि स्त्रियः ।

तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥

सर्वे वा अक्षयजातन्तु दशधा प्रविभज्य तु ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥

चतुरंगान् हरेद्विप्रः चीनंगान् अचियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंशं एकं शूद्रासुतो हरेत्”—इति ।

एतत् प्रतिग्रहप्राप्तभूम्यतिरिक्तविषयम् । अतएव वदस्यतिः,—

“न प्रतिग्रहभूदेया अचियादिसूताय वै ।

अक्षयेषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत्”—इति ।

प्रतिग्रहविशेषणसामर्थ्यात् क्रयादिलब्धा भूः अचियादिसूता-
नामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च^(१) ।

“शूद्रां विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति”—इति ।

अस्तु मरुदवचनम्,—

“ब्राह्मणअचियविश्रां शूद्रापुत्रो न अक्षयभाक् ।

अदेवाय पिता दद्यात्तदेवाय धनं भवेत्”—इति ।

तस्मैतिदन्नधनसद्भावविषयं इत्यविरुद्धम् । आनुलोम्येन जात-

(१) यदि हि क्रयादिलब्धा भूमिः अचियादिपुत्राणामपि न भवेत्,
अत्र शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेध-
सामर्थ्याच्च अचियादिपुत्राणां तत्राधिकारोऽस्तीति भावः ।

लौकपुत्रस्य ऋक्यगृहणप्रकारमाह देवस्तः,—

“आनुलोम्येन पुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागभवेत्”—इति ।

एतच्च निषादव्यतिरिक्तविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“निषादएकपुत्रस्तु विप्रस्त्वस्य तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाता तु संहरेत्”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाहयाच्छूद्रापुत्राय धर्मतः”—इति ।

तदशुश्रूषुशूद्रापुत्रविषयम् । कचियेण वैश्येन वा शूद्रायामुत्पन्नः एकः पुत्रः अर्द्धमेव हरेत्, न निषादवत् तृतीयमंशम् । तथा बृहदिष्णुः । “द्विजातीनां शूद्रस्त्रेकः पुत्रोऽर्द्धहरोऽपुत्रस्य ऋक्यस्य या गतिः सा भार्गवस्य”—इति । प्रत्यासन्नसपिण्डस्यान्यदर्थं भवतीत्यर्थः । अजौवत्विभागे केषुचित् भ्रातृव्यसंस्कृतेषु भगिनौषु वा ऽसंस्कृतासु तत्संस्कारः पूर्वसंस्कृतैर्भ्रातृभिः कर्तव्य इत्याह व्यासः,—

“असंस्कृतास्तु ये तंच पैतृकादेव ते धमात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिः ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि”—इति ।

भगिनौसंस्कारे तु विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशाह्वा त्वंगं तुरीयकम्”—इति ।

पितुर्द्वयं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृतां भ्रातरः यशुद्रायद्वयेण संस्कर्तव्याः । भगिन्यश्चासंस्कृताः निजादंशाद्यज्जातीया कन्यका तज्जातीयपुत्रभागात् तुरीयं चतुर्थं भागं दत्त्वा संस्कर्तव्याः ।

अनेन पितुरुर्ध्वं दुहितरोऽप्यंशभागिन्य इति गम्यते । अतएव मनुः,—

“तेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः स्वं दद्युर्भातरः पृथक् ।

स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः”—इति ।

ब्राह्मणादयो भ्रातरः ब्राह्मणादिभ्यो भगिनीभ्यो द्विजाति-
विहितेभ्योऽंशेभ्यः^(१) स्वात् स्वादंशादात्मीयाङ्गागाच्चतुर्थभागं दद्युः ।

एतदुक्तं भवति । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रस्यैकः कन्या
चैका, तत्र पित्र्यं द्रव्यं द्वेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् । अथ द्वौ पुत्रौ कन्या
चैका, तदा पितृधनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । अथ एकः
पुत्रः द्वे कन्ये, तदा पित्र्यं धनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा
विभज्य द्वौ भागौ दाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णाति ।
एवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च समविषमासु
योजनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रिया कन्या चैका, तत्र पित्र्यं
द्रव्यं सप्तधा विभज्य क्षत्रियपुत्रभागान् चीन् चतुर्धा विभज्य तुरी-
यांशं क्षत्रियकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यदा तु द्वौ
ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रिया कन्यैका, तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य
चीन् भागान् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियकन्यायै दत्त्वा शेषं
सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीयाताम् ।

(१) तेभ्योऽंशेभ्य इति तच्छब्देन ब्राह्मणादीनां पुत्राणां स्वसमाति-
विहितेभ्योऽंशेभ्यः परान्तरादयो । तदिदमुक्तं, द्विजातिविहितेभ्योऽंशेभ्य इति ।

चतुर्थांशहराः, अपि तु यासांश्चादनमेव लभन्ते इत्यर्थः ।” यत्तु
विष्णुनोक्तम्,—

“अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवस्य ते नैव पिण्डश्चक्षांशभागिनः”—इति ।

तदौरसे सति चतुर्थांशनिषेधपरमेव^(१) । यच्च मनुनोक्तम्,—

“एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य यमुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तत्प्रजीवनम्*”—इति ॥

तदौरसप्रशंसापरमेव न चतुर्थांशभागनिषेधपरम् । अन्यथा
चतुर्थांशभागप्रतिपादकवशिष्टकात्यायनवचनयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
यदपि तेनैवोक्तम्,—

“षष्ठं तु क्षेपजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।

औरसोविभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेवच”—इति ।

तत्रेयं व्यवस्था । अत्यन्तगुणवत्त्वे चतुर्थांशभागित्वं, प्रतिकूलत्व-
निर्गुणत्वयोः षष्ठांशभागित्वं, प्रतिकूलत्वमात्रे निर्गुणत्वमात्रे च पञ्च-
मांशभागित्वमिति^(२) । यदपि हारीतेनोक्तम् । “विभजिष्यमाण
एकविंशं कानीनाय दद्यात्, विंशं पौनर्भवाय, एकोनविंशं?

* प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्,—इति का० ।

† एकविंशत्,—इति शा० ।

‡ विंशत्,—इति शा० ।

§ एकोनविंशत्,—इति शा० ।

(१) न तु यासांश्चादननिषेधपरमिति भावः ।

(२) तथाच प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वे मिलिते षष्ठांशप्रयोजिके, प्रत्येकस्तु
पञ्चमांशप्रयोजिके इति भावः ।

श्यामुध्यायणाय, अष्टादशांशं च क्षेत्रजाय, सप्तदशांशं पुत्राय*, इत-
रदौरसाय पुत्राय दद्यात्”—इति । एतदसवर्णनिर्गुणपुत्रविषयम् ।
यत्तु मनुना,—

“औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएवच ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादबान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः”—

इति षट्कद्वयमभिधाय पूर्वषट्कस्य दायादबान्धवत्वं उत्तरषट्कस्या-
दायादबान्धवत्वमुक्तं, तत् पुनः समानगोचत्वेन सपिण्डत्वेन वा
उदकप्रदानादिकार्यकरत्वं षट्कद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् ।
पितृधनग्रहणं तु पूर्वस्थाभावे सर्वेषामस्येव ।

“न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋक्थहराः पितुः”—इति

औरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां† सर्वेषां ऋक्थहारित्वस्य
मनुनैव प्रतिपादितत्वात्^(१) । श्यामुध्यायणस्तु जनयितुरपि ऋक्थं
भजते । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्त्वसमीचीनोऽयं पाठः । कस्यापि
पुत्रविशेषस्य ह्यत्र निर्देश उचितो न पुत्रमात्रस्य ।

† पुत्रप्रतिनिधीनामपि,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

(१) वचने पुत्रा इति ऋक्थवचनोपादानात् प्रतिनिधौ श्रुतशब्दप्रयोगस्य
सिद्धान्तसिद्धतया च पुत्रप्रतिनिधिष्वपि पुत्रशब्दप्रयोगोपपत्तेः
सर्वेषामेव पुत्राणां ऋक्थहरत्वं प्रतिपादितमिति भावः ।

“अपुत्रेण परचेने नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ ऋक्थी पिण्डदाता च धर्मतः”—इति ।

यदा गुर्वादिना नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रः सन्नपुत्रस्य चेने स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति, स द्विपितृको ह्यामुध्यायणो-
दयोरपि ऋक्थहारी पिण्डदश्च । यदा स्वयं पुत्रवान् परपुत्रार्थमेव परचेने पुत्रमुत्पादयति, तदुत्पन्नः चेन्निणएव पुत्रो भवति न बीजिनः । यथोक्तं मनुना,—

“क्रियाऽभ्युपगमादेव बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी चेन्निकएवच ॥

फलं त्वनभिमन्त्राय चेन्निणं बीजिनं तथा ।

प्रत्येकं चेन्निणामर्था बीजाद्योनिर्वलीयसी”—इति ।

अस्यार्थः । अत्रोत्पन्नमपत्यमुभयोरपि भवतु,—इति संविदं कृत्वा यत् चेनं स्वामिना बीजावापार्थं बीजिने दीयते, तस्मिन् चेने उत्पन्नस्थापत्यस्य बीजिचेन्निणौ स्वामिनौ । यदा तु तत्रोत्पन्नमप-
त्यमावयोरस्त्विति संविदमकृत्वा परचेने बीजिना यदपत्यमुत्पाद्यते, तदपत्यं चेन्निणएव न बीजिनः । यतो बीजाद्योनिर्वलीयसी । गवाश्वादिषु दृष्टत्वादित्यर्थः । गुर्वादिनियोगोऽपि वाग्दत्ताविषय-
एव । अन्यस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् ।

“देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया सङ्गिः नियुक्तया ।

बीजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु दृताक्तो वाग्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥

पुत्रे नियोगादुत्पन्ने यथावद्विधवैव सा ।
 नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ॥
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः समातनम् ।
 मोक्षाद्विकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चित् ॥
 न विवाहविधौ युक्तं विधवावेदनं पुनः ।
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ॥
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशासति ।
 स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ॥
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ।
 तदा प्रभृति यो मोहात्प्रसीतपतिकां स्त्रियम् ॥
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः—इति ।

नन्वत्र विकल्पोऽस्तु, विधिप्रतिषेधयोर्द्वयोर्दर्शनात् । अतो-
 विनियोगस्य वाग्दत्तादिविषयत्वमनुपपन्नमिति चेत् । न । मनुनैव
 नियोगस्य तद्विषयत्वप्रतिपादनात् ।

“यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥
 यथाविध्यभिगम्येतां शुकवस्त्रां शुचिप्रताम् ।
 मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदुतावृतौ”—इति ।
 दत्तकादीनां न बीजिच्छक्यभाक्कम् । तथाच मनुः,—
 “गोचच्छक्ये जनयितुर्न भजेद्वत्तिमः सुतः ।
 गोचच्छक्यानुगः पिण्डोव्यपैति ददतः स्वधा”—इति ।

कचिमग्रहणं वोपलक्षणार्थम्* । दत्तव्यतिरिक्तानां गौणपुत्राणां
कथ्यभाक्प्रतिपादकानि वाक्यानि युगान्तरविषयाणि, कलौ युगे
तेषां पुत्रत्वेन परियहणस्य स्मृत्यन्तरे निषिद्धत्वात् ।

“दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परियहः ।

देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः ॥

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाङ्गर्मनोषिणः”—इति ।

शूद्रधनविभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनम् ॥

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते”—इति ।

कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । मृते पितरि यदि परि-
णीतापुत्राभ्रातरः सन्ति, तदा ते दासीपुत्रं स्वभागाद्वर्धभागिनं
कुर्युः । अथ परिणीतापुत्रा दुहितरो वा तत्पुत्रा वा न सन्ति,
तदा तद्धनं दासीपुत्रो लभते । तत्सद्भावे अर्द्धमेव । द्विजातीनां
दास्यामुत्पन्नसु पितुरिच्छयाप्यंशं न लभते नाप्यर्द्धम् । जातोऽपि
दास्यां शूद्रेणेति विशेषणात् । किन्त्वनुकूलस्यैष्वीवनमात्रं लभते
इत्यभिप्रायः । अपुत्रदायग्रहणक्रममाह याज्ञवल्क्यः,—

“पत्नी दुहितरस्यैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोचजो बन्धुः शिष्यः सन्नद्धाचारिणः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दत्तिमग्रहणं वोपलक्षणार्थम्,—
इति पाठः प्रतिभाति । तथाच दत्तिमादयः पुत्रा जगयितुर्गोत्रकृद्व्ये न
भजेरन्,—इति पर्यवसितोवचनार्थ इति भावः ।

एवामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्थातस्य अपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः”—इति ।

औरसादयो द्वादशविधपुत्रा यस्य न सन्त्यसावपुत्रः । तस्य मृतस्य धनं पत्न्यादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरोऽगच्छति । अयं दायग्रहणक्रमः सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिष्वनुलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । पत्नी विवाहादिसंस्कृता नारी । सा प्रथमं पत्युर्धनं गृह्णाति । तदाह बृहस्पतिः,—

“कुलेषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।

असुतस्य प्रमौतस्य पत्नी तद्वनहारिणी”—इति ।

अथ विशेषमाह बृहस्पतिः,—

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च”—इति ।

तदयं अपुत्रदायग्रहणक्रमः । द्वादशविधपुत्रशून्यस्य मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति । तदभावे दुहिता । तदभावे दौहित्रः । तदभावे माता । तदभावे पिता । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे पितामही । तदभावे तद्वनं पितामहोऽगच्छति तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्च । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामहः तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्चेति सप्तमपर्यन्तं गोत्रजा धनं गृह्णन्ति । सपिण्डानामभावे समानोदकाधनं गृह्णन्ति । समानोदकाश्च सपिण्डानामुपरि सप्त पुरुषाः, जन्मनामञ्जानपर्यन्ता वा । तदुक्तं बृहन्ननुना,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ।

जन्मानामस्य तेरेके तत्परं गोचमुच्यते”—इति ।

गोचजानामभावे बान्धवा धनं गृह्णन्ति । बान्धवाश्च त्रिविधा-
बौधायनेन दर्शिताः,—

“आत्मपितृव्यसुः पुत्राः आत्ममातृव्यसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृव्यसुः पुत्राः पितुर्मातृव्यसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृव्यसुः पुत्राः मातुर्मातृव्यसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः”—इति ।

बन्धुष्वपि यस्त्वासन्नतरः स एव पूर्वं गृह्णाति । अतएव बृहस्पतिः,—

“बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत्”—इति ।

बन्धूनामभावे आचार्यः । आचार्याभावे शिष्यः । तदाह मनुः,—

“यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्* तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एवच”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “सपिण्डाभावे आचार्यः आचार्याभावे अन्ते-
वासी”—इति । शिष्याभावे सन्नह्यचारी, तस्याभावे यः कश्चित्
ओत्रियो गृह्णाति । तदाह गौतमः । “ओत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य
श्वक्यं भजेरन्”—इति । तद्भावे ब्राह्मणः । तदाह मनुः,—

“सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा श्वक्यभागिनः ।

* यो ह्यसन्नतरः पिण्डः,—इति शा० ।

नेविद्याः शुचयोदान्तास्तथा धर्मा न हीयते"—इति ।

ब्राह्मणधनं न कदाचिदपि राजगामि । चन्दिषादिधनं तु
सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजगामि । तदुक्तं मनुना,—

“अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्मृपः”—इति ।

नारदेनापि,—

“ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादस्त्रेण कश्चन ।

ब्राह्मणायैवं दातव्यमेनस्वी स्यान्मृपोऽन्यथा”—इति ।

संघट्टकारेणापि,—

“पितर्य्यविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः ।

तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः ॥

असत्यामपि तस्यान्तु प्रपितामहसन्ततेः ।

एवमेवोपपत्तीनां* सपिण्डाश्चक्षुभगिनः ॥

तदभावे सपिण्डाः† स्युराचार्यः शिष्य एववा ।

सब्रह्मचारी सदिप्रः पूर्वाभावे परः परः ॥

शूद्रस्यैकोदकाभावे राजा धनमवाप्नुयात् ।

आचार्यस्याप्यभावे तु तथा चन्दिषवैश्ययोः”—इति ।

नन्वनपत्यस्य धनं प्रथममेव पत्नी गृह्णातीत्येतदनुपपन्नम् । पत्नी-
सङ्गावेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणस्य पत्नीनां वा भरणमात्रस्य नारदे-
नोक्तत्वात्,—

* एवमेवोपपत्तीनां,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमीचीनं प्रतिभाति ।

† अथ, सङ्गुह्याः,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

“भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चित् प्रवेत वा* ।

विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥

भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनचयात् ।

रक्षन्ति शय्यां भर्तुं चेदादिन्दुरितरासु तत्”—इति ।

तत्र,

“संस्पृष्टानां तु योभागस्तेषाञ्चैव स द्रव्यते”—

इति प्रक्रम्य भ्रातृणामप्रजाः प्रेयादित्यादिवचनस्य पठितत्वेन संस्पृष्टभ्रातृभार्याणामनपत्यानां भरणमात्रं संस्पृष्टभ्रातृणां च धन-
ग्रहणम् ।

“संस्पृष्टानाम् तु यो भागस्तेषामेव स द्रव्यते ।

अनपत्यांश्चभागो हि निर्वीजेऽखितरानियात्”—

इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अथ वा । अविभक्तविषयत्वमस्तु,
याज्ञवल्क्यवचनं तु विभक्तस्यासंस्पृष्टिनो भर्तृधनं† पत्येव प्रथमं
गृह्णातीत्येवंपरमित्यविरोधः । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“पिता हरेदपुत्रस्य ऋक्यं भ्रातर एववा”—इति ।

यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात्”—इति ।

मनुवचनं तावत् न क्रमप्रतिपादनपरम्, एव वेति विकल्प-

* प्रवेतः,—इति शा० ।

† अथ कियानपि यत्रः प्रकीर्त इति प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भर्तृधनमिति तु समीचीनः पाठः प्रतिभाति ।

§ अथ, तत्र,—इति भवितुमुचितम् ।

अवशात् । कात्यायनवचनं तु पत्न्या व्यभिचारिण्यां विवादेरपत्य-
धनग्राहित्वप्रतिपादनपरम् ।

“भर्तुर्धनहरी पत्नी या स्यादव्यभिचारिणी ।

अपचारक्रियायुक्ता निर्लब्धा वार्यनाशिका ।

व्यभिचाररता या च स्त्री धनं सा न चार्हति”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । धनं जीवनायोपकृष्टं चेत्तानं नार्हतीत्यर्थः ।
धारेस्वरस्तु, अनपत्यधनं पत्नी गृह्णातीत्येवमादिवचनसंज्ञातस्य प्रका-
रात्तरेण विषयव्यवस्थामाह । नियोगार्थिनी पत्नी अनपत्यस्य
विभक्तस्य यद्वनं गृह्णाति* । तथाच मनुः,—

“धनं यो विभ्रयाद्भातुः मृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातुस्त्याद्य दद्यात्तस्यैव तद्वनम् ॥

कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः”—इति ।

विभक्तधने भ्रातरि मृते अपत्यद्वारेणैव पत्न्याधनसम्बन्धः,
नान्यथा । अविभक्तधनेऽपि तथैवेत्यभिप्रायः । गौतमोऽपि । “पिण्ड-
गोचर्विसम्बन्धा ऋष्यं भजेरन् स्त्री वा अनपत्यस्य बीजं वा लिप्से-
त”—इति । संप्रहकारोऽपि,—

“भ्रातृषु प्रविभक्तेषु संसृष्टेष्वप्यसत्सु वा ।

गुर्वादेशनियोगस्या पत्नी धनमवाप्नुयात्”—इति ।

तदनुपपन्नं, पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगाश्रवणात् । अनुतोऽपि

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदुत्पत्तिरिति तु भवितुमुचितम् ।

नियोगो गौतमादिवचनवशात्कल्प्यते इति युक्तमिति चेत् । न ।
 गौतमादिवचनानामर्थान्तरपरत्वात् । तथा हि । तच्च यद्गौतमवचनं,
 “सपिण्डसम्बन्धा अपिसम्बन्धा चक्यं भजेरन् । स्त्री वा अनपत्यस्य
 बीजं लिप्सेत”—इति । तस्य नायमर्थः, यदि बीजं लिप्सेत तदा
 पत्नी अनपत्यधनं गृह्णातीति । अपि तर्ह्यनपत्यस्य धनं पिण्डगोचर्षि-
 सम्बन्धागृहीयुः । जाया न । सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा
 भवेदिति । वाग्रब्दस्य पक्षान्तरवचनत्वेन यद्यर्थे प्रयोगाभावात् । यदपि
 धनं यो विभ्रयादित्यादि मनुवचनं, तदपि चेचजस्यैव धनसम्बन्धं
 वक्ति न पत्न्या इति । शङ्खवचनमपि संयताया एव धनसम्बन्धं
 वक्ति, न तु देवरादिनियुक्तायाः । अन्यथा,

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च”—इति ।

तथा,

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा उर्ध्वमाप्नुयुः”—

इति मनुकात्यायनवचनविरोधप्रसङ्गात् । तस्मादनपत्यस्य विभक्त-
 स्यासंस्मृष्टिनो मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति इत्येव व्यवस्था व्यायसी ।

यत्तु स्त्रीणां धनसम्बन्धाभावप्रतिपादकवचनम्,—

“यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तजानधिष्ठितास्तु ये ।

तद्वृक्षभाजस्ते* सर्वे प्रासाच्चरदनभाजनाः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यज्ञवृक्षभाजस्ते,—इति पाठः प्रतिमासि ।

यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनिर्जयेत् ।
 स्थानेषु क्षेत्रेषु जुष्टेषु न स्त्रीमुखविधर्मिषु”—इति ।
 तद्यज्ञार्थमेव सम्पादितधनविषयम् । यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—
 “अदाधिकं राजगामि योषिद्वृत्त्यौर्ध्वदेहिकम् ।
 अपास्य ओत्रियद्रव्यं ओत्रियेभ्यस्तर्पयेत्”—इति ।
 अर्पणमग्नाच्छादनोपयुक्तं धनिनः आह्वाद्युपयुक्तञ्च सुक्ता
 अदाधिकधनं राजगामि भवति । ओत्रियद्रव्यं तु योषिद्वृत्त्यौर्ध्व-
 देहिकमपास्य ओत्रियस्यैव न राज्ञ इत्यर्थः । यदपि गारदे-
 नोक्तम्,—

“अन्यत्र ब्राह्मणात्किञ्चिद्राजा धर्मपरायणः ।
 तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः”—इति ।
 तदुभयमप्यवरुद्धस्त्रीविषयं, पत्नीशब्दश्रवणान्^(१) । यदपि हा-
 रीतेनोक्तम्,—

“विधवा यौवनस्था चेत् पत्नी भवति कर्कशा ।
 आयुषो रक्षणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा”—इति ।
 तदपि शङ्कितव्यभिचारस्त्रीविषयम् । यदपि प्रजापतिवचनम्,—
 “आढकं भर्तृहीनायाः दद्यादामरणान्तिकम्”—इति ।

* अयमग्नाच्छादनोपयुक्तं,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमीचीनं प्रति-
 भाति ।

† दद्यादा रमणाव् स्त्रियाः,—इति का० ।

(१) पत्नी दुहितरः इत्यादि धनाधिकारबोधकवचनेष्विति शेषः ।

यदपि सत्यन्तरे,—

“अस्मार्थं तण्डुलप्रस्थमपराश्रे तु सेन्धनम्”—इति ।

तदेतद्वचनद्वयं हारीतवचनेन समानार्थम् । या च श्रुतिः ।
“तस्मात् स्त्रियोनिरिन्द्रिया अदाशादाः”—इति । सा पालीवतग्रहे^(१)
तत्पत्न्या अंशोनास्तौत्येवम्परा । इन्द्रियशब्दस्य “इन्द्रियं वै सोम-
पीथः”—इति सोमे प्रयोगदर्शनात् । यत्तु पत्न्याः स्थावरग्रहण-
निषेधकं बृहस्पतिवचनम्,—

“यद्विभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादिविधिसंस्तुतम् ।

तज्जाया स्थावरं मुक्ता लभेत गतभर्तृका”—इति ।

तदितरदायादानुमतिमन्तरेण स्थावरविक्रयनिषेधपरम् । अन्यथा,—

“जङ्गमं स्थावरं हेम रूपं धान्यरसाम्बरम् ।

आदाय दापयेत् आङ्गं माससंवत्सरादिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्तीयमातुलान् ।

पूजयेत् कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानाथातिथींस्तथा”—इति

अनेन विरोधप्रसङ्गात् । संसृष्टिविभागप्रकारमाह मनुः,—

“विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्वदि ।

समस्तत्रविभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते”—इति ।

समविभागविधानादेव विषमविभागनिराकरणसिद्धेः ज्यैष्ठ्यं
तत्र न विद्यते इति पुनर्विषमविभागनिराकरणं विषमधनेन

(१) अस्ति पालीवतोग्रहः । तेन पात्रविशेषेण यजमानेन सोमः पीयते ।
तत्र सोमे पत्न्या अंशो नास्तौत्यर्थः ।

संस्मृष्टानां धनानुसारेण विषमविभागप्राप्त्यर्थम् । संसर्गः कैरित्य-
पेक्षिते वृहस्पतिः,—

“विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या तत्संस्मृष्टः स उच्यते”—इति ।

यः पूर्वं पित्रादिना विभक्तः पुत्रादिः पुनः प्रीत्या तेन सह
समापन्नः, स संस्मृष्ट उच्यते । येन केनापि सहवासमापन्न इत्यर्थः ।
कचित्संस्मृष्टिनां विषमविभागमाह वृहस्पतिः,—

“संस्मृष्टानाम्नु यः कश्चित् विद्याशौर्यादिनाऽधिकम् ।

प्राप्नोति तत्र दातव्योऽङ्गः शेषाः समांशिनः”—इति ।

विद्यादिना प्राप्ते अधिके धने अंगद्वयं दातव्यं न सर्वस्मिन्निति ।
एतत्संस्मृष्टद्रव्यानुपरोधेनार्जितेऽपि विभाज्यत्वप्राप्त्यर्थम्^(१) । अपुत्रस्य
संस्मृष्टिनः श्रव्यग्राहिणं दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“संस्मृष्टिनस्तु संस्मृष्टौ सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेष्वांगं जातस्य च मृतस्य च”—इति ।

अयमर्थः । संस्मृष्टिनो मृतस्यांगं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां
भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य इतरः संस्मृष्टौ दद्यात्, पुत्राभावे
संस्मृष्टेवापहरेत् ; न पत्न्यादि । पत्नीनामप्रजदक्षितृणां च भरण-
मात्रम् । तदाह नारदः,—

(१) साधारणधनोपघातेनार्जयितुर्भागादयस्य सामान्यतएव प्राप्तत्वात्
संस्मृष्टविषये विशेषवचनारम्भस्यार्थवत्त्वार्थं तत्रानुपघातार्जितेऽपि
संस्मृष्टधने अर्जकस्य द्वावंगौ इत्युदेवानेकैकोऽंग इति ज्ञेयते इति
भावः ।

“भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामजीवनक्षयात् ।

रक्षन्ति शय्यां भर्तुष्वेदाच्छिन्दुरितरासु तत् ॥

यदा दुहितरस्तस्याः* पित्रोऽंशो भरणे मतः ।

आ संस्काराद्धरेद्भागं^(१) परतो विभ्रयात् पतिः”—इति ।

सौदरस्य तु सौदर इति, सौदरस्य संसृष्टिनः तस्यांशं सौदरः संसृष्टौ पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दद्यात् । तदभावे स्वयमेवापहरेत्, न भिक्षोदरः । संसृष्टीति पूर्वोक्तस्यापवादः† । संसृष्टिनो भिक्षोदरस्य सौदरस्यासंसृष्टिनः सद्भावे उभयोरपि विभज्य धनग्रहणमित्याह सएव,—

“अन्योदर्थंस्तु संसृष्टौ नान्योदर्थ्यधनं हरेत् ।

असंसृष्टपि वाऽऽदद्यात्सौदरो नान्यमाददतः”—इति ।

सापत्यभ्राता संसृष्टौ अन्योदर्थ्यधनं हरेत् न त्वसंसृष्टौ । असंसृष्टपि सौदरः सौदरस्य धनमाददीत । न पुनरन्योदर्थः संसृष्टेव । अतएव मनुः,—

“येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा द्वीयेतांशप्रदानतः ।

द्विषेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न क्षुप्यते ॥

सौदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च समाभयः”—इति ।

* यदा तु दुहिता तस्याः,—इति का० ।

† नास्त्ययमंशः का० पुस्तके ।

(१) भागोऽत्र भरणरूपः ।

अथमर्थः । येषां संसृष्टिनां भिक्षोदराणां भ्रातृणां मध्ये यः कोऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा विभागकाले देशान्तरगमनादिना स्नांश्चात् भ्रष्टेत, तस्य भागो न लुप्यते—पृथगुद्धरणीयः । न संसृष्टिर्नैव गृहीयः । किन्तु तमुद्धृतं भागमसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टिनश्च भिक्षोदराः समाभयो भगिन्यश्च देशान्तरगता अपि समागम्य समुद्य न्यूनाधिकभावमन्तरेण विभजेयुः । अन्ये मन्यन्ते ।

“असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् संसृष्टो नान्यमाहजः”—

इत्यस्यायमर्थः । यत्र संसृष्टा भिक्षोदराः असंसृष्टाश्च सोदराः, तत्रासंसृष्टा अपि सोदरा एव धनं गृहीयुः न तु भिक्षोदराः संसृष्टा अपीति । यत्तु, येषां ज्येष्ठइत्यादिमनुवचनं संसृष्टानां भिक्षोदराणामसंसृष्टानामेकोदराणां च सर्वेषां धनग्रहणप्रतिपादकम् । तत् जङ्गमस्यावरात्मकोभयद्रव्यसद्भावविषयम् । अतएव प्रजापतिः,—

“अन्तर्धनम्तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृहीयुर्यथाऽंशतः”—इति ।

अथमर्थः । संसृष्टानां भिक्षोदरभ्रातृणामन्तर्धनं गूढधनं द्रव्यं वा जङ्गमात्मकं यथाऽंशतो भवेत् । सोदराणामसंसृष्टानां गृह-
चेष्टादिकं स्थावररूपं यथाऽंशतो भवेत्,—इति^(१) । याज्ञवल्क्यवचनम्तु जङ्गमस्यावरयोरन्यतरसद्भावविषयमिति । तत्र यद्युक्तं तदुपायम् ।

यदा तु संसृष्टभिक्षोदराभावः, तदा पिता पितृव्यो वा यः संसृष्टः

(१) तत्रात्र भूमिस्तृहयोः पृथगुपादानात् द्रव्यपदं जङ्गमपरम् । तेन स्थावरमसंसृष्ट्यपि सोदरएव गृहीयात् । जङ्गमस्तु संसृष्टिनोभिक्षो-
दराः असंसृष्टिनः सोदरा विभज्य गृहीयुः ।

सएव गृहीयात् । तथाच गौतमः । “संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो-
 चक्ष्यभाक्”—इति । यदा पिता पितृस्यो वा संसृष्टो न विद्यते,
 तदा त्वसंसृष्टभिन्नोदरो भ्राता गृहीयात् । तदभावे त्वसंसृष्टपिता,
 तदभावे माता, तदभावे पत्नी । तदाह शङ्खः । “स्वर्थातस्य चापु-
 त्रस्य भ्रातृगामि ब्रह्मं तदभावे पितरौ हरेयातां तदभावे ज्येष्ठा
 तौ”—इति । ज्येष्ठा संयता, न तु पूर्वोदा । संसृष्टभ्रातृपुत्राणां
 पत्न्याश्च समवाये धनग्रहणप्रकारमाह नारदः,—

“मृते पतौ तु भार्यास्तु स्वभ्रातृपितृमातृकाः ।

सर्वे सपिण्डाः स्वधनं विभजेयुर्यथाऽंशतः”—इति ।

पत्नीभ्रातृपितृमातृभावविशिष्टा अभातृपितृकाभार्याः सर्वे
 सपिण्डा भ्रातृपुत्रादयः । तत्र भ्रातृपुत्राणां स्वपित्रंशतः भार्याणां
 भर्तृशतः संसृष्टधनस्य विभाग इत्यर्थः । पत्नीनामभावे संसृष्टपुत्रांशं
 तद्भगिनी गृह्णाति । तथाच बृहस्पतिः,—

“या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च”—इति ।

चशब्दो भ्रातृमातृभावसमुच्चयार्थः । केचित्तु, “या तस्य
 दुहिता”—इति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृहीतेत्याहुः ।
 दुहितृभगिन्योरभावे,

“अनन्तरः सपिण्डादयस्तस्य तस्य धनं भवेत्”—

इत्युक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण सर्वे सपिण्डादयो धनं गृहीयुः । प्रति-
 पक्षे दोषाणामभावात् । अतएव बृहस्पतिः,—

“मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेद्भ्रातृपितृमातृकः ।

“सर्वे सपिण्डास्तदायं विभजेयुर्धयाऽंशतः”—इति ।

वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं को वा गृह्णातीत्यपेक्षिते
आह धाश्रवणः,—

“वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां श्रवणभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः”—इति ।

अथ प्रातिसौम्यक्रमेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं आचार्या-
गृह्णाति, न पित्रादिः । उपकुर्वाणकस्य धनं पित्रादय एव गृह्णन्ति ।
यतेस्तु धनमध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदनुष्ठानक्षमः सच्छिष्यो गृ-
ह्णाति । दुर्वृत्तस्य भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थधनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी
गृह्णाति । धर्मभ्राता समानाचार्यकः । एकतीर्थी एकाग्रमी । धर्मभ्राता
आचार्येकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी ।

अथवा । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्यसच्छिष्यधर्म-
भ्रात्रेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णन्ति । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरो गृह्णाती-
त्यर्थः । यस्तु वसिष्ठेनोक्तम् । “अनंशास्त्वाग्रमाग्निरगताः”—इति ।
तदन्याग्रमिणामन्याग्रमिधनग्रहणनिषेधपरम् । न तु समानाग्रमिणां
परस्परस्यग्रहणनिषेधपरम् ।

नन्वेतेषां धनसम्बन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । प्रतिग्रहादि-
धनार्जनोपायस्य निषिद्धत्वात् । “अनर्थनिचयो भिक्षुः”—इति गौतम-
स्मृत्या । तच्च,

“अज्ञोमासस्य वक्षां वा तथा संवत्सरस्य च ।

अर्थस्य निचयं कुर्यात् कृतमाश्रयजे* त्यजेत्”—

* क्रमादश्रयजे,—इति शा० ।

इति वानप्रस्थस्य धनसंयोगोऽस्ति ।

“कौपीनाच्छादनाथं तु वासोऽपि विधयाद् यतिः ।

योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात् पादुके तथा”--

इति वचनाद्यतेरपि वस्त्रपुस्तकादिकं विद्यतएव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयाचार्थं वस्त्रपरिग्रहोऽस्येवेति तद्विभागो घटतएव । दाया-
नर्त्तनाह मनुः,—

“अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”--इति ।

निरिन्द्रियाः व्याधिना विकलेन्द्रियाः । नारदोऽपि,—

“पितृद्विद् पतितः षण्डो यस्य स्यादौषपातिकः ।

औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरब्धेचजाः कुतः” --इति ।

वशिष्ठोऽपि । “अनंशास्त्वाअमान्तरगताः”--इति । याज्ञवल्क्यः,—

“क्लीबोऽथ पतितस्तम्बः पङ्कुरन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्याः* भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः”--इति ।

तम्बः पतितोत्पन्नः । आदिशब्देन मूकादयो गृह्यन्ते । एते
निरंशकाः स्वस्थभाजो न भवन्ति । केवलमग्रनाच्छादनेन भर्तव्याः
पोषणीयाः । अभरणे तु प्रत्यवायमाह मनुः,—

“सर्वेषामपि तज्यायं दातुं शक्त्वा मनीषिणः ।

यासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत्”--इति ।

* अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्त्ता,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः आदर्शपुस्तकेषु, तज्यायं,—इति तु पाठः समीचीनः
प्रतिभाति ।

अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । पतितस्य भर्तव्यत्वादि नास्तीत्याह
देवसः,—

“तेषां पतितवर्जैर्भ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते”—इति ।

पतितशब्देन तज्जातोऽप्युपलक्ष्यते । आश्रमान्तरगता अपि ते
भर्तव्याः । अतएव वशिष्ठः । “अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः । क्लीबो-
न्मत्तपतितस्मरणं क्लीबोन्मत्तानाम्^(१)”—इति । अंशानर्हाणां पुत्रा-
स्त्वंगभाजः । तदाह देवसः,—

“तत्पुत्राः पितृदायांश्च लभेरम् दोषवर्जिताः”—इति ।

निरंशकानां पुत्रा औरसाः चेचजाश्च क्लैव्यादिदोषवर्जिता-
भागहारिणो न दत्तकादयः । अतएव याज्ञवल्क्यः परिमंचष्टे,—

“औरसाः चेचजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः”—इति ।

निरंशकानां दुहितरो यावत् विवाहं भर्तव्याः संस्कर्तव्याः,
पत्यस्य साधुवृत्तयो यावज्जीवं भर्तव्याः । तथाच भएव,—

“सुताश्चैषां च भर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ।

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥

निर्वास्याव्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैवच”—इति ।

अन्यामपि भागानर्हान् दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“अक्रतोऽढासुतश्चैव सगोत्रादयश्च जायते ।

(१) क्लीबोन्मत्तानामाश्रमान्तरगतानामपि क्लीबोन्मत्तस्मरणमेव । अर्थात्
क्लीबोन्मत्तानां स्मृत्या यदुच्यते भर्तव्यादिकं, आश्रमान्तरगतानामपि
तेषां तदेव भवतीति भावः ।

प्रपञ्चाऽवसितस्यैव न सक्त्यन्येषु सार्हति"—इति ।

मनुरपि,—

“अनियुक्तासुतस्यैव पुत्रिण्याऽऽप्तस्य देवरात् ।

उभौ तौ सार्हतो भागं जारजातककामजौ"—इति ।

स्त्रीधनविभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृदत्तं भ्रातृमातृदत्तमध्यग्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

बन्धुदत्तं तथा शुक्लमन्याधेयकमेवच ।

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः"—इति ।

अध्यग्युपागतं विवाहकालेऽग्निसन्निधौ मातुलादिभिर्दत्तम् ।

तथाच कात्यायनः,—

“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते अग्निसन्निधौ ।

तदध्यग्नित्तं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्"—इति ।

आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविजस्त्रियै दत्तम्^(१) । आद्य-

शब्देन अध्यावाहनिकस्यैव क्रयादिप्राप्तम् । तथाच मनुः,—

“अध्यग्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्"—इति ।

षड्विधमिति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्यम् । नाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदाय ।

अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्,—

“यत्पुनर्जन्ते नारौ नीयमाना पितुर्मृतात् ।

(१) एकस्यां स्त्रियां विद्यमानायां षड्विधां स्त्रियमुच्यते, तदा पूर्वोक्ता
“स्त्रीधनं” अथविशेषोच्यते ।

अध्यावाह्निकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥

प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चिदन्येन शशुरेण वा ।

आधिवेदनिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते”—इति ।

बन्धुदत्तं कन्यामातृपितृबन्धुभिर्दत्तम् । शुल्कं, यद् गृहीत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चाद्दत्तम् । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“गृहोपस्करवाद्यानां दोद्याभरणकर्मिणाम् ।

मूल्यं लभन्तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत् परिकीर्तितम् ॥

विवाहात्परतो यत्तु लभ्यं भर्तुः कुलात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तु तद्रूपं लभ्यं पितृकुलात् तथा”—इति ।

पितृदिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः,—

“पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्या द्विसहस्रं दातव्यं स्थावरादृते”—इति ।

यथाशक्ति स्थावरव्यतिरिक्तं धनं द्विसहस्रकार्षापणपर्यन्तं दातव्यमित्यर्थः । अयञ्च नियमः प्रत्यब्ददाने^(१) वेदितव्यः । अनेकाब्दे तूपजीवनार्थं सहदेव दाने नायमवधिनियमः । नापि स्थावरपर्युदासः । तथाच बृहस्पतिः,—

“दद्याद्धनञ्च पर्याप्तं चेचांशं वा यदिच्छति”—इति ।

अतएव सौदायिके स्थावरेऽपि यथेष्टविनियोगार्हत्वमुक्तमेव,—

“ऊढया कन्यया वाऽपि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लभ्यं सौदायिकं सतम् ॥

(१) प्रत्यब्ददानएव स्थावरपर्युदासः न तूपजीवनार्थं दाने इति भावः ।

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तदेतदुपजीवनम्* ॥

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि"--इति ।

पतिदत्तस्थावरेऽपि विशेषमाह नारदः,--

“भर्त्रा प्रीतेन यदुत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि च ।

सा यथाकाममश्रीयात् दद्यात् वा स्थावरादृते"--इति ।

पित्रादिभिरुपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं न भवतीत्याह कात्या-
यनः,--

“तत्र सोपाधि यदुत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पित्रा भ्रात्राऽयवा पत्या न तत् स्त्रीधनमिष्यते"--इति ।

उत्सवादौ धारणार्थं दत्तमलङ्कारादिकं सोपाधिदत्तम् । योगवशेन
वचनादिनेत्यर्थः । शिल्पादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न भवतीत्याह सएव,--

“प्राप्तं शिल्पैस्तु यदुत्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वास्यं तदा† तत्र शेषं तु स्त्रीधनं सतम्"--इति ।

अन्यतः स्वादित इति यावत्^(१) । तदेतत् स्त्रीधनं दुहितृदौ-
हिचपुत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्त्रादयो गृह्णन्ति ।
अत्रैवं क्रमः । मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहिता गृह्णाति । अतएवोक्तं
तेनैव,--

* तैर्दत्तं तत् प्रजीवनम्,--इति ग्रन्थान्तरद्वयः पाठः ।

† यदुत्तं,--इति ग्रन्थान्तरद्वयः पाठः ।

‡ भवेत्,--इति ग्रन्थान्तरद्वयः पाठः ।

“मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्यः सृतेऽन्वयः”--इति ।

गौतमोऽपि । “स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रत्तानां अप्रतिष्ठितानां च”--इति । दुहितृणामभावे दौहित्र्यो गृह्णन्ति । तद्दुहितृणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । भिन्नमातृकाणां दौहित्र्याणां विषमाणां समवाये मातृतो भागकल्पना । तथाच गौतमः । “पितृमातृभ्यस्त्वर्गं भागविशेषः”--इति । दुहितृदौहित्रीणां समवाये मनुः,—

“यस्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाऽर्हतः ।

मातामह्याधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्”--इति ।

दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्राधनधारिणः । तथाच नारदः,—

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः”--इति ।

दुहितृदुहितृणामभावे तदन्वयो दौहित्र्यौ गृह्णातीत्यर्थः ।
दौहित्र्याणामभावे,

“विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं चक्षुश्चक्षुः समम्”--

इत्यादि याज्ञवल्क्यवचनतः मातृशृणापाकरणतोऽवशिष्टं मातृधनं पुत्रा गृह्णन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वं सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं चक्षुः भगिन्यश्च सनाभयः”--इति ।

एतत् पुत्राणां दुहितृणां च मन्भूय मातृशृक्यवाहित्वपरं न भवति; किन्तु तेषां धनसम्बन्धे प्राप्ते, समविभागप्राप्त्यर्थं, समशब्द-
श्रवणात् । यदपि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । “समं सर्वं सहोदरा-
मातृकं चक्षुःमर्हन्ति कुमार्यश्च”--इति । तदपि मनुवचनेन समा-

नार्थम् । अथ वा, एतद्वचनद्वयं भर्तुः कुललब्धस्त्रीधनविषयम् ।
अस्मिन्नेव विषये बृहस्पतिः,—

“स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते सा न मातृकम्”—इति ।

अपत्यानां पुमपत्यानाम्* । यत्तु पारस्करेणोक्तम्,—

“अप्रप्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।

पुत्रस्तु नैव लभते प्रप्तायां तु समांशभाक्”—इति ।

तदप्रतिष्ठितो षण्डदुहित्वविषयम्† । अतएव मनुः,—

“मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारौभागएव सः”—इति ।

यौतकं पितृकुललब्धम् । अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं उत्तमजाति-
सपत्नीदुहिता गृह्णाति, तदभावे तदपत्यम् । तदुक्तं मनुना,—

“स्त्रियास्तु यद्भवेदित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्”—इति ।

ब्राह्मणी जात्यधमजात्युपलक्षणार्थम्‡ । पुत्राणामभावे पौत्रा गृह्णन्ति
पौत्राणामपि पितामह्युपाकरणम् । पुत्रपौत्राणां देयमिति अधि-

* मान्यानाम्,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वेष्वादर्थपुस्तकेषु । मम तु, अप्रतिष्ठितादत्तदुहित्व-
विषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ ब्राह्मणी जात्युत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमी-
चीनं प्रतिभाति । ब्राह्मणीपदमुत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति तु पाठः
समोचीनो भवति ।

कारवणात् । अस्तु ऋणापाकरणेऽधिकारः । ऋक्यभाक्त्वं कुत इति चेत् । तन्न । “ऋक्यभाजः ऋणं प्रतिकुर्युः”—इति गौतमवचनेन ऋक्यभाजानेव ऋणापाकरणाधिकारवणात् । पौत्राणामप्यभावे भर्त्रादयोऽपि ऋक्यभाजः । अत्रैव विवाहभेदेन विशेषमाह मनुः,—

“ब्राह्मदैवार्धगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वनम् ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥

यत्तस्यै स्याद्वनं दत्तं विवाहेष्वसुरादिषु ।

अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते”—इति ।

ब्राह्मदैवार्धगान्धर्वप्राजापत्यविवाहेषु संस्कृताया भार्याया यद्वनं तद्विवादिपौत्रान्ततद्वनहारिमन्ततेरभावे सति भर्तृगामि, न पुनर्मात्रादीनामित्यर्थः । आसुरराक्षसपेशाचविवाहसंस्कृतायाः भार्याया-धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्”—इति ।

तदासुरादिविवाहसंस्कृतस्त्रीविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“आसुरादिषु यत्तन्ध्वं स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रियाः ।

अभावे तदपत्यानां मातापित्रोः तदिष्यते”—इति ।

भर्त्रादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्रीधनं सोदरएव गृह्णाति । तथाच गौतमः । “भगिनोऽशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः”—इति । सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः । यत्पुनस्तेनैवोक्तम् । “स्वस्रशुल्कं वोढाऽर्हति”—इति । तच्छुल्कग्रहणानन्तरं संस्कारात् प्राक्कृतायां द्रष्टव्यम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“कृतायां दत्तमादद्यात् परिशोध्योभयव्ययम्”—इति ।

यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि, तदपि सोदरा-
एव गृहीयुः । तथाच बौधायनः,—

“सूक्तं मृताया गृहीयुः कन्यायाः सोदराः समम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत्”—इति ।

अनपत्यपुत्रिकाधनमपि सोदरो गृह्णाति । तथाच पैठीनसिः,—

“प्रेतायां पुत्रिकायान्तु न भर्ता दायमर्हति ।

अपुत्रायां कुमार्याञ्च भ्रात्रा तद्याह्नमित्यपि”—इति ।

पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरससङ्गावे सएव गृहीयात् न भर्ता ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।

धनं तु पुत्रिकाभर्ता हरेच्चैवाविचारयन्”—इति ।

तत्पश्चादुत्पन्नभ्रात्रभावे वेदितव्यम् । यत्तु कश्चिदनपत्यं स्त्रीधनं
स्वस्त्रीयादीनां भवतीत्युक्तं बृहस्पतिना,—

“मातृव्यसा मातुलानौ पितृव्यस्त्री पितृव्यसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता ॥

यदाऽऽसामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एवच ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः”—इति ।

अस्यायमर्थः । ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभावे, आसुरादिषु माता-
पितोरभावे, मातृव्यसादीनां धनं यथाक्रमं मातृव्यस्त्रीयाद्या-
गृहीयुः । कश्चिज्जीवन्त्याः सप्रजाया अपि पत्याधनं भर्ता गृही-
यादित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति”—इति ।
संप्रतिरोधके वन्दियहादौ स्वकीयद्रव्याभावे स्त्रीधनं गृहीत्वा
पुनस्तस्यै न दद्यात् । प्रकारान्तरेण गृहीतं पुनर्दद्यादेव । तथाच
कात्यायनः,—

“न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥
यदि चैकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्दत्तात् ।
सष्टद्विकं प्रदायः स्याद्दण्डश्चैव समाप्नुयात् ॥
तदेव यद्यनुज्ञाय भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।
मूलमेव स दायः स्याद् यद्यसौ धनवान् भवेत्”—इति ।
देवलोऽपि,—

“वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।
भोक्ता तत् स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥
वृथा मोचे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सष्टद्विकम्”—इति ।
विभाज्यद्रव्यमाह कात्यायनः,—

“पैतामहञ्च पित्र्यञ्च यच्चान्यत्स्वयमर्जितम् ।
दायादानां विभागे तु सर्वमेव विभज्यते”—इति ।
पितृद्रव्योपजीवनेन स्वयमर्जितं यत्तद्विभजेत् तदनुपजीवने-
नार्जितस्याविभाज्यत्वात् । एतत्स्वयमपि क्षणावशिष्टं विभजेत् ।
तथाच सप्त,—

“क्षणं प्रीतिप्रदानञ्च दत्त्वा शेषं विभाजयेत्”—इति ।
क्षणाप्रदानार्थं धनाभावे पितृक्षणमपि विभजेत् । कथं कथं

सममिति वचनात् । ऋक्यं ऋणमिति वचनादिनिवृत्त्यर्थं शोध-
मित्याह* सएव,—

“ऋणमेवंविधं शोधं विभागे बन्धुभिः सदा ।

गृहोपस्करवाह्याश्च दोह्याभरणकर्मिणः ॥

दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गूढेऽब्रवीत् भृगुः”—इति ।

अत्र कोशग्रहणमितरदिव्यप्रतिषेधार्थम् । तथाच सएव,—

“शंकाविश्वाससन्धाने विभागे ऋक्यिनां सदा ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेवं प्रदापयेत्”—इति ।

अविभाज्यद्रव्यमाह याज्ञलक्यः,—

“पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौदाहिकस्यैव दायादानां न तद्भवेत् ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यया लब्धमेवच”—इति ।

पितृद्रव्याविरोधेन यत् स्वयं कृष्यादिना उपार्जितं, यच्च विद्या-
दिना लब्धं, विवाहाच्च यल्लब्धं, तद्भ्रात्रादीनां न भवेत् । यत्पि-
त्रादिक्रमायातं चोरादिभिरपहृतमन्यैरनुद्धृतं द्रव्यं पुत्राणां मध्ये
यः कश्चिदितराभ्यनुज्ञयोद्धरति, तत्तस्यैव भवति । चेन्न तु तुरी-
यांशमेवोद्धर्त्ता गृह्णाति शेषं तु सर्वेषां सममेव । तथा शङ्खः,—

“पूर्वमष्टान्तु यो भूमिं यः कश्चिदुद्धरेत् अमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वाऽंशन्तु तुरीयकम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परमयमसमीचीनः पाठः ।

तथा विद्ययाऽध्यापनादिना* लब्धमपि स्वस्वैव भवति । पितृ-
द्रव्याविरोधेनेति सर्वत्र शेषः । अतएव मनुः,—

“अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यया लब्धमेव च”—इति ।

अमेण कृत्यादिना । पितृग्रहणमविभक्तोपलक्षणार्थम् । व्यासोऽपि,—

“विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्ट्यं च हविष्यभिः”—इति ।

अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणमाह कात्यायनः,—

“परभक्तोपयोगेन प्राप्ता विद्याऽन्यतस्तु या ।

तथा प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

उपन्यस्तेषु यत्तत्त्वं विद्यया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् विभागे न निद्योज्यते ॥

श्रित्यादाव्विज्यतः प्रश्नात् सन्निग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनादाऽपि लब्धं प्राधान्यतश्च यत् ॥

परं निरस्य यत्तत्त्वं विद्यातो द्यूतपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् न विभाज्यं वृहस्पतिः ॥

सन्निविष्टे हि धर्माऽयं स्वस्याद्यच्चाधिकम्भवेत् ।

विद्याबलकृतश्चैव धान्यतत्त्विक्यतस्तथा ॥

* विद्यया अध्यापनादिना,—इति का० ।

† इयं,—इति का० ।

‡ श्रित्येव हि धर्माऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत्,—इति धर्मशास्त्र-
टीका पाठः ।

§ यावत् श्रित्यतस्तथा,—इति का० ।

एतद्विद्याधनं प्राज्ञः सामान्यं यदतोऽन्यथा”—इति ।

अतो विद्याधनादन्यथाभूतमविभक्तपिषादिद्रव्योपयोगप्राप्तं तद-
विभक्तानां सामान्यं साधारणमिति यावत् । कचिद्विद्याप्राप्तमपि
धनं विभाज्यमित्याह नारदः,—

“कुटुम्बं विभृयात् भ्रातुर्यौविद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात् स जभेताश्रुतोऽपि सन्”—इति ।

कात्यायनेनापि,—

“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।

शौर्यप्राप्तं तु यदित्तं विभाज्यं तत् वृहस्पतिः”—इति ।

अविभक्तस्य कुले पितृव्यादेः पितृतोऽपि वा प्राप्तविद्यानां
यद्वृणां शौर्यादिना प्राप्तं विद्ययैव प्राप्तं, तद्विद्याधनं विभाज्यमिति ।
पितृद्रव्यार्जितेनार्जिते धने भागदयमेकस्याह वसिष्ठः । “येन चैषां
यदुपार्जितं स्याद्द्व्यंशमेव जभेत”—इति । यत्तु,—

“सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः”—इति ।

तद्विद्येतरकृष्याद्युपार्जितधनविषयम् । अविभाज्यविद्याधने अर्ज-
नेच्छया अंगमाह गौतमः । “स्वयमर्जितं चैव वेशेभ्यो वैद्यः कामं
दद्यात्”—इति । इच्छाभावे त्वाह नारदः,—

“वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्मृतो धनात् ।

पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तद्वनमाहृतम्”—इति ।

* भागं विद्याधनात्तस्मात्तत्सुतोऽपि जभेत् समम्,—इति शा० ।

† प्राप्तं विद्यार्थिनां यज्जनं,—इति का० ।

अवधारणाख्यम् ।

अवेद्याय स्वकामोऽपि न दद्यात् । तदाह कात्यायनः,—

“नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं कश्चित् ।

समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्वनम्”—इति ।

विद्याप्राप्तधनवत् शौर्यादिप्राप्तमपि धनमविभाष्यमित्याह
सएव,—

“शौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत् सप्तम् ।

एतत्सर्वं विभागे तु विभाज्यं नैव चक्षिभिः ॥

ध्वजाहतम्भवेद् यत्तु विभाज्यं नैव तत् सप्तम्”—इति ।

ध्वजाहतस्य लक्षणं तेनैवोक्तम्,—

“संप्रामादाहतं यत्तु विद्राव्य दिपतां वसम् ।

स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहतमुच्यते”—इति ।

हृदयतिरपि,—

“पितामहपितृभ्यां च* दत्तं माया च यद्भवेत् ।

तस्य तस्मापहर्त्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथा”—इति ।

शौर्यप्राप्तधनस्वरूपं च कात्यायनेन दर्शितम्,—

“आरुह्य संशयं यच्च प्रसभं कर्म कुर्वते ।

तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तच्च सत्त्वं तु यत्किञ्चित् धनं शौर्येण तद्भवेत्”—इति ।

पिशादिद्रव्योपजीवनेन विद्याप्राप्तधनवत् शौर्यप्राप्तधनेऽप्यर्जकस्य
भागद्वयमाह व्यासः,—

“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिदाहनायुधम् ।

* पितामहपितृव्यानां,—इति शा० ।

श्रीर्वादिनाऽऽप्नोति धर्मोऽन्तर्गतोऽभिहितः ॥

तस्य भागद्वयं देवं शेषास्तु सप्तभागिनः—इति ।

अन्यदप्यविभाज्यमाह बभुः—

“वस्त्रं पञ्चमलङ्कारं कृताञ्जल्युद्धर्तुं स्त्रियः—

योगचेमप्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते”—इति ।

वस्त्रं धृतं वस्त्रम् । पितृधृतं वस्त्रं पितुरुद्धर्तुं विभागे आद्वभोक्ते दातव्यम् । तथाच बृहस्पतिः,—

“वस्त्रालङ्कारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य आद्वभोक्ते तदर्पयेत्”—इति ।

• अन्यानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्वेव । पञ्च वाहनं, पञ्च अश्व-
शिविकादिवाहनम् । तदपि यद् येनारूढं तत्तस्यैव अमारूढं तु
सर्वैर्विभाज्यम् । अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः, स तस्यैव अधृतः
साधारणोविभाज्य एव,

“पत्यौ जीवति यत् स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन् दायादाः भजमानाः पतन्ति ते”—इति

तेनैव धृत इति विशेषेणोपादानात् । कृताञ्जं तण्डुलमोद-
नादि । तदपि यथासम्भवं भोक्तव्यम् न विभाज्यम् । उद्धर्तुं तदा-
धारः कृपादिः । सोऽपि विषमः पर्यायेणोपभोक्तव्यो न मुख्यदा-
रेण विभाज्यः । स्त्रियस्तु दास्योविषमाः पर्यायेण कर्म कारयि-
तव्याः । तथाच बृहस्पतिः,—

“एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथाऽग्नेन गृहे गृहे ।

बह्व्यः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः”—इति ।

अथवास्तवम्।

पिनाऽप्यद्वयसुखम् अपि न विभाज्यः। यथाच मौलिनः। "सौ-
संयुतास्तविभागः"—इति। योग इति सौतस्मात्तन्निपात्यमिह
कर्म सख्यते। चेमः इति सख्यपरिचरणहेतुभूतं सख्येतिद्वय-
तडाकारसख्यविभाज्यादि पूर्णं कर्म सख्यते। तदुभयं पिनाद्वयविरो-
धार्जितमप्यविभाज्यम्। तदुक्तं सौगादिना,—

“चेमं पूर्णं यागमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः।

। विभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च”—इति।

अथवा योगचेमशब्देन सख्यचामरगन्धवाहनादिप्रभृतयः सख्यन्ते।
प्रचारोत्थारमादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः। सोऽप्यविभाज्यः। यत्र
सख्यस्य सख्यविभाज्यत्वमुक्तम्,—

“विभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि।

वाप्यं* चेचच्च पचच्च कृताञ्जमुदकं स्त्रियः”—इति।

सख्यनिपद्यन्त्येवं सखियासुतेन सख्यं प्राज्ञणीसुतेन सखि-
भाज्यमित्येवं परम्।

“न प्रतिग्रहभर्तृणा सखियादिसुताय च”—

इति किरणात्। अस्य मन्यन्ते। वस्त्रादयोऽपि विभाज्या एव।

तस्मात्तद्विभाज्यः,—

“वस्त्रादयोऽविभाज्यायैरुक्तं तैर्न विचारितम्।

धनं अत्रेष्टद्वानां वस्त्राद्वारसंश्रितम्॥

। विभाज्यमित्येतन्मनाजीवं दातुं तैः कथं शक्यते।

पिनाद्वयसुखस्य विभाज्यत्वं तद्व्यथाऽनर्थकं भवेत्॥

* वाप्यं,—इति ग्रन्थान्तरद्वयः पाठः।

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्राश्च लेखितम् ।

कृतान्नं वा कृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥

उद्धृत्य कूपवाप्यभस्वनुसारेण गृह्यते ।

एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म्म यथाऽग्नेन गृहे गृहे ॥

बह्व्यः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः ।

योगक्षेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते ॥

प्रचारस्य यथाऽग्नेन कर्त्तव्यो हविर्भ्यः सह"—इति ।

तेन वस्त्रादीनामविभज्यत्वप्रतिपादकं मनुवचनमुग्रनोवचनं चा-
नादरणौच्यम् । तदनुपपन्नम् । विरोधे हि वचनानां विषयव्यव-
स्थाऽऽश्रयणं युक्तं, न चान्यथाकरणम् । दृष्टव्यतिवचनानाम्नु अर्द्धत-
वस्त्रादिविषयत्वम्, मन्वादिवचनस्य तु धृतवस्त्रादिविषयत्वम् पूर्व-
मेवोक्तमिति विषयव्यवस्था घटते इति ।

विभागकाले केनचिद्व्यक्तं पश्चादुद्भाषितं चेत्, तत्सर्वं समं
विभजेयुः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैः विभजेरन्निति स्थितिः”—इति ।

समशब्दो विषमविभागनिरासार्थः । विभजेरन्निति बहुवचनेन
येन दृष्टं तेनैव न पाक्षमिति दर्शयति । मनुरपि,—

“क्षणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् तत्सर्वं समतां नयेत्”—इति ।

अपहतद्रव्यवच्छास्त्रोक्तानतिक्रमेण विषमभागतया* विभक्तमपि

* विषमभागयता,—इति नास्ति का० पुस्तके ।

समतां नयेत्* । तथाच कात्यायनः,—

“अन्योन्यापहतं द्रव्यं दुर्विभक्तञ्च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः”—इति ।

एवं च सति वक्षितद्रव्यस्य पश्चाद् दृष्टस्यैव विभागविधानात्
पूर्वं विभक्तस्य पुनर्विभागो नास्तीत्यवगम्यते । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“विभागे तु कृते किञ्चित् सामान्यं यच्च दृश्यते ।

नासौ विभागो विज्ञेयः कर्त्तव्यः पुनरेव हि”—इति ।

तद्विभक्तद्रव्यार्जनव्ययकरणादर्वाग्भेदितव्यम् । †अन्योन्यापहतमि-
त्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः । अत्रान्योन्यवक्षणे दोषोऽप्यस्ति ।
तथाच श्रुतिः । “यो वै भागिनं भागाश्नुदते चयते वै न स यदि
वैनं न चयतेऽयं पुत्रमथ पौत्रं चयते”—इति । अयमर्थः । यो भागिनं
भागार्हं भागाश्नुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छतीति
यावत् । अथ भागाश्नुतः एनमपहारकं चयते नाशयति पापिनं
करोतीति यावत् । यदि तं न नाशयति, तदा तस्य पुत्रं पौत्रं
वा नाशयतीति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभात् भ्रातृन् यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागस्य नियन्तव्यस्य राजभिः”—इति ।

तत्सन्तन्त्रस्यापि ज्येष्ठस्य समुदायद्रव्यापहारे दोषोऽस्ति किन्तु-

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । परमयमसमीचीनः पाठः । अत्र क्रियानपि
पाठो अष्टोऽन्यथा जातोवेत्यनुमीयते ।

† अत्र, अन्यथा,—इति भवितुमुचितम् ।

तास्वतन्त्राणां यवीयसामित्येवंप्रतिपादनपरम् । न तु ज्येष्ठस्त्वैव
दोषप्रतिपादनपरम् । अन्यथा सत्या युतेः चक्षोःपत्तेः । विभ-
क्तानां कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु सम्मताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य च”—इति ।

एकस्माज्जाता विभक्ताभ्रातरः परस्परानुमतिमन्तरेण धनसा-
ध्येष्टापूर्त्तादिधर्मकारिणो भवेयुः । तथा, धनसाध्यकृत्वादिकर्मकारि-
णो भवेयुः । तथा, विभिन्नोलूखलमुसलादिकर्मापसर्जनद्रव्योपेताः
स्युः । तथाच कार्येषु भ्रातरो यदि न सम्मताः, तदा तामनादृत्य
कार्यं कुर्युः । तथा, विभक्ता भ्रातरः स्वभागान् यदि दद्युर्विक्री-
णीयुर्वा, न दद्युर्वा, तत्सर्वं यथेष्टं कुर्युः । यस्मात्ते विभक्ताः स्वधन-
स्त्रेष्ठाः स्वतन्त्राः स्वामिन इत्यर्थः । यत्तु बृहस्पतिवचनम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्यावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये”—इति ।

तदेवं व्याख्येयम् । अविभक्तेषु द्रव्येषु साधारणत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्
सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या । विभक्ते तुत्तरकालं विभक्तसंग्रहमुदासन-
सौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा । न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानु-
मतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति । यत्तु सत्यम्,—

“स्वयामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी”—इति ।

तस्याप्यभिप्रायः । तच्च सामानुमतिः,

“प्रतिपक्षः प्रकाशः स्यात् स्यावरस्य विशेषतः” ।

इति कारणत् अवधारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्यामानु-
मतिमन्तरेण अवधारो न सिद्ध्यतीति । सामानुमतिरपि सीमा-
विप्रतिपत्तिनिरासार्थम् । एवं तदनुमतिरपि* विभक्तसंग्रहयुदासेन
अवधारसीकार्थमेव । हिरण्योदकदानमपि विक्रये कर्त्तव्ये सहिरण्यो-
दकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थम् ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया” — इति
स्यावरविक्रयस्य निषिद्धत्वात् ।

“भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।

सावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ” — इति

दानप्रतिपक्षयोः प्रशस्तत्वाच्च । विभागापलापे निर्णयकारणमाह
याज्ञवल्क्यः,—

“विभागनिर्णवेऽज्ञातिवन्धुसाचिविलेखनैः॥ ।

विभागभावना ज्ञेया गृह्येचैश्च यौतकैः” — इति ।

* इत्यमेव कर्त्तव्यं पाठः । दायदानुमतिरपि,—इति पाठो मम
प्रतिभाति ।

† हिरण्योदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थः,—
इति का० ।

‡ स्यावरे विक्रयं कुर्यान्न दानमनुज्ञया,—इति शा० ।

§ निर्णये,—इति शा० ।

॥ राज्ञर्विलेखितैः,—इति का० ।

ज्ञातयः पितृवन्धवः बन्धवस्तु मातुलादयः* । लेख्यं विभाग-
पत्रम् । एभिः विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः । धौतकैः पृथक्कृतैः
गृह्येवैर्षा । अन्यदपि विभागसिद्धमाह नारदः,—

“विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥

भ्यादृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षितं प्रातिभाष्यञ्च दानग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः चाविभक्ताः परस्परम् ॥

दानग्रहणपञ्चमगृह्येचप्रतिपदाः ।

विभक्तानां पृथक् ज्ञेया दानधर्मव्यवहाराः ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते साक्षयिषु ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्” ॥

गृह्यतिरपि,—

“पृथगायव्ययधनाः कुसौदश्च परस्परम् ।

वणिकपथञ्च ये कुर्युर्विभक्तास्तौ न संशयः”—इति ।

कुसौदवाणिष्यादिभिर्लिङ्गैर्विभागनिर्णयः साध्याद्यभावे वेदि-
तव्यः । तथा च सप्त,—

* ज्ञातयः पितृवन्धवामातुलादयश्च,—इति आ० स० ।

† पृथक्पञ्चमहायज्ञैः आजादिभिश्च गृह्येवैर्षा,—इति आ० ।

‡ पाक,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

अवधारकाख्यम् ।

“साहसं सावरस्यान्यं” प्राप्तिभाजनस्य साधनम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न नस्युर्यच साधितः” —इति ।

साहसादिबाधकसिद्धान्त्यपि स एवाह,—

“कुलानुबन्धव्याघातहोठं साहससाधनम् ।

साहस भोगः सावरस्य विभागस्य प्रथमम्” —इति ।

कुलानुबन्धः पूर्वपुरुषैरनुबन्धः । व्याघातः परस्परबोधवत्ता-
दपक्षतद्वयमुच्यते । दर्शनं साध्यात्मनोभोगः । परस्परं प्रथम-
पक्षपादेर्विभागसिद्ध्यन्तमविभक्तेषु निविद्धत्वेनावगन्तव्यम् । तथा च
प्राप्तवत्तयः,—

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्राप्तिभाजनस्य साध्यात्मविभक्ते न तु स्यात्तम्” —इति ।

साधितेभ्यश्चुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे,

“चुक्तिव्ययसमर्थास्तु प्रपञ्चैरेनमर्थयेत्” —इति

मार्तं दिक्कं निवेधति दृष्ट्याश्रयवत्तयः,—

“विभागधर्मसन्देहे बन्धुसाध्यभिलेखितैः ।

विभागभावना कार्या न भवेद्देविकी क्रिया” —इति ।

कार्यं सच निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह मनुः,—

“सावरं न्यासः,—इति यस्यान्तरीयः पाठः ।

१. इत्यनेन पाठः सर्वत्र । परन्त्वसमीचीनः । न स्यातां पञ्चसाधित्यौ
इति यस्यान्तरीयपाठस्तु समीचीनः ।

२. इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, व्याघातः परस्परबोधः न जायमानः
मम हीमुच्यते साध्यात्मनोभोगः,— इति पाठः प्रतिभाति ।

परमेश्वरमाधवः ।

“विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपि”—इति ।

यत्र सन्देहो युक्तिभिरपि नोपैति, तत्र पुनर्विभागः कर्त्तव्य-
इत्यर्थः । यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृद्दानं ददातीति जीयेतानि सकृत् सकृत्”—इति ।

तद्युक्तादिभिर्निर्णेतुं शक्नो सत्यां वेदितव्यम् । स्वयं कृतस्यास-
न्दिग्धस्य पुनः प्रवर्त्तको राज्ञा दण्डनीय इत्याह दृढस्यतिः,—

“स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विभवंदेत् ।

स राज्ञाऽंशे स्तनो स्थाप्यः प्राशनौघोऽनुबन्धतः”—इति ।

अनुबन्धो निर्वन्धनम् ॥

॥०॥ इति दायविभागः ॥०॥

अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्येते ।

तयोः स्वरूपमाह मनुः,—

“अप्राणिभिर्यन्त्रियते तस्मिन् द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः”—इति ।

अप्राणिभिः अश्वबन्धशलाकादिभिः । प्राणिभिः कुक्षुटाभिः ।

तथा च नारदः,—

“अश्वबन्धशलाकाद्यैर्देवं जिह्वाकारितम्” ।

पशुक्रीडा वयोभिस्तु पदं द्यूतसमाह्वयम्”—इति ।

* जयकारणं,— इति प्रा० ।

अथा पाशकाः । बन्धसर्गयष्टिका । शस्त्राका दन्तादिभ्यो नोक्तं
चतुरस्रः । आद्यशब्देन कपर्दिकादयो गृह्यन्ते । तेः पञ्चपूर्वका
यदेवं क्रीडनं कियते तद्गुप्तं, वयोभिः पश्चिभिः कुक्ष्यादिभिः
वकलास* उन्मत्तमेषादिभिश्च प्राणिभिर्वा पञ्चपूर्विका नीयन्ते
क्रियते सा समाह्वय इत्यर्थः । दृष्टव्यतिरपि,—

“परिगृहीताश्चान्योन्यं पश्चिनेष्वष्टषादयः ।

प्रहरन्ते हतपणास्तं वदन्ति समाह्वयम्”—इति ।

धूतस्थानं सभिकेनाधिष्ठितं कार्यमित्याह सएव,—

“सभिकाधिष्ठिता कार्या तत्स्वरश्चान्नेतरे”—इति ।

अथ पञ्चान्तरमाह नारदः,—

“अथवा कितवो राज्ञो दत्ता भागं यथोदितम् ।

प्रकाशदेवनं कुर्युरक्षो दोषो न विद्यते”—इति ।

धूतसभाऽधिकारिणो वृत्तिमाह आश्ववक्त्रः,—

“ग्लहे शक्तिकद्वयेषु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयात् धूतकितवादितरादयकं शतम्”—इति ।

परस्परप्रौढ्या कितवपरिकल्पितपक्षी ग्लहः । तत्र तदाश्वया
एकशतपरिमिता तदधिकपरिमाणा वा दृष्टिर्यस्यासौ शक्तिक-
द्वयः । तस्मात् कितवात् पञ्चकं शतं सभिकः आत्मवृत्त्यर्थं गृही-

* शकाकावान्,—इति का० । मम तु, शककास्त,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

प्रहरन्ति,—इति शा० ।

प्रदेव,—इति का० ।

जातम् । पञ्चपणाशयो* यस्मिन् गते तत् गतं पञ्चकम् । जित-
शक्त्यः^(१) विंशतितमं भागं गृहीयादिति यावत् । कितवनिवासार्थं
शाखा सभा, तथाधिष्ठितः सभिकः । सभापतिस्तु कल्पिताद्यादि-
निश्चिन्नाकीर्णोपकरणः तदुपचितद्रव्योपजीवी । इतरस्मादपूर्णगतवृद्धेः
कितवाद्दशकं जितस्यास्य दशमं भागं गृहीयादित्यर्थः । एवं स्थापि-
तस्य सभिकस्य कृत्यमाह स एव,—

“स सम्यक् पाणितो दद्याद्वाञ्छे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्धाहयेत् जेजे दद्यात् सत्यं वचः चमी”—इति ।

यः कृतवृत्तिर्धूताधिकारी राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रचितः स
राज्ञे यथाप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । जितं द्रव्यं पराजितसकाशादा-
वेधादिना उद्धृत्य जेजे दद्यात् । तथा चमी भूत्वा धूतकारिणां
विश्वासार्थं सत्यं वचो दद्यात् । “वृद्धस्यतिरपि,—

“सभिको याहकस्तत्र दद्याज्जेजे नृपाय च”—इति ।

पराजितकितवानां बन्धनादिना पणयाहकाभिजेत् । पणयाहणादर्वा-
गेव स्वकीयं पणं जेजे यथाभागं दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः,—

“जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं याह्यं विपक्षकम् ।

सद्यो वा सभिकेनैव कितवास्तु न संभवः”—इति ।

यदा सभिको जेजे जितं द्रव्यं दापयितुं न शक्तः, तदा राजा
दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव तर्ज्यं पाठः ।

(१) रश्मतेर्लक्ष्मिर्दित्यनुशासनात् यद्वपदेनात्र ग्राह्यं उक्तं इति भक्तव्यम् ।

व्यवहारकाण्डम् ।

“प्राप्ते नृपतितो भागे प्रसिद्धे द्यूतमण्डले ।

जितं ससभिने स्थाने दापयेदन्यथा न तु”—इति ।

अन्यथा प्रसिद्धे सभिकरहिते अतीतराजभागे^(१) द्यूते जितं
पक्षं जेजे न दापयेदित्यर्थः । अत्र जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णय-
कारणमाह सएव,—

“द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च तएव हि ।

श्रुताध्यव्यवहाराणां द्रष्टारस्तु तएव हि”—इति ।

कितव एव राज्ञा नियोक्तव्यः, न तु श्रुताध्ययनमन्यञ्च इत्यु-
क्तव्यः । साक्षिणश्च तएव द्यूतकारा एव । विष्णुरपि,—

“कितवेवमेव तिष्ठेरन् कितवाः संग्रथं प्रति* ।

अएव तच्च द्रष्टारस्तएवैषान्तु साक्षिणः”—इति ।

साक्षिणां परस्परविरोधे राजा विचारयेदित्याह दृश्यतिः,—

“उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।

यदा विद्वेषिष्येते तु तदा राजा विचारयेत्”—इति ।

कूटद्यूतकारिणो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञा सचिह्नं निर्वासाः कूटाचोपाधिदेविनः”—इति ।

कूटेरवादिभिर्हपाधिभिर्मणिमन्त्रादौनामिति वचनेनां वि दि-
शन्ति तान् अपदेनाह्वयित्वा स्वराज्ञाभिर्वासयेदित्यर्थः । निर्वासने
विशेषमाह नारदः,—

* कितवा एव तिष्ठेरन् कितवानां श्रमं प्रति,— इति शा० ।

† इत्यमेव प्राठः सर्वत्र ।

(१) अतीतो राजभागे यस्मात्, तस्मिन्नित्यर्थः ।

“कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राज्ञाद्विवासयेत् ।

कण्ठेऽक्षमालामांसज्य स शेषां विनयः स्मृतः”—इति ।

दण्डने विशेषमाह विष्णुः । “धूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः,
उपाधिदेविनां सन्दंशच्छेदः*”—इति ।

अनियुक्तधूतकारिणो दण्डमाह नारदः,—

“अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा धूतं कुर्वीत मानवः ।

स शतं प्राप्नुयात्कामं विनयश्चैव सोऽर्हति”—इति ।

धूते विहितं कर्मजातं समाकृये अतिदिशति याज्ञवल्क्यः,—

“एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिधूते समाकृये”—इति ।

सभिकवृत्तिकल्पनादिलक्षणो धर्मः समाकृयेऽपि विज्ञेय इत्यर्थः ।

प्राणिधूते प्राणिनां जयपराजयौ तत्त्वामिनोरित्याह बृहस्पतिः,—

“द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।

तत्त्वामिना पणोदेयो यस्तत्र परिकल्पितः”—इति ।

पणपरिकल्पनमपि कृताकृतमित्याह नारदः,—

“परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यभिहितं नृपे ।

तत्रापि नाप्नुयात् काम्यमथवाऽनुमतं तथोः”—इति ।

काम्यः कामः पणः । यत्तु मनुजोक्तम्,—

“धूतं समाकृयेचैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।

तन् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजक्षिप्रिनः ॥

* धूते कूटाक्षदेवीनां करच्छेदः प्रशस्यते ।

उपाधिदेविनां दण्डः करच्छेद इति स्मृतः,— इति शा० ।

† कर्त्तव्यं विदितं त्वया,— इति शा० ।

अवधारकावन् ।

प्रकाशनेन त्वास्त्वर्थं भवेन्नवमाह्वयः ।
तस्मै नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्बलवान् भवेत् ॥
यत्तं वमाह्वयश्चैव राजा रात्रे निवारयेत् ।
राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ इषिवीक्षितम्* ॥
कितवान् कुशौलवान् कौशान् पापकाययि भ्रातृवान् ।
विकर्मणान् शौण्डिकाश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात्"—इत्यादि
तत्सर्वं कूटाक्षदेवनविषयतया राज्ञान्धश्च भिन्नरहितविषय-
तया वा बोध्यम् । अतएव इदमस्ति,—

"यत्तं निषिद्धं मनुना सत्यशौचसुखापहर्मा ।
अथनुशातमन्येषु राजभागायमभितम् ॥
अभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानवेतना"—इति ।
इति धूतवमाह्वयस्य विवादपदे निरूपिते ।
प्रसङ्गोद्देशक्रमानुरोधेन अस्यादानादिसमाह्वया-
नान्यष्टादशव्यवहारपदानि निरूपितानि ।

अथ इदमस्ति निरूपितं प्रकीर्णकार्यं
विवादपदमभिधीयते ।

तत्र अथमेदौ नारदेन निरूपितौ,—
"प्रकीर्णेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपाभ्याः ॥
राजभागाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ।

प्रकीर्णम्,— इति ब्रह्म० १

प्रतीघातः,— इति का० ।

प्रमाणसम्बन्धः ।

पुनः प्रमाणसम्बन्धः प्रकृतौ मां तथैव च ॥

पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययाः ।

पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ॥

प्रतिग्रहविलोपश्च लोप आश्रमिणामपि ।

वर्णशङ्करदोषश्च तद्वृत्तिनिधनस्तथा ॥

न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात् प्रकीर्णकम्” इति ।

प्रकीर्णके विवादे ये विवादा राजाज्ञोक्तान्-तदाज्ञाकरण-
तत्कर्मरचनादिविषयास्ते नृपसमवाचिन एव । तत्र सत्य्याचारव्यपेते
मार्गे वर्त्तमानानां प्रतिकूलतामाज्ञाय व्यवहारनिर्णयं नृपएवं
कुर्यात्* । एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णमित्युक्तं
भवति । तत्र राजाज्ञाप्रतिघातो विशेषदण्डमाह शास्त्रवत्कथः,—

“न्यूनं वाऽभ्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजाज्ञासमम् ।

पारदारिकचोरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः” इति ।

राजदत्तभूमेर्निबन्धनस्य वा परिमाणन्यूनत्वमाधिक्यं वा प्रका-
शयद्राजशासनं यो विलिखति, यश्च पारदारिकचोरौ वा गृहीत्वा
राज्ञेऽनिवेद्य मुञ्चति, तावुभावुत्तमदण्डं दृष्टनीयौ । व्यासोऽपि,—

“न्यायस्थाने गृहीत्वाऽर्थं च धर्मैव विनिर्णयम् ।

करोत्युत्तरकार्याणि राजद्रव्यविनाशकः ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत्” इति ।

तत्कर्मकरणे दण्डमाह शास्त्रवत्कथः,—

* विषयास्ताम्रपरमो नृपो वा कुर्यात्,— इति शा० ।

† प्रमाणे,— इति शा० ।

अथवाचकाख्यम् ।

“राजानां नारोहे दण्डो मध्यमशास्त्रः” इति ।

नारदोऽपि,—

“राजक्रीडासु ये सक्ता राजदुःखपञ्जीविनः ।

अप्रियश्चास्य यो वक्ता बलं तेषां प्रकल्पयेत्” इति ।

राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डमाह मनुः,—

“राज्ञः कोशापहर्तृषु प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैर्हरेत्सर्वस्वमेव च” इति ।

सर्वशापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तत्तस्य नापहर्तव्य-
मित्याह नारदः,—

“आयुधान्यायुधीयानां बीजानि कृषिजीविनाम् ।

वैश्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यावाद्यानि तद्विदाम् ॥

यस्य यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारकाः ।

सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति” इति ।

ब्राह्मणस्य बधस्थाने मौण्ड्यमाह मनुः,—

“ब्राह्मणस्य बधे मौण्ड्यं पुराजिर्वासनाङ्गने ।

ललाटे चाभिग्रस्ताङ्गं प्रथासं गर्दभेन तु” इति ।

कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दिनेष्वभेदिनो राजः” द्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रचिह्नेन शूद्रस्य जीवतोऽष्टमतो दमः” इति ।

यत्तु सत्यनारेऽभिहितम्,—

“विजानिषिद्धिनः शूद्रान् विप्रदण्डेन घातयेत्” इति ।

• राजा,— इति सा ।

तद्वत्त्वं ब्राह्मणसिद्धधारणे वेदितव्यम् । ब्राह्मणपीडाकारिणो-
दण्डमाह मनुः—

“ब्राह्मणान् बाध्यमावन्तु कामादिवरवर्षणम् ।

हन्याच्चिचैर्वधोपायैस्तुवेजकरैःपः” इति ।

शूद्राणां प्रव्रज्यादौ दण्डमाह कात्यायनः—

“प्रव्रज्यावासिनं शूद्रं अपहोमपरं तथा ।

बधेन शमयेत् पापं दण्ड्यो वा द्विगुणं दमम्” इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्ग^(१)माह यमः—

“एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञोदण्डधरस्य च ।

अग्नोऽस्मिन् प्रयति लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः” इति ।

मनुरपि,—

“एवं सर्वानिमात्राजा व्यवहारान् समापयन् ।

व्यपोह्य किञ्चिदं सर्वं प्राप्नोति परमाङ्गतिम्” इति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीर-
बुद्धभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां व्यवहारमाधवः समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं व्यवहारकाण्डम् ॥

समाप्ता चेयं पराशरस्मृतिव्याख्या ।

शुभमस्तु । श्रीरस्तु ॥

